

9290

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

सं. क्र.

शास्त्र
१२७८

REFBK-0000596

REFBK-0000596

REFBK-000596
REFBK-000596

चरित्र
१२७९

नाहीं; तथापि पूर्वपरंपरा नीट समजून घेत
 माजवीत वसू नये एवढेच माझे म्हणणे आहे.
 प्रय ? ते नखे टाळकुटे आहेत, ते पंगु आहेत,
 वावळे व भोळवट आहेत' असे म्हणून त्यांना झिडकारून आपल्याच
 तर्कावर आरूढ झालेले अहंमन्य विद्वान् आज अनेक आहेत; तथापि हे
 सी स्वानुभवाच्या खात्रीने सांगू शकतो की, ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, नाथ-
 भागवत, दासबोध, तुकारामादिकांचे हजारो अभंग यांचा पूर्वापरसंबंध
 लावून उत्कृष्ट उलगडा करणारे मर्मज्ञ सांप्रदायिकांतच तुम्हांस सांपडतील !
 सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच आहे की, संतांचे ग्रंथ सांप्रदायपरंपरेने नीट
 समजून घेतल्याशिवाय, त्यांतील विचारांची खरी ओळख होणार नाही
 आणि विचारांची ओळख झाल्यावरही त्या विचारानुरूप अनुष्ठान (आ-
 चरण) झाल्याशिवाय ('अर्जुना तूं परिससी । आणि परिसोनि अनुष्ठिसी'
 -ज्ञाने० अ० ५-६६९) त्यांचे खरे मर्म लक्षांत येणार नाही. (२)
 भावबळाने संतांची रहस्ये समजून त्यांचे ग्रंथ उलगडतील, तथापि चरित्र-
 काराच्या अंगी वागर्थसौंदर्य म्हणजे शब्दसौंदर्य व अर्थसौंदर्य (The
 beauty of expression and thought) कळण्याइतकी रसि-
 कताही पाहिजे. कोठें कोणती कल्पना सुरेख आहे, कोठें कोणता शब्द
 समूह समर्पक आहे, कोठें कोणता रस किंवा अंकां २ ५ उत्कृष्ट साधक
 आहे हे त्या त्या स्थळी जाणून त्यास तन्मय होणे ही ही जे
 तिसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे चरित्रकाराला इतिहास आहे.
 कालांचा पूर्वापरसंबंध त्यास कळला पाहिजे. तात्पर्य गृह्यमाण
 यिक उर्फ भाविक, काव्यमर्मज्ञ उर्फ रसिक व इतिहास
 असा गुणत्रयसंपन्न असेल तर संतचरित्रकाराचें काम
 भाविकता, रसिकता, चिकित्सकता ह्या तीन गुणांची कळ
 णुशास्त्री चिपळोणकर व राजवाडे हीं तीन नांवे ति
 महिपतवावांत कालविपर्यासादि दोष सांपडतात ति
 रसाळ वाणी संसारदुःखें विसरवून व रजतमांची काली
 सत्वगुणाचा चित्तांत उदय करून भक्तिमार्गात पाळ पाहि
 शोधक, उद्योगी, स्वार्थत्यागी, व बुद्धिवंत शत फारच

होतील व शास्त्रीय शोधांत त्यांचे उपकार आठवतिल पण त्यांची कर्कश, कठोर, व भेदक पद्धत प्रेमळांस नकोशी वाटेल. मालाकार मध्यस्थ राहतील; म्ह० ते तर्कासाठी रसपूर्ण गोष्टीचा निषेध करणार नाहीत व अंधश्रद्धेसाठी हव्या त्या कथाही गिळणार नाहीत ! महिपती प्रेमळांना रंगवतील, शास्त्रीबुवा प्रौढ विद्यार्थ्यांना रंजवतील व राजवाडे विद्वामांना चकवतील ! महिपतीचा रसाळपणा, मालाकारांची मार्मिकता व राजवाड्यांचा चिकित्सकपणा ह्या तीनही गुणांचें योग्य मिश्रण ज्या संतचरित्रकारांत झालेलें आढळेल तो भाविक, रसिक व पंडित ह्या तीनही वर्गांस मान्य होईल ! असा पुरुष केव्हां उत्पन्न होईल तो होवो, पण वरील तीन गुणांचे अल्पांश माझ्या ह्या संतचरित्रमालेंत आढळतील तर त्यांचें वाङ्मयदृष्टीनेंही कांहीं विशेष कार्य झालें असें होईल.

४ प्रस्तुत नाथचरित्राला मुख्य आधार केशवबुवा व महिपतबुवा यांच्या चरित्रांचा व नाथांच्या ग्रंथांचा आहे. सहस्रबुद्धे यांचें गद्यात्मक चरित्र केवळ महिपतीच्या आधारें लिहिलें आहे. त्यानंतर केशवबुवांचें चरित्र प्रसिद्ध झालें आहे. केशवबुवा नाथसांप्रदायी असून स्यांनी देवगडावरच शके १६८२ मध्ये आपलें ३१ अध्यायांचें सुरस 'नाथचरित्र' रचिलें. महिपतींनीं भक्तविजय (अ० ४५।४६) व भक्तलीलामृत (अध्याय १३-१४) ह्या दोन ग्रंथांत तें वर्णिलें आहे; पण भक्तविजयांत त्याचा संक्षेप व भक्तलीलामृतांत विस्तार आहे. भक्तविजय शके १६८४ मध्ये भक्तलीलामृत शके १६९६ मध्ये समाप्त झालें आहे. केशवबुवांचा चरित्र सांप्रदायशुद्ध व पहिलें असून महिपतबुवांनीं केशवबुवांचाच कथानुक्रम तसाच घेतला आहे. केशवकृत महिपतीच्या भक्तलीलामृतांतले १२ अध्याय शेजारी ठेवून गंगलें लक्षांत येतें कीं, केशवांचा ग्रंथ पुढें ठेवूनच महिपतींचा आहे ! महिपतींनीं वरील चरित्राला २३५८ ओव्यां व २६४४ दिल्या आहेत. एकंदरीत केशवकृत चरित्रांचें आहे. ह्या दोन चरित्रांचा मुख्य आधार नाथांच्या स्वतःच्या उक्ति जागोजाग प्रमाणार्थ देऊन केला आहे. दासोपंत, मुक्तेश्वर, कृष्णदयार्षव,

मोरोपंत इत्यादिकांचे क्वचित् आधार घेतले असून शेवटीं 'स्तुतिसुमनां-
जलि' म्हणून जें १२ वें प्रकरण जोडलें आहे त्यांत नाथांच्या पश्चात्
झालेल्या कवींनीं नाथांबद्दल जे प्रेमोद्गार काढले ते एकत्र संग्रहीत केले
आहेत. केशव व महिपति यांनीं वर्णिलेल्या नाथचरित्रांतील ठळक गोष्टी
लोकांत सर्वत्र कशा पसरल्या होत्या हें यावरून चांगलें लक्षांत येतें. ह्या
पुस्तकांत नाथांच्या ग्रंथांतले नाथांचे उद्गार जागोजाग विपुल दिले असून
शक्य तेथें नाथांचें मनोगत नाथांच्याच मुखांतून प्रगटविलें आहे !
नाथांनाच आत्मचरित्र सांगावयास लावलें असून नाथांचें चरित्र व
नाथांचे ग्रंथ यांचा मेळ यांत दाखविला आहे, हा या ग्रंथाचा मुख्य
विशेष आहे. पहिल्या प्रकरणांत नाथांचे पणजे भानुदास यांचें समग्र
चरित्र दिलें आहे, त्यांतमुद्दां भानुदासांचें चरित्र व भानुदासांचे अभंग
यांचा मेळ घातला आहे. दुसऱ्या प्रकरणांत नाथांचें बाळपण वर्णिलें
असून तें बालांना फार बोधप्रद होणारें आहे. तिसऱ्या प्रकरणांत नाथांचे
गुरु जनार्दनस्वामी यांची हकीकत, नाथांच्या गुरुसेवेचा प्रकार व स्वा-
मींना सगुणसाक्षात्कार कसा झाला याचें नाथांच्याच शब्दांनीं वर्णन
इतके प्रकार आले आहेत. चवथ्या प्रकरणांत नाथांना दत्तदर्शन झाल्या
गोष्ट सांगितली असून नाथांचे दत्तमानसपूजेवरचे उत्कृष्ट अभंग
आहेत व त्यांच्या अनुष्ठानाचा प्रकार वर्णिला आहे. पांचव्यांत ना-
तीर्थयात्रा वर्णिल्या असून नाथ व चक्रपाणि यांच्या वि-
व व भेटीच्या प्रेमळ प्रसंगांचें वर्णन केलें आहे.
प्रकरण विशेष महत्त्वाचें आहे. त्यांत नाथांचा गृहस्थ
च्या भायेंचें सद्वर्तन, नाथांचा नित्यक्रम, नाथांची कीर्तन-
निंदकछलकांविषयी नाथांचें उदारपणांचें वर्तन, त्यांची
इत्यादि गोष्टींचें विवरण केलें आहे. सातव्या
षष्ठीचें 'महत्त्व कां आहे तें सांगितलें असून नाथांचे
यांत पुनः विस्तारानें सांगितलें आहे. नाथचरित्र
मुख्य सद्गुण असल्यामुळें गुरुभक्तीचें येथें काली
ग्रंथांत प्रसंगोपात्त सांगितल्या गेलेल्या गोष्टींचाळ पाहि
नाथांच्या संबंधाच्या आख्यायिका महाराष्ट्र त फारच

आठव्या प्रकरणांत केला आहे. केशव व महिपति यांनी न दिलेल्या पण सुप्रसिद्ध अशा २।३ गोष्टी मी यांत जास्त दिल्या आहेत. साधुत्वा-बद्दल नाथ कसे मान्य झाले तें या प्रकरणावरून समजतें. भगवंतांनी नाथांच्या घरीं वारा वर्षे राहून सेवा केली ही गोष्ट इतर समकालीन संतांचे पुरावे व नाथांची स्वतःची साक्ष देऊन नवव्या प्रकरणांत सप्रमाण सांगितली आहे. दहाव्या प्रकरणांत नाथांनीं कोणत्या प्रसंगीं पंढरी, आळंदी व काशी येथील यात्रा केल्या व त्या कशा केल्या हें सांगितलें असून नाथांच्या ग्रंथांचा थोडक्यांत विचार केला आहे. ह्या प्रकरणांत काशीच्या विद्वानांनीं नाथांचा प्रथम कसा छळ केला व नंतर त्यांच्या सद्वर्तनाला भुलून त्यांच्या भागवताचा कसा जयजयकार केला हें सांगितलें असून दासोपंतांची व नाथांची भेट, ज्ञानेश्वरमहाराजांचें नाथांस दर्शन व गावत्राचें चरित्र ह्या गोष्टी संक्षेपानें सांगितल्या आहेत. अकराव्या प्रकरणांत नाथांना अपत्यें किती होतीं हें सांगितलें आहे व त्यांचा नातु मुक्तेश्वर व मुलगा हरिपंडित यांची ओळख करून दिली आहे. आणि नाथ व हरिपंडित यांच्यांत विरोध व समेट कसा झाला हें सांगून त्यांतच नाथांच्या निर्याणसमयाचें वर्णन केलें आहे व बाराव्यांत नाथांचें ११ थोरांनीं कसें केलें तें सांगितलें आहे. ह्या सर्व गोष्टी हीं बारा वर्षे वाचल्यानंतर विशेष रीतीनें लक्षांत येणार आहेत. गृहस्थाश्रमांत नाथांनीं ब्रह्मस्थिति अभंग ठेविली. नाथांसारखें मनोहर चरित्र झाला दुसरी तोड नाही. श्रीक्षेत्र पैठणास मी पंधरा दिवस गों; तितक्या अवधीत जी माहिती मिळाली तिचाही हें चरित्र पक्कळ उपयोग झाला आहे. मागें सांगितल्याप्रमाणें चिकित्सक ह्या तिघांतल्या प्रमुख गुणांचा आदर ह्या मी गुंफणार आहे. तरी हरि, हरिभक्त व हरिनाम आपल्या वाचकांचा प्रेमादर वाढावा व संत-यांचे निजरूप आपणांस न्याहाळून घेतां यावें ह्या चरित्रमाला गुंफावयास मी प्रारंभ केला असरे साधन मला तरी दिसत नाही. श्रवण, ह्या संतांच्या संगतीत प्राप्त होतें.

साधुकथा गाणें जीवाला आवडतें, त्यांत आत्मसंशोधन होतें, त्यानें हरिप्रेम वळकट होऊन निश्चयाचें ब्रह्मज्ञान प्राप्त होतें. तत्वज्ञानाचे ग्रंथही कोणाला कठिण वाटतील, पण संतचरित्रांची गोडी सर्वासच अविट आहे. ब्रह्मज्ञान संतरूपानें प्रत्यक्ष झालें म्हणजे त्याला गोडी कांहीं अनुपम येते. असो. संतचरित्रें गाण्याची जी मी आवड घरिली ती श्रीहरिनें निरंतर सन्निध राहून पुरवावी अशी त्याच्या पार्यां नम्र प्रार्थना करून व आपल्या चरणांचें प्रेम निरंतर द्यावें अशी नाथमहाराजांची प्रार्थना करून श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या परमपवित्र चरित्राकडे वळतो !

पौष शुद्ध १ शके १८३२
पुणे, 'मुमुक्षु' कचेरी, १७०

}

संतदासानुदास,
लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर.

दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

श्रीनाथचरित्राची ही दुसरी आवृत्ति श्रीविठ्ठलकृपेने प्रसिद्ध होण्याचा योग आला आहे. पहिली आवृत्ति चांगली लोकप्रिय होऊन तिच्या सहा हजार प्रती १२ वर्षांत खलास झाल्या. नाथचरित्राचे अधिक साहित्य या काळांत उपलब्ध न झाल्यामुळे व मोंगलाईत वर्ष सहा महिने संचार करून यावयास न मिळाल्यामुळे 'संक्षिप्त' चरित्र यापेक्षा 'विस्तृत' होऊ शकले नाही. 'नाथवाणीचा प्रसाद' वाचकांच्या पदरांत टाकावयास या खेपेस प्रथम मिळत आहे हा या आवृत्तीचा विशेष आहे, बाकी फेरफार विशेष केला नाही. दहाव्या प्रकरणांत नाथ व त्यांचे पुत्र हरिपंडित यांच्यांतला विरोध मोडून शेवटी समेट झाला असे मी दाखविले आहे. यावर मुंबईचे रा. ना. कृ. गद्रे यांनी नाथांची काल्पनिक कुंडली तयार करून त्यांचा समेट होणे अशक्य होते असे 'इंदुप्रकाशांत' लिहिले होते, तथापि माझ्या म्हणण्यास एक आणखी पुरावा इ. स. १९१३ च्या डिसेंबरांत मिळाला. नागपूर प्रांतांत मोहपा नांवाचे एक गांव मधुगंगा नदीतीरी आहे. तेथे वस्ती पांचहजारांवर आहे. तेथे श्रीसच्चिदानंदस्वामींचे एक देवस्थान ५६ हजारांच्या उत्पन्नाचे आहे. स्वामींचे शिष्य अपूजीपंत हळदे होते; त्यांनी उत्पन्न दिले होते. स्वामींची गुरुपरंपरा कागदोपत्री सांपडली ती अशी:—श्रीदत्त-जनार्दन-एकनाथ-हरिशाल्त्री-मेघश्याम-नारायण-प्रयाग-अच्युतानंद-सच्चिदानंद. नाथांचे पुत्र व शिष्य हरिपंडित यांजपासून ही परंपरा आहे, अर्थात् हरिपंडितांनी नाथांशी विरोध सोडून शेवटी त्यांचे शिष्यत्व पत्करिले हे उघड आहे.

पुणे, आषाढी १८४०
श्री

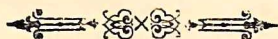
{ साधुसंतांचा दासानुदास,
लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर.

श्रीएकनाथ-चरित्र.

१ नाथांचे पणजे भानुदास.

शुद्ध बीजापोटीं । फळें रसाळ गोमटीं ॥ १ ॥

—श्रीतुकाराम.

१ भानुदासकुलगौरव. २ भानुदासांवर भानूचा—सूर्यनारायणाचा—अनुग्रह. ३ चाटेपणाचा धंदा व भानुदासांची सत्यनिष्ठा. ४ छळ व हरिकृपा. ५ भानुदासांची हरिभक्ति व अभंगवाणी. ६ भानुदासांचे गुण व उपदेश. ७ अनागोंदीचा राजा कृष्णराय. ८ अनागोंदीहून श्रीविठ्ठलमूर्तिस भानुदास परत आणतात. ९ भानुदासांचा जयजयकार. १० नाथांचा भानुदासांविषयी पूज्यभाव.

१ श्रीएकनाथ महाराजांचे पणजे भानुदास महाराज हे आश्वलायन-सूत्री देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण. यांचा जन्म शके १३७० च्या सुमारास पैठणक्षेत्रीं झाला. पैठण ऊर्फ प्रतिष्ठान हें शककर्ता जो शालिवाहन ऊर्फ सातवाहन याच्या राजधानीचें शहर असून तेव्हांपासून हें संस्कृत-विद्येचें माहेरघर बनून राहिलें होतें. पैठणास 'दक्षिणची काशी' असें म्हणत. चार वेद, सहा शास्त्रें व अठरा पुराणें यांचा अभ्यास पैठणासारखा सर्व दक्षिणेंत दुसऱ्या कोठेंही होत नव्हता. ज्ञानेश्वरप्रभृति भावंडांना शुद्धिपत्र आणण्याकरितां आळंदीकर ब्राह्मणांनीं तेराव्या शतकांत पैठणासच पाठविलें होतें. अशा ह्या विद्यानगरींत भानुदासांचा जन्म एका कुलीन घराण्यांत झाला. भानुदास हे दामाजीपंतांचे समकालीन असून त्यांनीं शके १३९०-९७ मधला दामाजीपंतांचा दुष्काळ पाहिला होता. भानुदासांच्या वेळीं पंढरपूरचा भागवतधर्म पैठणांत फारच थोड्या घराण्यांत

माहीत होता. अशा थोड्या भागवतधर्मी घराण्यांपैकीं भानुदासांचें घराणें होतें, असें त्यांच्याच एका अभंगांतील ' आमुचिये कुळीं पंढरीचा नेम । मुखीं सदा नाम विठ्ठलाचें ' ह्या चरणावरून उघड होतें. भानुदासांच्या पूर्वजांची विशेष माहिती मिळत नाहीं; तथापि भानुदासांच्या अंगीं बाळपणांच जे गुण प्रकटले त्यांवरून त्यांच्या सच्चरित्राचा बराच बोध होतो. ज्या घराण्याला शुद्धाचरणाचें बाळबोध वळण लागलेलें असतें त्यांत निपजलेला व वाढलेला पुरुष बहुधा सदाचारसंपन्नच निघालेला आढळतो. भानुदास, भानुदासांचा पणतू एकनाथ व एकनाथांचा नातू मुक्तेश्वर असे तीन कुलदीपक ज्या घराण्यांत शें-दीडशें वर्षांच्या अवधीत निर्माण झाले, त्या घराण्याच्या शुद्धपरंपरेविषयीं आणखी दुसरें कोणतें प्रमाण हवें ? नाथांसारख्या सत्पुरुषाचा जन्म कांहीं भलत्यासलत्या कुळांत होत नसतो. ईश्वरनिष्ठा, सदाचारसंपन्नता, सत्यप्रीति, एकनिष्ठता इत्यादि सद्गुण ज्या घराण्यांत अनेक पिढ्यांचे मुरत आलेले असतात त्यांतच एकनाथांसारखा अद्वितीय महात्मा जन्मास येतो. अनेक पिढ्यांचें तप अशा महापुरुषाबताररूपानें फळास येतें. असो. ज्या सज्जनाच्या भक्तीमुळें नाथांचा वंश भगवंतास प्रथम प्रिय झाला, त्या नाथांच्या प्रपितामहाच्या-भानुदासांच्या-चरित्राचा आपण ह्या प्रकरणांत विचार करूं.

२ भानुदासाचा व्रतबंध झाल्यानंतर रीतीप्रमाणें चार अक्षरें यावीत अशा बुद्धीनें त्यांच्या बापानें त्याला लौकिक-विद्या शिकविण्यास आरंभ केला; पण हरिभक्तीचे दृढतर संस्कार ज्याच्या बुद्धीवर पूर्वसुकृतानें उमटले होते. त्याला लौकिक-विद्येची गोडी लागेना. बापानें पुष्कळ सांगून सवरून धाकदपटशा देऊनही पाहिलें; पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. एके दिवशीं बाप असाच रागें भरला असतां वयाच्या १० व्या वर्षींच भानुदास रुसून गांवाबाहेर एक पडकें देऊळ होतें त्याच्या तळघरांत जाऊन लपून बसला ! हें तळघर अंधारांत असून ओसाड होतें. त्यांत सूर्यनारायणाची एक मूर्ति होती. भानुदास त्या तळघरांत सात दिवस लपून बसला. बापाला मुलाचा शोध न लागल्यामुळें तो हिंपुटी होऊन शोक करीत बसला. भानुदासानें सूर्यनारायणाचे चरण दृढ धरिले, प्रेमा-

शुंचें त्यास स्नान घातलें व सद्वदित अंतःकरणानें त्याची करुणा भाकली. दोन दिवसांचे उपास घडल्यावर तिसरे दिवशीं सूर्योदयीं एक दिव्य ब्राह्मण दुधाचें भांडें घेऊन त्यापुढें प्रकट झाला, व ' मी विश्वचक्षु सूर्यनारायण आहे, तुझ्या पित्यानें माझी बहुत काळ आराधना केल्यावरून माझ्या प्रसादानें तुझा जन्म झाला आहे व ह्याच जन्मीं परमात्मप्राप्ति होऊन तूं कृतार्थ होशील ' असें म्हणून त्यानें त्यास पोटभर दूध प्यावयास दिलें व त्याच्या मस्तकीं वरदहस्त ठेवला. याप्रमाणें सात दिवस रोज भानुदासास दूध प्यावयास मिळालें. दहाव्या दिवशीं भानुदास देवळाच्या बाहेर आला. बापाला एकदांचा मुलगा भेटला व सर्वास मोठा आनंद झाला. सूर्यप्रसादाची गोष्ट लवकरच प्रकट होऊन त्याचें पहिलें नांव लोपून त्यास भानुदास म्हणजे सूर्याचा उपासक असें नवें नांव मिळालें. भानुदासानें पुढें तीन गायत्रीपुरश्चरणें केलीं असें सांगतात. ह्या कथेला अनुलक्षून एकनाथांनीं आपल्या भागवतांत (अ० १) पुढीलप्रमाणें उद्गार काढले आहेत:—

वंदूं भानुदास आतां । जो कां पितामहाचा पिता ।
ज्याचेनि वंश भगवंता । जाला सर्वथा प्रियकर ॥१३०॥
जेणें बाळपणीं आकळिला भानु । स्वयें जाहला चिद्भानु ।
जितोनि मानाभिमानु । भगवत्पावनु स्वयें जाला ॥१३१॥

३ असो. यथाकाळ भानुदासाचें लग्न झालें. कांही वर्षांनीं भानुदासाचे आईबाप निवर्तले व सारा संसार त्याच्या गळ्यांत पडला. पण त्याचें प्रपंचांत लक्ष नसल्यामुळें व —

न करी कोणाचें उपार्जन । उदीमव्यापार देणें घेणें ।
न करी कदा राजसेवन । पांडुरंगभजन करीतसे ॥

भक्तिविजय अ० ४२-३५.

असा निःस्पृहपणाचा त्याचा वर्तनक्रम असल्यामुळें घरांत अन्नवस्त्राची टंचाई होऊन बायकापोरांना दारिद्र्याचे हाल काढावे लागले. घरांत मूलें-लेंकरें असून गृहिणीचें चित्त नेहमीं उदास असे. भानुदासाच्या संसाराची

ही तारांबळ पाहून त्याच्या सख्यासोयऱ्यांनी त्याला कांहीं भांडवल जमवून दिलें व 'चाटेपणाचा धंदा करून नफ्यावर कुटुंबपोषण करून हळूहळू मुद्दल फेडीत जा' असें त्यास सांगितलें. प्रारब्धानुसार जें मिळेल त्यावर गुजारा करायचा, पण प्राण गेला तरी खोटे भाषण करावयाचें नाहीं अशी त्यानें उघड प्रतिज्ञा केली. कापड घ्यावयाला कोणी गिऱ्हाईक दुकानांत आलें कीं 'ही मूळ खरेदी व हा मुदलावरचा नफा, यांत कांहीं कमी होणार नाहीं, चित्तास येईल तर ही किंमत द्या नाहींतर रस्ता सुधारा;' असा यानें रोकडा एक जबाब द्यावा; व विठ्ठलभजनाचा आपला सपाटा लावावा ! घरींदारीं त्याचा नामस्मरणाचा छंद व व्यापारांतला सरळपणा पाहून इतर व्यापाऱ्यांनीं 'याच्या कपाळीं भीकच लिहिली आहे' म्हणून याचा उपहास करावा ! लवाडी केल्याशिवाय धंदा चालत नाहीं, असें लवाडी अंगवळणीं पडलेल्या लोकांना वाटत असतें. तरुण मनुष्य धंद्यांत प्रथम पडला म्हणजे जगाचें वारें लागलें नाहीं तोंपर्यंत तो सचोटीनें वागतो, पण पुढें पुढें समव्यवसायी लोकांची राहणी पाहून व डोळ्यांपुढें पैसा खेळूं लागला कीं लोभाचें मांजर होऊन, तो निगरगट्ट बनतो व एकंदर प्रवाहासारखा होऊन जातो, असा सामान्य नियम आहे; पण भानुदास हे अपवादकोटींतले होते ! खरेपणानें चालण्याचा निश्चय करणें व त्याप्रमाणें लोभमोहादिकांना न बघतां निःशंकमनानें वागणें याला मोठें धैर्य लागत असतें. असें सात्त्विक धैर्य भानुदासांत होतें. सत्यव्रताला विलक्षण धैर्य लागत असतें. तें भानुदासांच्या अंगीं होतें, विघ्नांना न जुमानतां त्यांनीं आपलें सत्यव्रत निष्कंपचित्तानें पाळलें. त्यांच्या धंद्यांत त्यांना पहिल्यांदा वूड आली, धंदा नीट चालेना, सावकारांनींही कावकाव चालविली, लोक हेळणा करूं लागले, बरोबरीचे धंदेवाले सत्यनिष्ठेचीच कुचेष्टा करूं लागले व एकंदरीनें भानुदासांना या धंद्यामुळें फार त्रास झाला. सत्यनिष्ठेनें कोणाचें वांकडें होत नाहीं, असल्यानें कोणाचें कल्याण होत नाहीं, व सत्यनिष्ठ पुरुषांच्या आपत्ति फार वेळ टिकतही नाहींत; या नियमानुसार ३-४ वर्षांनंतर सारें पारडें फिरलें. भानुदास हा मोठा देवभक्त व सच्चा मनुष्य आहे अशी त्यांची कीर्ति स्थिर झाल्यामुळें त्यांच्याच दुकानाकडे

सारें गिन्हाईक लोट्टें लागलें; थोड्याच वर्षांत भानुदासांस अतोनात पैसा मिळून त्यांचें दैन्य फिटलें, व त्यांच्या बायकापोरांची हलाखी जाऊन घरांत लक्ष्मी नांदूं लागली.

४ भानुदासांचा एकंदरीत वस वसला, पण त्यामुळें त्यांचे वरेच धंदेवाले त्यांचा हेवादावा करूं लागले ! ' मज आहे तुज साहेना ' हा जनस्वभावच आहे. चाटेपणाचा धंदा करणारे लोक आपापल्या घोड्यावर कापडाचीं दिंडें लादून बाजाराच्या दिवशीं सभोंवारच्या गांवांतूनही कापडविक्रीसाठीं जात असत. एके दिवशीं सगळे चाटी बाजार-हाट करून अस्तमानसमयीं धर्मशाळेंत उतरले होते. त्यांत भानुदासही होते. मध्यरात्रीच्या समयास मृदंगाचा ध्वनि ऐकून आसपास कोठें कीर्तन चाललें आहे असें समजून आपल्या दिंडावर व घोड्यावर लक्ष ठेवायला इतर चाट्यांना सांगून भानुदास स्वानंदोल्हासानें कीर्तनास गेले. ते तिकडे भजनानंदांत रंगले असतांना इकडे कांहीं मत्सरी चाट्यांनीं भानुदासांचा घोडा सोडून दिला, व त्यांचें दिंड लांब एका खांचेंत टाकून दिलें व आपण जसे कांहीं त्या गांवचेच नाहीं अशा बहाण्यानें स्वस्थ येऊन निजले ! देवाला त्या खळांचा हा दुष्टावा सहन न होऊन त्यानें ह्या संतद्वेष्ट्या चाट्यांच्या डोळ्यांत झणझणीत अंजन घालण्यासाठीं एक माव रचली. रात्री दोन वाजण्याच्या सुमारास चोरांची एक टोळी त्या धर्मशाळेवर नेमकी आली व त्या चोरांनीं सर्व चाट्यांना यथास्थित चोप देऊन त्यांचीं दिंडें व घोडी लुटून नेलीं ! भानुदास साधुपुरुष असून आपण त्यांचा व्यर्थ छळ केल्याबद्दल आपणास हें प्रायश्चित्त मिळालें असें मागून कांहीं सौम्यप्रकृति चाट्यांना वाटलें व ते भानुदासांच्या आगमनाची वाट पाहत बसले. इकडे कीर्तन आटोपल्यावर भानुदास विट्टलनामाचा घोष करीत मंदिरांतून बाहेर पडले तों वाटेंतच एक ब्राह्मण त्यांच्या घोड्याचा लगाम हातांत धरून बसलेला त्यांस आढळला. भानुदास आपला घोडा त्याजपासून घेऊन परत धर्मशाळेंत आले, तों झालेला प्रकार त्यांस समजला. कांहींनीं त्यांचें दिंड त्यांस परत आणून दिलें व कृतापराधाची क्षमा मागितली. भानुदासांचा घोडा त्यांस मिळाला, दिंड सुरक्षित राहिलें, मार चुकला व कीर्तनसुख भोगावयास सांपडलें;

आणि त्यांचा हेवा करणाऱ्यांचीं दिडें व घोडीं जाऊन त्यांस व्याजांत मार मात्र खावा लागला ! ह्या गोष्टीचें चिंतन करीत भानुदास बसले होते तों आपलें रक्षण स्वतः पांडुरंगानें केलें व आपल्या घोड्याचा लगाम न्यानें हातीं दिला तो ब्राह्मणवेषधारी साक्षात् पांडुरंगच होय असें मनांत येऊन भानुदास प्रेमानें गहिवरले. दामार्जीसाठीं विख्या महाराचें सोंग घेणाऱ्या पांडुरंगानें भानुदासांसाठीं एक प्रहर मोतदारी केली हें त्या भक्तवत्सल प्रभूच्या ब्रीदाला योग्यच झालें; तथापि ज्यामुळें इतरांना हेवा वाटला व देवाला भार झाला तो घंदाच यापुढें सोडून देण्याचा भानुदासांनीं निर्धार केला व आपलें कापड इतर चाट्यांस वाटून आपण मोकळे झाले !

५ भानुदासांनीं यानंतर घंदांतून आपलें अंगच काढलें. मानाभिमान सोडून त्यांनीं अहर्निश हरिगुणाचा छंद घेतला व तदनु रूप आपला वर्तनक्रम रेखून टाकला. भानुदासांची राहणी महिपतबाबांच्याच प्रेमळ शब्दांनीं सांगतोः—

नकरी कोणाचें उपार्जन । प्रपंचचिंतेंत न घाली मन ।
कुटुंब कलत्र असोन । उदासपणें वर्ततसे ॥ १२५ ॥

आषाढीकार्तिकी येतां बरी । चालवी पंढरीची चारी ।
टाळमृदंगघोषगजरीं । कीर्तन करी वाळुवंटीं ॥ १२६ ॥

नानापरीची कवित्वकळा । रचूनि आळवी घनसांवळा ।
हृदयीं प्रेमाचा जिव्हाळा । कीर्तनीं गळा सद्गदित ॥ १२७ ॥

दुर्बुद्धि अथवा अज्ञान खळ । तेही ऐकूनि होती प्रेमळ ।
म्हणती यया मुखींचें कीर्तन प्रांजळ । सर्वकाळ ऐकावें ॥ १२८ ॥

अयाचितवृत्ति करून । कोणी देईल वस्त्रअन्न ।
परी स्वमुखेंकरूनि जाण । नाहीं मागणें कोणासी ॥ १३१ ॥

आपलें आणि परावें । हे कल्पनाचि नाहीं स्वभावे ।
सर्वांभूतीं ऐक्यभावे । विकल्प वाच टाकिला ॥ १३२ ॥

कोणाचें उपाजून म्हणजे आर्जव न करणें, प्रपंचचिंता न वाहतां अखंड हरिचिंतन करणें, आषाढी-कार्तिकीला नेमानें पंढरीस जाऊन वाळवंटावर 'प्रेमाच्या जिव्हाळ्यानें' कीर्तन करणें, याप्रमाणें भानुदासांनीं आपला आयुष्यक्रम ठेविला व या क्रमानें जातां जातां त्यांचा आपपरभाव पार मावळून जाऊन सर्वाभूर्ती ऐक्यभाव उत्पन्न झाला. भानुदास परम भक्त झाले. ह्या भक्तपणाचा सुखसोहळा भोगीत असतांना भानुदास महाराजांच्या मुखांतून अनेक प्रेमळ अभंग निघाले. हे अभंग म्हणजे त्यांच्या शुद्ध प्रेमाचा केवळ आरसाच होत. आज त्यांचे १०० अभंग उपलब्ध आहेत; त्यांचा थोडा प्रकार आपण पाहूं याः—

१

इहीं श्रवणीं तुझे गुणनाम ऐकेन ।
 इहीं चरणीं तीर्थपंथे चालेन ॥
 नाशिवंत देह कवणिये काजा ।
 ऐसी प्रेमभक्ति देई सहजा ॥ १ ॥
 अखंड तुझे नाम उचारी ।
 तेणें संसारा होय उजरी ॥ धु० ॥
 उदरव्यथेलागीं मी न करीं धंदा ।
 उच्छिष्टप्रसादें हरावी हे श्रुधा ॥
 आपुली स्तुति आणि पराविया निंदा ।
 हे दोन्ही आतळीं नेदीं गोविंदा ॥ २ ॥
 सर्वाभूर्ती रामा ! तूंचि देखें ।
 तुझेनि प्रसादें सदा संतोखें ॥
 देवा भानुदास मागें इतुकें ।
 चाड नाहीं आम्हां वैकुण्ठलोकीं ॥ ३ ॥

२

बैसोनि अनुष्ठान रामनामध्यान ।
 यापरी साधन नेणें कांहीं ॥ १ ॥

एकविधभाव दृढता है मन ।
 यापरी साधन आन नहीं ॥ २ ॥
 परद्रव्य- परदारेचा विटाळ !
 यावीण निर्मळ तप नहीं ॥ ३ ॥
 भानुदास म्हणे रामनामगुढी ।
 लाविली चोखडी कलियुगी ॥ ४ ॥

३

उन्मनी समार्थी नाठवे मनासी ।
 पाहतां विठोबासी सुख बहु ॥ १ ॥
 आनंदीआनंद होय परमानंद ।
 आनंदाचा कंद विठोबा दिसे ॥ २ ॥
 जागृति स्वप्न सुषुप्ती नाठवे ।
 पाहतां सांठवे रूप मनीं ॥ ३ ॥
 भानुदास म्हणे विश्रंतीचें स्थान ।
 विठ्ठल निधान सांपडलें ॥ ४ ॥

४

भाकितो करुणा पंढरीच्या राया । अगा यादवराया रामकृष्णा ॥१॥
 तूं माय माउली जीवीं जीवनकळा । भक्ताचा लळा पुरविसी ॥२॥
 आवडे सावडे भक्ताचें कीर्तन । नाचसी येऊन निरभिमानें ॥३॥
 भानुदास म्हणे पुरवी माझे लळे । विठ्ठले सांवळे माउलिये ॥४॥

५

अनादि परब्रह्म जें कां निजधाम ।
 ते ही मूर्ति मेघश्याम विटेवरी ॥ १ ॥
 जयातें पाहतां श्रुति परतल्या 'नेति नेति' ।
 ते हे परब्रह्ममूर्ति विटेवरी ॥ २ ॥

वेदां मौन्य पडे श्रुतींशीं सांकडे !
 वर्णितां कुवाडे पुराणांशीं ॥ ३ ॥
 ज्ञानियांचें ज्ञान मुनिजनांचें ध्यान ।
 तें परब्रह्म निधान विटेवरी ॥ ४ ॥
 पुंडलिकाचें तपें जोडलासे ठेवा ।
 भानुदास देवा सेवा मागे ॥ ५ ॥

६

आलों दृढ धरुनि जीवीं । तो गोसावी भेटला ॥ १ ॥
 जन्ममरण हरला पांग । तुटला लाग प्रपंचा ॥ २ ॥
 इच्छा केली तें पावलों । धन्य जालों कृतकृत्य ॥ ३ ॥
 भानुदास म्हणे देवा । घ्यावी सेवा जन्मोजन्मीं ॥ ४ ॥

६ असो. ह्या एवढ्या अभंगांवरूनही भानुदासांची चांगली ओळख होणारी आहे. ते परम प्रेमळ भक्त होते. सत्यानिष्ठा, आत्मस्तुतिपरनि-
 देचा त्याग. परद्रव्यपरदारेचा विटाळ, एकविधभाव, नामसंकीर्तनप्रीति, व
 परमात्मप्राप्तीचा आनंद हे यांचे गुण यावरून प्रतीत होतात.

‘ व्रत करीं एकादशी । नेमै जाई पंढरीसी ।

आषाढी आणि कार्तिकीसी । दोहीं वारींसी चुकों नको ’ ।

असा त्यांचा उपदेश आहे. पंढरीला जाऊन ‘ लावण्यरूपडें पहा
 डोळे भरी । मूर्ति हे गोजिरी विटेवरी ॥ ’ असें हे कळवळ्यानें सांगतात.
 ‘ काया वाचा आणि मन । लोभलें सगुणरूप पाहतां ’ असा त्यांचा
 अनुभवच होता. ‘ नामाचा उच्चार संतांचा सांगात । पुरवावा हेत
 जन्मोजन्मीं । ’ हें दान त्यांनीं देवापाशीं मागितलें आहे. पंढरीनाथांनीं
 भानुदासांना स्वस्वरूपीं ठाव दिला. भानुदास धन्य झाले. ह्या महाभाग-
 वताला माझे सहस्र प्रणाम असोत.

७ भानुदास हे महाभागवत होतेच, पण त्यांनीं महाराष्ट्रमंडळाची
 दुसरीही एक मोठी कामगिरी केली आहे. भानुदासांनीं विठ्ठलाची

मूर्ति अनागोंदीहून परत आणल्यामुळें त्यांची कीर्ति सर्वतोमुखी झाली. तो प्रसंग येणेंप्रमाणें:—भानुदासांच्या वेळीं तुंगभद्रातटाकीं विजयानगर ऊर्फ अनागोंदी येथें कृष्णराय नांवाचा बलाढ्य राजा राज्य करीत होता. विजयानगरच्या सर्व राज्यांत याच्याभारखा पराक्रमी, करारी, तेजस्वी, विद्यावंत व धर्मनिष्ठ राजा दुसरा झाला नाही. यानें बावीस वर्षे (शके १४३०—१४५२) राज्य केलें. यानें पूर्व, पश्चिम व दक्षिण ह्या दिशांस आपल्या राज्याच्या सीमा समुद्रापर्यंत नेऊन भिडविल्या. याला शत्रु म्हणून कोणी राहिला नाही. यानें विजापूरच्या इस्मायल अदिलशहाचा पराभव करून रामेश्वरापासून वेळगांवापर्यंत आपला अंमल वसविला. यानें अनेक राजे पादाक्रांत केले, किड्डे बांधले, जमिनीची मोजणी करून वसुलाची पद्धत कायम केली, कालवे बांधले. व्यापार, शेतकी, कला-कौशल्य व विद्या यांना उत्तेजन दिलें व हिंदुधर्माचा लौकिक वाढविला. तुंगभद्रेचा जगविख्यात कालवा यानेंच बांधला. हुबळी, बंगलूर, बह्लारी हीं व्यापाराचीं ठिकाणें यानेंच वसविलीं. याच्या आश्रयाला आठ विद्व-द्रत्नें होतीं. त्यांना ' दिग्गज ' ही संज्ञा होती. त्यांपैकींच सुप्रसिद्ध आप्पया दीक्षित हे एक होत. तेब्रलु रामकृष्ण नामक अत्यंत विनोदी व चतुर कवि याचा मित्र होता. या कवीच्या चातुर्याच्या अनेक गोष्टी तेलगू भाषेंत प्रसिद्ध आहेत. याचें आपल्या प्रजेवर व व प्रजेचें यावर फार प्रेम होतें. यानें अनेक सुंदर देवालये बांधिलीं व त्यांच्या खर्चास जमिनी लावून दिल्या. याचें विस्तृत चरित्र येथें देतां येत नाही या-बद्दल फार वाईट वाटतें.

८ कृष्णरायांचा व भानुदासांचा थोडा संबंध येतो. हा राजा सहज पंढरीस देवदर्शनास गेला असतांना तेथल्या वारकऱ्यांचा प्रेमळ कीर्तन-सोहळा पाहून फार आनंदित झाला. त्याला ती विठ्ठलमूर्ति आपल्या राजधानीस नेण्याची बुद्धि झाली; व तो समर्थ असल्यामुळें त्यानें स्थळीं-स्थळीं डांक ठेवून सांवळ्यानें विठोवास अनागोंदीस नेलें. तेथें देवास अनेक भोगोपचार देऊन स्वर्णरत्नांचे अलंकार व नव-रत्नांचे हार यानें मोठ्या भक्तीनें अर्पण केले. देवास मात्र त्यानें कडेकोट बंदोबस्तांत ठेवलें व त्याची पूजाअर्चा चालू केली. इकडे आषाढीला

चहूंकडचे वारकरी पंढरीस आले तेव्हां देव देवळांत नाहीं हें पाहून ते फार उदास झाले. कांहीं एकनिष्ठ भक्त तर देवदर्शन होईपर्यंत येथून हालायचें नाही अशा निग्रहानें तेथें गरुडपारींच पडून राहिले ! राजावांचून सेना किंवा मंगळसूत्रावांचून गळा, तसा तो भक्तसमुदाय विठ्ठलावांचून उदास झाला. आपण आजवर ज्या पायांवर आपली शिरें सुमनासारखीं प्रेमानें वाहिलीं, विटेवर उभें असलेलें जें सुंदर ध्यान ' सर्व सुखाचें आगर ' म्हणून डोळां भरून पाहिलें, ज्याच्या दर्शनमात्रेंकरून लक्षा-वधि जीवांना ब्रह्मत्व प्राप्त झालें, जें नामदेवादि भक्तांनीं प्रत्यक्ष बोलतें केलें, तें कटीवरी कर ठेवून प्रेमळ भक्तांना मक्तिसुखामृत पाजणारें विठ्ठलाचें सगुण रूपच डोळ्यांनीं पहावें व स्वसुखामृत अखंड चाखावें अशी ज्यांना परम आर्त, असे जे निस्सीम भक्त पंढरीस राहिले होते त्यांत भानुदास हे अग्रेसर होते. 'अनागोंदीहून विठोबाला मी परत आणतो, तुम्ही निश्चितपणें नामघोष करीत येथेंच रहा' असें सांगून ते अनागोंदीस गेले. तेथें गेल्यावर तुंगभद्रेचें स्नान करून व ब्रह्मकर्म सारून ते देवाच्या शोधार्थ निघाले. आपल्या सदाचरणानें, भक्तीनें व ब्रह्मानुभवानें भानुदास पांडुरंगास प्रिय झालेच होते, त्यामुळें मध्यरात्रीच्या सुमारास ते राजवाड्याजवळ गेले. तेव्हां कुलपें आपोआप गळून पडलीं व क्षण न लागतां भानुदास देवासमोर जाऊन उभे राहिले ! भानुदास देहभान विसरले व त्यांनीं देवाच्या पायीं मिठी घातली. प्रेमाश्रंती ते पाय न्हाणल्यावर ते देवास म्हणाले:—

अभंग

भक्त भागवत सकळ पारुषले । निःशब्द ते ठेले तुजवीण ॥ १ ॥
 रखुमाई आई ते जालीसे उदास । कैसे पुंडलिकास मौन पडलें ॥ २ ॥
 भानुदास म्हणे चाल आम्हांसवें । वाचाऋण देवें आठवावें ॥ ३ ॥

भानुदासांनीं दगडाचेंही पाणी होईल इतक्या कळवळ्यानें देवाला आळवलें; तों देवानें:—

आवडीच्या सौरसीं । निजकंठींच्या मालेसी ।
प्रसाद भानुदासासी । घालूनि गळ्यासी वोळविलें ॥

केशवकृत नाथचरित्र अ० १४.

देवाच्या गळ्यांतला नवरत्नहार मालेबरोबर भानुदासांच्या हातांत आला. हा महाप्रसाद मानून भानुदास वाड्याबाहेर पडले, तेव्हां अर्गळा पूर्वीसारख्या लागल्या. पहाटेस पूजारी कांकडआरतीला आले तेव्हां देवाच्या गळ्यांतला नवरत्नहार त्यांत दिसला नाही. त्यांनीं घाबरून राजास कळविलें. कड्याकुलपें व पहारे ओलांडून कोण धाडसी चोर वाड्यांत शिरला आहे, याचें सर्व आश्चर्य करूं लागले. राजसेवकांनीं गांवभर चौकशी चालविली, तों त्यांस तुंगभद्रातीरावर निःशंकपणें गात नाचत विठ्ठलरूपीं समरस झालेले भानुदास आढळले; व त्यांपाशीं देवाच्या गळ्यांतील पुष्पहारासह नवरत्नहारही सांपडला. राजा क्रोधाविष्ट झाला व त्यानें चोराला सुळावर चढविण्याचा हुकूम केला. सुळापाशीं नेतांच भानुदास शांतपणानें म्हणाले: —

अभंग

आकाश कडकडोनियां पाहे । ब्रह्मगोळ भंगा जाये ॥
वडवानळ त्रिभुवन खाये । तें मी तुझीच वाट पाहें विठोबा ॥ १ ॥
सप्तही सागर समरस होती । तें हे विरोनि जाय क्षिति ।
पंच महाभूतें प्रळय पावती । तें तूंचि सांगातीं विठोबा ॥ २ ॥
भलतैसें पडो जडभारी । परी मी नाम न सांडीं निर्धारीं ।
पतिव्रता जेंवि प्राणेश्वरी । भानुदास म्हणे निर्धारीं गा विठोबा ॥ ३ ॥

एवढा प्रचंड निर्धार व हा अलौकिक एकविधभाव ज्या भागवताचा झाला त्याची प्रहादप्रिय पांडुरंग उपेक्षा करील काय ? असें कोणतें संकट आहे कीं, ज्यांतून देव भक्ताला सांभाळणार नाही ? देवानें आजवर कोणा भक्ताची उपेक्षा केली आहे ? या भक्ताला ताप झाल्यावर 'माउलीहुनि मवाळ, चंद्राहुनि शीतळ व पाणियाहुनि पातळ' म्ह०

प्रेमाचा केवळ कळोळ असा भक्तवत्सल पांडुरंग तात्काळ उचंबळला व सुळाला पल्लव फुटले व निमिषार्धांत तो सूळ पुष्पफळांनी डवरून येऊन त्या सुळाचा सुंदर वृक्ष झाला ! ! हरीची लीला अगाध आहे. राजसेवक हा चमत्कार पाहून राजाकडे धांवतच गेले व राजास हा चमत्कार सांगते झाले. तो ऐकून राजा मनीं दचकला व सुळावर द्यावयास काढलेला चोर खरा चोर नसून कोणी महाभक्त आहे हें त्यानें ओळखलें. भानुदासास त्यानें पालखींत घालून वाड्यांत नेलें. विठ्ठलदर्शन होतांच भानुदासाचें चित्त चाकाटलें, त्याला आपादकंचुकित रोमांच आले व डोळ्यांतून आनंदजळाचा वर्षाव झाला ! राजा भानुदासांची अपूर्व भक्ति पाहून परम संतोषला व विठ्ठलमूर्ति पंढरीस नेण्याची त्यानें भानुदासांस परवानगी दिली. अनंतघटीं व्यापून राहणारा थोर देव भक्तासाठीं सान झाला व विठोबाची ती सांवळी मनोहर मूर्ति संबळींत घालून भानुदास निघाले. भानुदास देवाला घेऊन आले हें कळतांच पंढरीचे व आसपासचे हजारों भाविक वैष्णववीर दिंड्या-पताका घेऊन टाळमृदंगांचा गजर करीत त्यांस सामोरे आले ! पंढरीस चार दिवस आनंदीआनंद दुमदुमून राहिला. देवाला रथावर घालून मिरविलें. तो दिवस कार्तिकी एकादशीचा होता. कार्तिकीला अद्यापपर्यंत देवाच्या रथाची मिरवणूक निघत असते, ती भानुदासांनीं अनागोंदीहून विठोबास परत आणलेल्या मंगल दिवसाचें पवित्र स्मारक होय !

९ पंढरीस भक्तमंडळींनीं भानुदासांचा जयजयकार केला. विठोबा आणून भेटवल्याबद्दल व पंढरीचा सांप्रदाय मोडण्याचा समय आला होता, तो आपल्या भक्तिवळानें टाळल्याबद्दल त्यांचे धन्यवाद गाइले. ' कोरडिया काष्ठीं अंकुर फुटले । येथें येणें झालें विठोबाचें ' ह्या अभंगावर गरुडपाराजवळ भानुदासांचें कीर्तन झालें. भानुदासांचे भक्तमंडळावर अनंत उपकार झाले आहेत. भानुदासांचें भक्तिऋण देवानेंही त्यांच्या कुळांत श्रीएकनाथासारखा जगविख्यात भक्तशिरोमणि निर्माण

१ ही कथा नामदेवकृत एका ५४ चरणी अभंगांतही दिली आहे. हा नामदेव १३ व्या शतकांतला प्रसिद्ध नामदेव नव्हे.

करून फेडलें असें मला वाटतें ! यापुढें भानुदासांच्या ठिकाणीं भक्तिपरि-
पाक उत्तम झाला. पैठणास एके रात्रीं भानुदास वीणा हातीं घेऊन
प्रेमानें देवास आळवीत असतां साक्षात् श्रीपांडुरंग प्रकट झाले. धन्य
भानुदास ! धन्य एकनाथ ! व धन्य त्यांचें कुळ ! भानुदासांचा पुत्र चक्र-
पाणि, चक्रपाणीचा सूर्यनारायण, व सूर्यनारायणाचा पुत्र एकनाथ.
नाथांच्या आईचें नांव रुक्मिणी. भानुदासांच्या पवित्र वंशांत जन्म
मिळाल्याबद्दल नाथांना नेहमीं धन्यता वाटे.

१० नाथांचे भानुदासांबद्दल उद्गारः—

मी जन्मलों धन्यवंशीं । म्हणोनि हरिभक्ति आम्हांसी ॥
संत सोडरे निजसुखासी । वंश कृष्णासी निरविला ॥ १६५ ॥

रुक्मिणीस्वयंवर प्रसंग १६.

पूर्वीं भानुकृपासौरस । पितामहपिता भानुदास ॥
त्यापासोनि हा वंश । जनार्दनप्रिय ॥ ४३८ ॥

श्रीशुकाष्टक टीका.

नाथांनीं आपल्या भागवताच्या उपोद्धातांत मोठ्या पूज्यभावानें
म्हटलें आहेः—

वंदूं भानुदास आतां । जो कां पितामहाचा पिता ।
ज्याचेनि वंश भगवंता । जाला सर्वथा प्रियकर ॥ १३० ॥
जेणें बाळपणीं आकळिला भानु । स्वयें जाहला चिद्भानु ।
जितोनि मानाभिमानु । भगवत्पावनु स्वयें जाला ॥ १३१ ॥
जयाची पदबंधप्राप्ती । पाहों आली श्रीविठ्ठलमूर्ति ।
कार्णी कुंडलें जगज्योती । करितां रातीं देखिला ॥ १३२ ॥
तया भानुदासाचा चक्रपाणी । तयाचाही सुत सुलक्षणी ।
तया सूर्य नाम ठेवूनी । निर्जीं निज होऊनि भानुदास ठेला १३३
तया सूर्यप्रभाप्रतापकिरणीं । मातें प्रसवली रुक्मिणी ।
म्हणोनि रघुमाई जननी । आम्हांलागुनी साचची ॥ १३४ ॥

हे ग्रंथारंभकळा । वंदिली पूर्वजमाळा ।

धन्य निजभाग्याची लीळा । आलों वैष्णवकुळा जन्मोनी ॥१३६॥

वरील उद्गारांवरून नाथांची भानुदासांविषयीं केवढी पूज्यबुद्धि होती हें दिसतें. भानुदासांमुळें आपला वंश हरीला प्रिय झाला व अशा वैष्णवांच्या पवित्र कुळांत मला माझ्या भाग्यानें जन्म मिळाला यासंबंधानें नाथांचे प्रेमळ उद्गार हृदय हालविणारे आहेत. मी भानुदासांच्या शुद्धकुळांत जन्मलों म्हणून हरिभक्तीचा मला छंद लागला असें नाथ सात्त्विक अभिमानानें सांगतात. ' धन्य निजभाग्याची लीळा । आलों वैष्णवकुळा जन्मोनी ' ह्या धन्योद्गाराचें मर्म अनुभविकांनाच कळणार आहे ! भानुदासांची सत्यनिष्ठा, त्यांची एकविधभक्ति व त्यांचें शुद्धाचरण या गुणांचा विचार केला म्हणजे ' शुची व दैवगुणांनीं श्रीमंत अशा पवित्र घराण्यांत एकनाथासारखा योगभ्रष्ट महात्मा जन्माला आला, हें स्वाभाविकच आहे असें मनांत येऊन शुद्ध कुलपरंपरारक्षणाचें फारच महत्त्व वाटतें. वरील १३३ व्या ओवीवरून नाथांचे जनक सूर्यनारायण यांचा जन्म होतांच भानुदासांनीं देह ठेवला असें स्पष्ट दिसतें. ही गोष्ट शके १४३५ च्या सुमारास झाली असावी.

२ नाथांचें बाळपण.

मोटकी देहाकृति उमटे । आणि निजज्ञानाची पहांट फुटे ।
सूर्यापुढें प्रगटे । प्रकाश जैसा ॥ ४९२ ॥

तैसी दशेची वाट न पाहतां । वयसेचिया गांवा न येतां ।
बाळपणींच सर्वज्ञता । वरी तयातें ॥ ४९३ ॥

—ज्ञानेश्वरी अ० ६.

१ एकनाथांचा जन्म. २ संत घराण्यांतल्या नांवांचें मर्म. ३ बाळपणचे गुण. ४ प्रज्ञाबळ व श्रद्धाबळ.

१ भानुदासांनीं आपल्या मुलाचें नांव 'चक्रपाणि' व नातवाचें नांव 'सूर्यनारायण' ठेवलें. सूर्यनारायणाच्या बाळपणींच भानुदास निजधामास गेले. त्यानंतर २० वर्षांनींच शके १४५५ च्या सुमारास सूर्यनारायणापासून रुक्मिणीच्या पोटी 'एकनाथ'जन्मले, एकनाथांच्या जन्मकाळीं मूळनक्षत्र होतें. त्यामुळें जन्मतः बाप व थोडक्याच वेळानें आई हीं मरण पावलीं ! भानुदासांच्या सोज्ज्वळ वंशांत हा एकच मुलगा राहिला म्हणून चक्रपाणिनें याचें नांव 'एकनाथ' ठेवलें. आज्ञा व आर्जा, यास लहानपणीं प्रेमानें 'एक्या' म्हणत ! मायबापांचा जन्मतःच प्राप्त करून उर्वरित राहिलेल्या एकनाथांच्या नांवाचा जो अध्यात्मदृष्ट्या सुंदर बोध होतो तो नाथांच्याच पुढील अभंगांत व्यक्त झाला आहे:—

मुळीच्या मुळीं एका जन्मला ।
मायबापें थोर धाक घेतला ॥ १ ॥

१ तेराव्या शतकांत नामदेवार्शी समकालीन असलेल्या भानुदासाहून हे भानुदास निराळे आहेत. त्या भानुदासाचें चरित्र चिद्घनस्वामीकृत भक्तिसारामृत अ० १३ मध्ये दिलें आहे.

कैसें मूळ नक्षत्र आलें कपाळां ।

स्वये लागलों दोहींच्या निर्मूळा ॥ २ ॥

शांती करतां अवघ्यांची जाली शांती ।

मुळीं लागोनियां लाविली ख्याती ॥ ३ ॥

एका जनार्दनीं मुळींच्या गोठी ।

मायसगट सगळा बापाचि घोंटी ॥ ४ ॥

हा अभंग कोठेंही छापलेला नाही. तथापि पैठणास कांहीं जुन्या पोथ्या चाळीत असतांना मला आढळला. तो मौजेचा आहे, असें वाटल्यावरून येथें देत आहे. एकनाथाचा जन्म होतांच मायबापांनीं धाक घेतला. शांति केली, तथापि दोहींचें निर्मूळ झालें ! एकनाथानें मात्र मुळीं लागून म्हणजे शुद्ध आत्मस्वरूपाकार होऊन ख्याति केली ! हा सरळ कथापर अर्थ झाला. तथापि ह्या अभंगांत दुसऱ्याही एका अर्थाचा ध्वनि आहे. माय प्रकृति व बाप पुरुष अथवा माय क्षर व बाप अक्षर ह्या दोघांनाही गिळून जो उर्वरित रहातो तो क्षराक्षरातीत परमात्मा हाच 'एकनाथ' होय !

२ असो. एकनाथांनीं आपल्या जनकास म्हणजे सूर्यनारायणास 'सुलक्षणी' असें विशेषण लावून 'सूर्यप्रभाप्रतापकिरणी' । मातें प्रसवली रुक्मिणी 'असें म्हटलें आहे. सूर्यनारायण हे फार बुद्धिवान् होते व रुक्मिणी आई ह्या मोठ्या पतिव्रता व सुशील होत्या. हे आईबाप मुलाचे वाळपणचे लाड करण्यासही जगले नाहीत व नाथांचा सांभाळ करण्याचा सर्व भार 'चक्रपाणी' वर पडला. भानुदास, त्यांचा पुत्र चक्रपाणि, चक्रपाणीचा सूर्यनारायण व सूर्यनारायणाचे पुत्र एकनाथ. हीं सर्व नांवेही मोहक आहेत. नांवांत काय आहे असें म्हणणें योग्य नाही. मुलाबाळांचीं नांवे ठेवण्यांत सुद्धां तीं ठेवणाऱ्यांचा स्वभाव दिसून येतो. भानुदासांनीं आपल्या मुलाचें नांव 'चक्रपाणि' व नातवाचें नांव 'सूर्यनारायण' ठेवलें यांत सुद्धां त्यांच्या हरिप्रेमाची आवड दिसून येते. मुलाला दगडधोंड्यांचीं नांवे ठेवणारे दगडधोंडे जगांत पुष्कळ आहेत ! 'सुलोचना,' 'मनोहर' इत्यादि शरीरसौंदर्यदर्शक नांवे ठेवणारे रसिक आईबापही पुष्कळ सांपडतील; पण धर्मशील घराण्यांतून आपल्या उपास्यदेवतेची

तीर्थांची, संतांची, साध्वींची किंवा कोपातरी देवदेवतांची नांवे ठेव-
ण्याची चाल आहे. हें हाडामांसाचें स्थूल शरीर निंद्यच आहे. आचा-
र्यांनीं म्हटल्याप्रमाणें:-

त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमेदोमज्जास्थिसंकुलम् ।

पूर्णं मूत्रपुरीषाभ्यां स्थूलं निंद्यमिदं वपुः ॥ ८९ ॥

—धिवेकचूडामणि.

त्वचा, मांस, रुधिर, स्नायु, मेद, मज्जा व अस्थि यांचें उभारलेलें व
विष्टामूत्रांनीं भरलेलें हें शरीर अमंगलच आहे, तथापि या अमंगल
शरीराचा आश्रय करूनच 'मंगलांचा मंगल' जो परमात्मा
त्याची प्राप्ति व्हावयाची असते. देह असा अमंगल व नश्वर असला तरी
ओळखीसाठीं याला कांहीं तरी नांव द्यावें लागतें. देहाला कांहीं तरी
नांवच जर द्यावें आहे तर मग असं नांव द्यावें कीं, जेणेंकरून भग-
वंताचें तरी पदोपदीं स्मरण होईल ! हा सर्व संसार हरिरूप आहे अशी
अखंड भावना रहावी म्हणून भक्तजन संसारांतही पावलोपावलीं हरीचें
स्मरण होईल अशीच योजना करित असतात; त्यांतलाच हा एक प्रकार
आहे. भक्तांचीं प्रपंचांतलीं नामेंही हरिस्मरण करविणारीं असतात. 'आंत
हरि बाहेर हरि । हरिनें धरीं कोंडिलें' याप्रमाणें हरिमय राहून ते
संसारच ब्रह्मरूप करितात. नामोच्चारारोवर नामातीताचें स्मरण व्हावें
हा हेतु त्यांच्या नामकरणाच्या मूळाशीं असतो. भागवताच्या ६ व्या
स्कंधांत अजामिळाची कथा दिली आहे. अजामीळ महापापी खरा, पण
त्यानें आपल्या लाडक्या मुलाचें नांव 'नारायण' ठेवल्यामुळेंच-

उष्णांत नारायण खेळताहे । गृहींच नारायण कां न राहे ॥

नारायणा शीतळ पादपाणी । नारायणीं रंगलि विप्रवाणी ॥

—वामनपंडित.

असा त्याला 'नारायण' नामाचा छंद लागल्यामुळें प्राणप्रयाण-
समयीं विष्णुदूत त्याला वैकुंठीं नेण्याकरतां आले. पवित्र नामारोवर
पवित्र व्यक्तीचें स्मरण होऊन त्याचें चरित्र डोळ्यांपुढें उभें राहतें व

त्यांतच आपल्या उद्धाराचा मार्ग सांपडतो. वाचेली पवित्र नांवाचे सात्त्विक संस्कार होऊन अनायास त्वाचा सहस्रशः उच्चार होत असतो. असो, भक्तरक्षणासाठी व दुष्टविनाशासाठी भगवंतांनी आपल्या हातीं चक्र घेतलें आहे ह्याचें नित्य स्मरण असावें म्हणून भानुदासांनी आपल्या मुलाचें नांव ' चक्रपाणि ' ठेवलें. ज्या सूर्यानें ब्राह्मणवेदानें बाळगणें आपल्यावर अनुग्रह केला त्याचें नित्य स्मरण व्हावें म्हणून त्यांनीं आपल्या नातवाचें नांव 'सूर्यनारायण' ठेवलें. हीच परंपरा पुढें चालली. ' एकनाथ ' खरोखरीच एकनाथ झाले ! एकनाथांनीं आपल्या मुलाचें नांव ' हरि ' ठेवलें व दोघी मुलींचीं नांवां ' गंगा ' व ' गोदा ' अशीं ठेवून आपल्या काशीवासाचें व नित्य सहवासास असलेल्या गोदेचें स्मरण जागृत ठेवलें. गोदेचें लाडकें नांव त्यांनीं ' लीला ' असें ठेवलें, तेंही भगवन्मायेच्या स्मरणार्थच ठेवलें. पुरुषोत्तम जो ' एकनाथ ' त्याच्या धरीं याप्रमाणें ' हरि ' व ' लीला ' वहीणभावडें होऊन नांदूं लागली ! लीलेच्या मुलाचें नांवही नाथांनीं ' मुक्तेश्वर ' असेंच ठेवलें ! नाथांच्या स्त्रीचें नांव ' गिरिजा ' होतें. असो. भानुदासांच्या घराण्यांतलीं हीं नांवांसुद्धां त्यांच्या धरीं नांदत असलेल्या भगवद्भक्तीचेंच स्मरण करविणारी आहेत, म्हणून ह्या गोष्टीचा येथें थोडासा विस्तार केला आहे.

३ एकनाथ अगदीं बाळपणापासून फार बुद्धिवंत व श्रद्धावंत होते. श्रद्धा व मेधा या त्यांच्या देहीं त्यांच्या जन्माबरोबर जन्मल्या होत्या. किंवहुना नाथांनीं त्यांचा स्नेह पूर्वजन्मींच संपादन केला होता ! नाथांस स्नानसंध्येची, हरिभजनाची, पुराणश्रवणाची व देवपूजेची भारी आवड होती. त्यांनीं एकातांत हातीं टाळ किंवा खांद्यावर पळीचा ब्रह्मवीणा घेऊन भजन करावें, दगड पुढें ठेवून त्यावर फुलें वाहून मुखानें ' राम कृष्णहरी ' म्हणत नाचावें. कोणी हरिदासपुराणिक आले कीं, त्यांच्या पायीं पडून जसें कांहीं सर्व समजतें इतक्या आदरानें कीर्तन एकाग्रतेनें ऐकत बसावें ! कोणी कांहीं गोष्ट सांगितली कीं, परिप्रश्नानें ती सांगणाऱ्यास रिझवावें. आजोबा पूजाअर्चा करीत बसले कीं, सदा त्यांच्या भोंवतीं भोंवतीं फिरून त्यांस पूजाकर्मीत साह्य करावें. असें हें त्यांचें सुलक्षण पाहून वृद्ध आजोबांच्या नेत्रांतून नेहमीं प्रेमाश्रूंचे लोट वहात

यानें काडूक घेऊन त्याच्या एका टोंकाला चिंधी बांधून तें खांद्यावर टाकून ही माझी पताका म्हणून प्रेमानें नाचावें, तेव्हां त्यास त्या वृद्धांनीं उचलून घेऊन कुरवाळावें व 'हा मुलगा भानुदासांचें यश दिगंतीं फांकील' असें म्हणावें ! ! शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना सुद्धां एकनाथांनीं आपल्या गुणांनीं मोहित केलें; बालपर्णीसुद्धां बालचेष्टा किंवा हृष्ट यांना माहीत नव्हते. जें मिळेल त्यांत यांचा संतोष असावा. देवब्राह्मण व संत यांच्याविषयीं सहज प्रेम, सत्याची आवड, आंतवाहेर मोकळेपणा, भजनप्रेमामुळें भूक-तहानही विसरणें, सर्वांना प्रिय वाटणें, व नम्रता, हे गुण एकनाथांच्या ठिकाणीं वाळपणापासून सहज असत. हे मिळवायला यांना कधीं आयास करावे लागले नाहींत. अनेक गुणांचें सहज साहचर्य असल्यामुळें निर्-भिमानता व शांति हे दोन अलौकिक गुणही त्यांच्या अंगीं बाल्यापासूनच प्रकट दिसत; ह्यांची मनोहर मूर्ति पाहून व भानुदासांच्या श्रेष्ठ कुळाचा हा एकुलता एक तंतु अवशिष्ट राहिला आहे हें ध्यानीं आणून, पैठणचे लोक ह्यांवर फार प्रेम करीत व त्यांत यांच्या गुणांची भर पडल्यामुळें ह्या बालभागवताचा जयजयकार वाळपणापासूनच होऊं लागला.

४ सहाव्या वर्षीं एकनाथांची मुंज झाली व ब्रह्मकर्मांचें त्यांस उत्कृष्ट वळण लागलें. मुंज झाल्यावरोंवर वेदाक्षरांशीं त्यांचा परिचय झाला. रोज सायंकाळीं पुराणिकबोवा त्यांच्या घरींच पुराण सांगत व नियमानें सं-स्कृत भाषेचें अध्ययन त्यांजकडून करवीत. पुराणांतल्या गोष्टी नाथांनीं मोठ्या श्रद्धेनें ऐकाव्या, ऐकलेल्या गोष्टी पुनः आपल्या आजीस सांगाव्या व आजोवांस व पुराणिकबोवांस नानाप्रकारच्या शंका विचारून विचारून पुरेसें करावें. संध्या, वैश्वदेव, रुद्र, पवमान हें त्यांनीं हां हां म्हणतां पाठ केलें. पाठांतरास त्यांस बिलकूल वेळ लागत नसे. वाळपण असून यांनीं त्रिकाल संध्यावंदनादिविधि बिनचूक करावे, स्तोत्रपाठ म्हणावे, सकाळसंध्याकाळ देवांस व गुरुजनांस नमस्कार करावे, स्नानापूर्वीं पाणीही पिऊं नये, लघवीस पाणी घेतल्याशिवाय जाऊं नये, असा शुचिर्भूतपणाचा व निरलसतेचा त्यांचा नित्यक्रम पाहून थोरथोरांनीं तोंडांत बोटे घालावीत ! नाथांची बुद्धि फार तीव्र असल्यामुळें जो विषय गुरूनें त्यांस समजावून सांगावा तो ऐकतां ऐकतांच इतका समजून जावा कीं, यांस

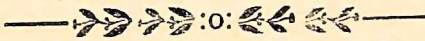
पूर्वांच माहीत असलेला विषय मीं पुनः शिकविला कीं काय अशी गुरूची गुरूलाच भ्रांत पडावी. नाथांचा अभ्यास म्हणजे पूर्वाभ्यस्त विषयांची उजळणीच असे ! त्यांच्या सत्त्वगुणी बुद्धीत ज्ञानोदय फार जलद होई. ' सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाशउपजायते ' या गीताश्लोकावर (अ. १४-११) टीका करतांना ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं म्हटलें आहे:—

जे प्रज्ञा आंतुलीकडे । न समाप्ति बाहेरी वोसंडे । वसंतीं पद्म खंडे । द्रुती जैसी ॥ २०६ ॥ धाराधरकाळें । महानदी उचंबळे । तैसी बुद्धि पघळे । शास्त्रजातीं ॥ २१२ ॥ अगा पुनवेच्या दिवशीं । चंद्र प्रभा धांवे आकाशीं ॥ ज्ञानीं वृत्ति तैसी । फांके सैंध ॥ २१३ ॥

सत्त्वगुणाचा उदय झाला कीं, “ वसंतऋतूंत कमलें फुलल्यावर त्यांच परिमळ जसा सर्वत्र पसरतो त्याप्रमाणें बुद्धितेज आंत भरून न मावल्यामुळे बाहेर फांकू लागतें, किंवा वर्षाकाळीं महानदी पाण्यानें तुडुंब भरून दुथड उचंबळूं लागते, त्याप्रमाणें बुद्धि ज्या ज्या शास्त्राला स्पर्शेल त्याचा कबड घेत जाते; अथवा पौर्णिमेच्या दिवशीं चंद्रप्रभा ज्याप्रमाणें आकाश व्यापू टाकते, त्याप्रमाणें सत्त्वगुणी पुरुषाची वृत्ति सर्व ज्ञान कवळून जाते; ” ज्ञानेश्वरमहाराजांचें अनुभविक वर्णन एकनाथांच्या संबंधानेंही तसेंच खलें आहे. नाथांच्या बुद्धीची अशी धारणा असल्यामुळें त्यांच्या शंकां समाधान करितांना पुराणिकबोवांची घाबरगुंडी उडून जाई व ‘ व मुलाला मी कसा पुरा पडेन ’ अशी त्यांस भीति वाटे. एकादे वेळ नाथांची ज्ञाननिष्ठा पाहून हा शिष्य नसून कोणी सर्वज्ञ पुरुष माझ्या समोर बसला आहे असेंही त्यांस वाटे. त्यांचे मार्मिक व हृदयाला उकलविणारे प्रश्न ऐकून ‘ आम्हीं पोटासाठीं पुराण सांगायला शिकलों पण जे प्रश्न विचारतो त्यांचें समाधान करण्याचें सामर्थ्य आमच्यांत नाहीं, असें पुराणिकबोवांनीं चक्रपाणीजवळ जाऊन सांगावें. याप्रमाणें बा वर्षांच्या वयांत रामायण—भारतांतील व अनेक पुराणांतील रम्य कथा भागवतांतील ध्रुवप्रन्हादादि बालभागवतांचीं आख्यानें ऐकून नाथांच बुद्धीला जें विलक्षण सामर्थ्य प्राप्त झालें तें मोठ्यामोठ्या पंडितांना अतर्क्य होतें. सामान्य लोकांना ही गोष्ट अशक्य वाटण्याचा संभव आ

कां कीं, असा मुलगा त्यांच्या पाहण्यांत नसतो; पण नाथांसारख्यांचे सर्वच चरित्र असामान्य कोर्टांतलें असल्यामुळें त्यांचीं बालपणापासूनचीं सर्वच लक्षणें असामान्य कोर्टांतलीं असल्यास त्यांत अशक्य वाटण्यासारखें कांहीं नाहीं. पायाळाच्या डोळ्यांत दिव्यांजन पडतांच त्याला पाताळधनें दिसूं लागतात; त्याप्रमाणें सत्त्वगुणाधिष्ठित पुरुषाला ज्ञान अनायासें प्राप्त होतें. आचार्यांचें वेदाध्ययन १२ वर्षांच्या वयांत पूर्ण झालें, ज्ञानेश्वर-महाराजांनीं १९ व्या वर्षीं ज्ञानेश्वरीसारखा अनुपम ग्रंथ निर्माण केला, समर्थाना वाळपणींच वसिष्ठासारखें कडकडीत वैराग्य प्राप्त झालें, त्यांतलाच नाथांचाही हा प्रकार आहे. ते अनेकजन्मसंसिद्ध होते. लौकिक गुरुपासून मिळण्यासारखी लौकिक विद्या पूर्वजन्माभ्यासवळानें ते सहज संपादून घेसले. पण तेवढ्यानें त्यांचें समाधान होईना. प्रन्हादध्रुवांला जसे तारद भेटले तसे देवाची प्राप्ति करून देणारे सद्गुरु मला कधीं भेटतील अशी त्यांस तळमळ लागली ! अन्नव्यवहारही गोड लागेना. शिष्याची भूमिका तयार झाल्याबरोबर सद्गुरु कांहीं लांब नाहींत; परिक्रम कळाला टोंच मारायला शुक्र जसे तयार असतात, त्याप्रमाणें अनुग्रहपात्र असा सच्छिष्य तयार होतांच सद्गुरु त्यावर कृपा करण्यासही तयार असतात. एके रात्री प्रहर रात्र उलटून गेल्यावर नाथ शिवाल्यांत एकटेच हरिगुण गात उदासीनपणानें बसले असतां त्यांनीं तेथें आकाशवाणी ऐकली कीं, 'देवगडावर जनार्दनपंत नामक सत्पुरुष आहेत त्यांकडे जा तुला कृतार्थ करितील !' ही आकाशवाणी कानीं पडतांच घरादाराची किंवा आज्ञाजीची आठवणही न होतां नाथ विठ्ठलाचें रांव घेऊन बाहेर पडले ते तिसरे दिवशीं सकाळीं देवगडावर जाऊन व्होंचले, व सद्गदित अंतःकरणानें त्यांनीं जनार्दनपंतांचें दर्शन करून गुरुचरणीं देह अर्पण केला. ही गोष्ट शके १४६७ च्या सुमारास झाली. गुरुशिष्यभेटीचा तो दिवस धन्य होय.

३ नाथांचे गुरु जनार्दनस्वामी.

गुरु माता गुरु पिता । गुरु आमुची कुळदेवता ॥ १ ॥

धोर पडतां सांक्रडें । गुरु रक्षी मागें पुढें ॥ २ ॥

काया वाचा आणी मन । गुरुचरणींच अर्पण ॥ ३ ॥

एकाजनार्दनीं शरण । गुरु एक जनार्दन ॥ ४ ॥

१ जनार्दन स्वामी. २ जनार्दनस्वामींना दत्तानुग्रह झाल्याबद्दल नाथांची साक्ष. ३ सगुण साक्षात्काराची शक्यता. ४ वरील शोभ्यांवा विचार. ५ नाथांच्या गुरुसेवेचा प्रकार. ६ गुरुमानसपूजा. ७ युद्धाचा प्रसंग. ८ शब्द-क्याची चूक.

१ जनार्दनस्वामी हे मूळचे चाळीसगांवचे देशपांडे. हे ऋग्वेदी आश्व-
लायनसूत्री देशस्थ ब्राह्मण. यांचा जन्म शके १४२६ फाल्गुन वद्य ६
या दिवशीं झाला. हे पूर्वकर्मऋणानुबंधानें यवनांच्या सेवेत पडले, ते
वाढत वाढत देवगड ऊर्फ दौलताबाद तर्फेचे मुख्य अधिकारी व यवन
पातशाहाचे विश्वासु मुत्सद्दी झाले. हे मोठे शूर, करारी स्वभावाचे, फार
टापटिपीचे व तेजस्वी पुरुष होते. ते आपल्या कामांत फार वाकब्रगार
असल्यामुळे बादशाहीमध्ये यांचें चांगलें वजन असे. तथापि यांची कीर्ति
मुख्यतः सत्पुरुष या नात्यानेंच विशेष पसरली होती व त्या तशा काळां-
तही यांच्या स्वधर्मनिष्ठेचा दुंदुभी चोहोंकडे सारखा दुमदुमून राहिला
होता. यांना श्रीदत्ताची उपासना होती व श्रीदत्ताच्या सगुणरूपाचें
साक्षात् दर्शन होत असे. पहांटे उठल्यापासून तों मध्यान्हकालापर्यंत
स्नानसंध्या, समाधि व दत्तसेवा यांत ते निमग्न असत. यांचा दुपारचा
वेळ कचेरीचें काम पाहण्यांत जाई. पुनः सायं-संध्या वगैरे आटपून
रात्री हे ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव यांचें निरूपण करीत. यांच्या समा-
धीची जागा एकांतस्थळीं नियमित झाली असून तिकडे मनुष्य फिरका-

यचा नाही असा बंदोबस्त होता. हे जसे दयाळू व न्यायी होते तसा यांचा सर्वांना वचकही असे. यांच्यासाठी पातशाही हुकुमावरून देवगडावर दर गुरुवारी कचेऱ्यांना सुट्टी होती. योग्यांना सुद्धा दुःसाध्य असा सेवाधर्म हे चालवीत असून स्वधर्माचरणापासून लवमात्र च्युत झाले नव्हते. प्रपंच व परमार्थ हे दोन्ही योग हे उत्तम चालवीत असत. श्री-दत्ताच्या सगुणसाक्षात्कारामुळे त्यांच्या उिकाणी समता, शांति, व अना-सक्ति या नांदत होत्या. यांची अंगकांतिही दिपवणारी होती. 'बाहेरी कर्मे धाळला । भीतरीं ज्ञानें उजळला ' असा हा भक्तिज्ञानवैराग्याचा पुतळा हिंदुमुसलमानांना सारखाच पूज्य वाटे. जनार्दनस्वामींच्या भक्तीला प्रसन्न होऊन दत्तमहाराजांनी देवगडावर वसती केली, त्यामुळे आणि नित्य भजनपूजन व आत्मचर्चा यांच्या दिव्य परिमळानें 'देवगड' चा परिसर पुण्यपावन होऊन गेला.

२ श्रीदत्तांनी जनार्दनस्वामींवर अनुग्रह केला व त्यांस स्वरूपानुभव देऊन कृतार्थ केलें; त्या प्रसंगाची हकीकत खुद्द एकनाथ महाराज भागवतांत (अ० ९) सहज स्फूर्तीनें बोलून गेले आहेत । ते म्हणतात:-

गुरुप्राप्तिलागीं सर्वथा । थोर जनार्दनासी चिंता ।
विसरला तिन्ही अवस्था । सद्गुरु चिंतितां चितनीं ॥४३१॥

देवो भावाचा भोक्ता । दृढ जाणोनि अवस्था ।
येणें जालें श्रीदत्ता । तेणें हातु माथां ठेविला ॥ ४३२ ॥

हातु ठेवितांचि तत्काळ । बोधु आकळिला सकळ ।
मिथ्या प्रपंचाचें मूळ । स्वरूप केवळ स्वबोधें ॥ ४३३ ॥

कर्म करूनि अकर्ता । तोचि अकर्तात्मबोधु जाला देता ।
देहीं असोनि विदेहता । तेही तत्त्वता आकळिली ॥४३४॥

गृहाश्रमू न सांडितां । कर्मरेखा नोलांडितां ।
निजव्यापारीं वर्ततां । बोधू सर्वथा न मैळे ॥ ४३५ ॥

तो बोधु आकळितां मना । मन मुकलें मनपणा ।
अवस्था नावरेचि जनार्दना । मूर्छापन्न पडियेला ॥४३६॥

त्यासी सावध करूनि तत्त्वता । म्हणे प्रेमा राहे सत्त्वावस्था ।
तोहि गिळोनि सर्वथा । होर्यां वर्तता निजबोधे ॥४३७॥

पूजाविधी करोनियां । जंव जनार्दनु लागला पायां ।
तंव अदृश्य जाला दत्तात्रेया । योगमायेचैनि योगे ॥४३८॥

श्रीदत्तात्रेयांनीं २४ गुरु केल्याची सुंदर कथा विस्तारानें तीन अध्या-
यांत सांगितल्यावर दत्तात्रेयशिष्यपरंपरा सांगण्याच्या ओघांत नाथमहाराज
वरील गुजगोष्ट बोलून गेले ! एवढी महत्त्वाची गोष्ट लौकिकांत सांगण्या-
सारखी नाही. कारण अश्रद्धाळू विचिकित्सक व तर्कटी लोकांचा
कलियुगांत भ्रमण फार असल्यामुळे ते नाथांनीं ' वृथा चावटी केली '
असें सुद्धां म्हणण्यास चुकणार नाहीत. अशा लोकांचें स्मरण होऊन
' चुकूने सांगितली गुरुगोठी ' असें नाथांना मागून वाटलें ! तथापि
' दत्तात्रेयशिष्यकथन करितां । जनार्दन आठवला ' त्यामुळे देहभान विस-
रून ते सद्गुरुप्रेमाच्या भरांत सद्गुरुंच्या चरित्रांतली ही अत्यंत मह-
त्त्वाची गोष्ट सांगून गेले. हा त्यांनीं भाविकांवर महदुपकार केला आहे.
वरील ओव्यांचें महत्त्व सांगावें तितकें थोडेंच आहे.

३ वरील ओव्यांचा आपण थोडासा विचार करूं. प्रथम आपण हें
पूर्ण लक्षांत ठेवावें कीं, परमात्म्याच्या ठायीं पूर्ण निष्ठा ठेवून तन्मय
झालेल्या जीवाच्या उद्धारार्थ परमात्मा सगुणरूपानें प्रत्यक्ष प्रकट होतो !
इतक्या योग्यतेचा सत्त्वसंशुद्ध जीव अत्यंत विरळ असल्यामुळे असा प्रकार
घरोघर सर्वास पाहण्यास सांपडणें अर्थातच शक्य नाही; पण पामरांच्या
अनुभवास जी गोष्ट येत नाही ती ते मिथ्या म्हणत असले तरी ती
मिथ्या नाही एवढें खास. कोणत्याही शास्त्रांतले सिद्धांत त्या त्या शास्त्रांत
निष्णात असलेल्या पुरुषांच्या तोंडूनच जगाला ऐकावे लागतात. रोगाची
परीक्षा वैद्याला, हिऱ्याची जवाहिऱ्याला, कुस्तीची वस्तादाला ! याप्रमाणें
प्रत्येक शास्त्रांतला मर्मज्ञ अनुभवी जर त्या त्या शास्त्रापुरता प्रमाणभूत
मानण्यांत येतो, तर अखिल शास्त्रें ज्या अध्यात्मशास्त्राच्या पासंगालाही
पुरत नाहीत त्यांतील गूढ प्रमेयांची ओळख संतांना आणि संतांनाच
केवळ विचारली पाहिजे हें ओघानेंच येतें ! सामान्य पामरांना, विषयी

जीवांना व साधकांनाही सिद्धाच्या अनुभवाची यथार्थ कल्पना कशी होणार ? म्हणून संतांच्या चरित्रांत सामान्यांना अकल्पनीय अशा कांहीं गोष्टी आल्या तर त्या खोऱ्या म्हणून दूर झुगारून देण्याचें घाडस त्यांनीं करू नये ! संत होऊन संतांस पहावें, भक्त होऊन भक्ताला जाणावें, ज्ञानी होऊन ज्ञान्याला ओळखावें, पण एवढा अधिकार आपणांस प्राप्त झाला नाही म्हणून संतांच्या गोष्टी सरसदा ' खोऱ्या व वेडगळ समजुतीच्या ' म्हणून म्हणण्याच्या भानगडींत तरी पामर जीवांनीं पडूं नये, ही त्यांच्या हिताचीच गोष्ट आहे ! सूर्याला नांवें ठेवल्यानें त्याचा प्रकाश थोडाच कमी होतो ? संत हे सूर्यासारखे आहेत. त्यांची खरी योग्यता विषयांच्या अंधःकारांत आपला संसार थाटणाऱ्या काजव्यांस करितां येणार नाही ! सगुणसाक्षात्काराच्या किंवा संतचरित्रांत आढळणाऱ्या अनेक चमत्कारांच्या गोष्टी मिथ्या नाहीत. भानुदासांच्या, नाथांच्या किंवा कोणत्याही स्वरूपाकार झालेल्या महात्म्यांच्या चरित्रांतले चमत्कार हे चमत्कार नसून संतांच्या अनुभवाच्या दृष्टीनेंच संतांची सर्व चरित्रे पाहिली पाहिजेत. सगुणसाक्षात्काराची प्रतीति भक्तांना येत असते. जनार्दनस्वामींना दत्तदर्शन झालें, अनुग्रह झाला, नित्य दर्शन होई, जनार्दनस्वामींनीं एकनाथांना दत्तदर्शन कवून दिलें, दत्त नाथांच्या दारीं चोपदाराच्या वेष्टांत दासोपंतांना दिसले, नाथांच्या घरीं भगवंतांनीं वारा वर्षे श्रीखंड्याचें काम केलें इ० गोष्टींना आम्ही चमत्कार म्हणतां. भाविक लोक त्यांवर केवळ विश्वास ठेवतात, पामरांना त्या खोट्या वाटतात; पण भक्तांच्या अनुभवाच्या-प्रतीतीच्या-त्या गोष्टी आहेत ! असो.

४ जनार्दनस्वामींच्या चरित्रांतल्या अत्यंत महत्त्वाच्या गोष्टीची म्ह० श्रीदत्तानुग्रहाची साक्ष खुद्द जनार्दनशिष्याकडून मिळाली ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे. सद्गुरुप्राप्तीचा जेव्हां जनार्दनस्वामींस इतका ध्यास लागला कीं, जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति, ह्या तीनही अवस्थांत त्यांवांचून दुसरें कांहींच त्यांस सुचेना, तेव्हां भावाचे भोक्ते जे श्रद्धेदेव ते साक्षात् प्रगट झाले व त्यांनीं त्यांच्या मस्तकीं हस्त ठेवला. श्रीदत्ताचा हस्त मस्तकीं पडतांच त्यांस स्वरूपसाक्षात्कार होऊन ' कर्म

करून अकर्ता' अशा प्रकारचा अकर्तात्मबोध झाला म्हणजे देहींच विदेहता प्रकटली. गृहाश्रम न सांडतां व कर्ममर्यादा न ओलांडतां भागा आलेला व्यवसाय करित असतां आत्मानुसंधान न सोडण्याची युक्ति त्यांस साधली व त्याबरोबर मन मनपणास मुकून मुच्छीं आली, तेव्हां श्रीदत्तांनीं त्यांस सावध केलें व तो सात्त्विकपणाचा उमाळा गिळून परमानंदाच्या निजबोधानें सहजपणांत राहण्यास शिकविलें. नंतर श्रीदत्तांची पूजा करून जनार्दनस्वामी पायां लागले. तों योगमायाबळानें दत्तमहाराज गुप्त झाले. जनार्दनस्वामींना प्रथम दत्तदर्शन होऊन अनुग्रह झाला त्या प्रसंगाची हकीकत त्यांच्या पट्टशिष्यानें वर लिहिल्याप्रमाणें दिली आहे. 'ग्रहाश्रमु न सांडितां । कर्मरेखा नोलांडितां' निजबोधानें राहण्याचा उपदेश श्रीदत्तांनीं जनार्दनस्वामींस केला व तोच त्यांजपासून एकनाथांस मिळाला. जनार्दनस्वामी किंवा एकनाथ यांना गृहस्थाश्रमांत असंगपणानें ह० अकर्तात्मबोधानें राहण्याचा श्रीदत्तांनीं जो उपदेश केला, तोच आपण ध्यानांत ठेवून त्याप्रमाणें जर वाधूं तर गृहाश्रमींच भगवत्प्राप्ति होईल यांत शंका नाही. असो, जनार्दनस्वामींसारख्या पूर्ण पुरुषानें देवगडाहून वीसच कोसांवर असलेल्या आमच्या पैठणकर बालभागवतास आपल्या अचिंत्य-शक्तीनें आपल्याकडे आकर्षून घेतलें व त्यावर कृपेची पाखर घालून त्याला जगदुद्धार करण्यास समर्थ केलें ही गोष्ट आनंदाची होय !

५ जनार्दनपंतांचें नाथांस प्रथम दर्शन होतांक्षणींच उभयतांस परमानंद झाला. ध्रुवाप्रमाणें विरक्त झालेली ती नाथांची वामनमूर्ति पाहून जनार्दनपंतांस फार आनंद झाला व त्यांनीं त्यांस परमप्रेमानें जवळ ठेवून घेतलें. गुरुचा सदाचार, ब्रह्मनिष्ठा व प्रेमळपणा पाहून नाथांची चित्तवृत्ति त्यांच्या पायीं जडली. जनार्दनपंतांची नाथांनीं मनोभावानें सहा वर्षे अपूर्व सेवा केली व त्यांच्या अनुग्रहास ते पूर्ण पात्र झाले. नाथांच्या गुरुसेवेचा प्रकार असा होताः—गुरु उठण्यापूर्वीं शिष्यानें उठावें व रात्रीं गुरुचरणसंवाहन करून गुरु निद्रित झाल्यावर आपण त्यांच्या पायांतळीं निजावें. अहोरात्र गुरुसेवेला घरींदारीं तत्पर राहून मोठ्या उल्हासानें पडेल तें काम आशेचीही वाट न पाहतां करावें. भोजनोत्तर प्रेमानें विडा तयार करून हातांत द्यावा व पंख्यानें वारा घालीत गुरुच्या विश्रामांत

आपण विश्रांतीस जावे ! स्नानाचें पाणी उपसून स्नानास द्यावें, धोत-
 राच्या निच्या करून हातीं द्याव्या, पूजेचें साहित्य करून पूजाप्रसंगीं
 सदा सन्निध राहून ज्या वेळीं जें पाहिजे तें हातीं द्यावें. गुरु समाधिस्थ
 असतांना शिष्यानें द्वारीं उभें राहून बाहेरील सर्व उपाधींचें निवारण
 करावें. गुरुगृहीं शागीर्द किंवा चाकरमाणसें असतांही त्यांच्या कामाची
 अपेक्षा न करितां आपण आपल्या आवडीनें तनमन सर्वस्व वेंचून गुरु-
 परिचर्या करावी. सर्व चाकरांचें काम करण्याची ईश्वरानें मलाच ताकद
 द्यावी असें हरीपार्शी नित्य मागावें ! स्वतःची भूकतहान विसरून गुरुच्या
 भूकतहानेला अत्यंत जपावें. स्वतःची निद्रा खुंटीला अडकवून ठेवून
 गुरुची निद्रा यत्किंचित्ही भंग पात्रूं नये म्हणून दक्ष रहावें. स्वतः भोजन
 परिमित ठेवून गुरुचें भोजन यथेच्छ व्हावें म्हणून मनःपूर्वक धडपड
 करावी. स्वतः फार अन्न खाल्लें तर सुस्ती येऊन गुरुसेवेत अंतर पडेल
 म्हणून युक्ताहारविहार असावें. गुरुचा संतोष तो याचा संतोष, गुरुचे
 शब्द तें याचें शास्त्र, गुरुची मूर्ति तो याचा परमेश्वर, गुरुचें घर तें याचा
 स्वर्ग, गुरुचे आप्त ते याचे आप्त, किंबहुना ' गुरुःसाक्षात् परब्रह्म ' अशा
 परम शुद्ध भावनेनें यानें गुरुची अखंड सेवा करावी ! ह्या सहा वर्षांत
 नाथांना पैठणची आठवण झाली नाही, हेंच काय पण ते आपल्या देह-
 भावालाही सर्वथा विसरले ! गुरुसेवा हाच परमधर्म मानून अवस्थात्रयांत
 गुरुमूर्तीवांचून दुसरें कशाचेंही त्यांनीं चिंतन केलें नाही. गुरुसेवा करितां
 करितां नाथांचे मनोविकार मावळले, क्षुधातृषादि प्राणधर्म सुटले, राग-
 लोभादि रिपु त्यांचें शरीर सोडून गेले, इंद्रियें निर्वासन झालीं, काया
 लखलखित झाली व अंतःसमाधानाचें तेज देहावर फांकलें ! गुरुसेवेनें
 नाथ देहाभिमानशून्य झाले. याप्रमाणें गुरुसेवेनें त्यांच्या चित्ताची शुद्धि
 होऊन गुरुप्रसादाला ते प्राप्त झाले. अशा शिष्यवृत्तींत असतांना त्यांनीं
 साक्षात् गुरुमुखांतून शानेश्वरी, अमृतानुभव व श्रीभागवत ह्या ग्रंथांचे
 विवरण ऐकलें व त्यामुळें त्यांच्या ठिकाणचा आत्मबोध जागृत झाला.
 निव्वळ प्रापंचिकांना प्रपंचावांचून जसा दुसरा विषय नसतो त्याप्रमाणें
 त्यांच्या श्रवण, मनन, निदिध्यास व साक्षात्काराला श्रीगुरुवांचून दुसरा
 अवष्यक उरला नाही. अर्धवट परमार्थी लोकांची मोठी त्रेधा उडून जाते.

त्यांना श्रवण परमार्थांचें, मनन विषयांचें, निदिध्यास प्रपंचाचा व साक्षा-
त्कार दुःखाचा असतो ! ! नाथांना गुरुसेवेत धन्यता वाटे. सेवा अभ-
क्ताला कष्टप्रद वाटेल, पण नाथांसारख्या गुरुभक्ताला तीच परमामृतदात्री
झाल्यामुळें फार भाग्याची वाटली. ' करावया भवनिर्दळण । मुख्य करावें
गुरुभजन ' असें सांगून ' जो स्वरूपी करी समाधान । तोचि सद्गुरु
सत्य जाण ' असें सद्गुरूचें लक्षण त्यांनींच भागवतांत केलें आहे. लौकिक
विद्यांचे लौकिक गुरु पुष्कळ आहेत, पण स्वरूपी स्थित करणारा तोच
खरा सद्गुरु. तो कोटिभाग्यानें प्राप्त झाला तर सच्छिष्य त्याची सेवा
कशी करितो ? नाथ म्हणतात (अ० १२) :—

गुरु माता गुरुपिता ! गुरु स्वामी कुळदेवता ।

गुरुवांचोनि सर्वथा । आणिक देवता स्मरेना ॥ ४९४ ॥

कायावाचामनें प्राणें । जो गुरुवांचोनि आन नेणें ।

तैसाचि भजे अनन्यपणें । गुरुभक्ति म्हणणें त्या नांव ४९६

तहान विसरली जीवन । श्रुधा विसरली मिष्टान्न ।

करितां गुरुचरणसंवाहन । निद्रा जाण विसरला ॥५०८॥

मुखीं सद्गुरूचें नाम । हृदयीं सद्गुरूचें प्रेम ।

देहीं सद्गुरूचें कर्म । अविश्रम अहर्निशी ॥ ५१० ॥

गुरुसेवेसी गुंतलें मन । विसरला स्त्रीपुत्रधन ।

विसरला मनाची आठवण । मी कोण हें स्फुरेना ॥५११॥

गुरु तोच भगवंत, गुरु तेंच परब्रह्म, गुरुभजन तीच हरिपूजा, गुरु व
हरि वेगळे नाहींत, किंवाहुना ' गुरुवाक्यें ब्रह्म सप्रमाण । येरवीं ब्रह्मपण
शब्दमात्र ' असें नाथांनीं जागोजाग प्रतिपादलें आहे. गुरुसेवेचें मर्म
नाथांनीं दुसऱ्या एका ठिकाणीं (अ० १०) सांगितलें आहे :—

आसनीं भोजनीं शयनीं । गुरुतें न विसंवे मनीं ।

जागृतीं आणि स्वप्नीं । निदिध्यासनीं गुरु केला ॥१३६॥

गुरुस्मरण करितां देख । स्मरणें विसरे तहानभूक ।

विसरला देहगेहसुख । सदा सन्मुख परमार्थ ॥ १३७ ॥

सद्गुरूचें सामर्थ्य व सद्गुरुसेवेचें सुख किती आहे याबद्दल नाथांचे
अमळ उद्गार पहाः—

सद्गुरु जेउती वास पाहे । तेउती सुखाची सृष्टि होये
तो म्हणे तेथ राहे । महाबोधु स्वानंदे ॥ १२२ ॥

त्या सद्गुरूचे देखिल्या पाये । तहानभूक तत्काल जाये।
कल्पना उठोधि न लाहे । निजसुख आहे गुरुचरणीं ॥ १२३ ॥

नाथांचा गुरुसेवेसंबंधाचा स्वतःच्या अनुभवाचा पुढील अभंग पहाः—

सेवेची आवडी । विराम नाही अर्ध घडी ॥ १ ॥

नित्य करितां गुरुसेवा । प्रेमघडिभर होत जीवा ॥ २ ॥

आळस येवोचि सरला । आराणुकेचा ठावो गेला ॥ ३ ॥

तहान विसरली जीवन । भूक विसरली मिष्टान्न ॥ ४ ॥

जांभईसी घाव पुरता । सवड नाहीच तस्यता ॥ ५ ॥

ऐसें सेवे गुंतलें मन । एका जनार्दनीं शरण ॥ ६ ॥

६ एके दिवशीं जनार्दनस्वामी समाधीस बसले असतां नाथ दारावर
एकटेच गुरुचिंतन करीत बसले होते. 'आसनीं आणि शयनीं । भोजनीं आणि
गमनागमनीं । सर्वकाल निजध्यानीं' सद्गुरुरूपदाचें चिंतन करण्याचा त्यांचा
अभ्यास नित्य चालूच होता. त्यांनीं एका अभंगांत म्हटलें आहेः—

चिंतनें नासतसे चिंता । चिंतनें सर्वकार्य ये हाता ।

चिंतनें मोक्षसायुज्यता । घर शोधितसे ॥ १ ॥

ऐसें चिंतनाचें महिमान । तारिले अधम खळजन ।

चिंतनें समाधान । प्राणिमात्रा होतसे ॥ २ ॥

चिंतनें तुटे आधिव्याधी । चिंतनें तुटतसे उपाधी ।

चिंतनें होय सर्व सिद्धी । एका जनार्दनाचे चरणीं ॥ ३ ॥

द्रौपदीनें चिंतन करितांच भक्तसखा श्रीकृष्ण धांवला व त्यानें ऋषी-
श्वरांची मांदी क्षणांत तृप्त केली, अहोरात्र चिंतन करणाऱ्या अर्जुनाच्या

रथावर तो सारथी होऊन वसला, चिंतनानें त्यानें प्रव्हाद जळींस्थळीं सांभाळिला, पायाचें चिंतन करणाऱ्या दामाजीसाठीं तो महार झाला व आपल्या आजोबांच्या रक्षणार्थ वेळोवेळीं त्यानेंच नानारूपें घेतलीं. तोच सर्वगत, सर्वज्ञ, सर्वसाक्षी परमात्मा जनार्दनस्वामींच्या रूपानें प्रकट झाला आहे, अशी दृढ भावना मनांत धरून नाथांनीं गुरूंची मानसपूजा केली व गुरुपूजा करितांच आपलेपण विसरून गुरुस्वरूपांत ते मिसळून गेले. त्या प्रसंगीं त्यांनीं पुढील मनोहर अभंग केला आहे:—

मनोभाव जाणुनि माझा । सगुणरूप धरिलें बोजा ।

पाहुणा सद्गुरुराजा । आला वो माय ॥ १ ॥

प्रथम अंतःकरण जाण । चित्त शुद्ध आणि मन ।

चोखान्त्रोनि आसन । स्वामीसी केलें ॥ २ ॥

अनन्यआवडीचें जळ । प्रक्षालिले चरणकमळ ।

वासना समूळ । चंदन लावी ॥ ३ ॥

अहं जाळियेला धप । सद्भाव उजळिला दीप ।

पंचप्रार्ण हे अमूप । नैवेद्य केला ॥ ४ ॥

रजतम सांडोनि दोन्ही । विडा दिला सत्त्वगुणी ।

स्वानुभवें रंगोनि । सुरंग दावी ॥ ५ ॥

एका जनार्दनीं पूजा । देवभक्त नाहीं दुजा ।

अवघाचि सद्गुरुराजा । होवोनि ठेला ! ॥ ६ ॥

नाथांनीं याप्रमाणें सद्गुरु व परमात्मा हे वेगळे नाहींत अशा अभिन्न भावनेनें एकनिष्ठनें सहा वर्षे गुरुसेवा केली व ती करितां करितां आपलें वेगळेंपणही विसरून गेले ! अशी योग्यता एकनाथांची झाली हें पाहून जनार्दनस्वामींनीं त्यांस श्रीदत्ताचें दर्शन करून देण्याचा संकल्प केला. पण त्या मनोहर प्रसंगाकडे वळण्यापूर्वीं दोन मनोरंजक आख्यायिका सांगूं-

७ एका गुरुवारीं जनार्दनस्वामी समार्धीत निगम असतांना देवगडावर

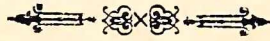
अकस्मात् परचक्राची धाड आली. सर्व गडावर एकच हलकल्लोळ उडाला. सेवकजन स्वामींकडे वर्दी पोंचविण्यास आले तेव्हां एकनाथ समाधिस्थानाच्या द्वारीं श्रीगुरुचिंतन करीत बसलेले त्यांस आढळले. नाथांनीं पळाचाही विलंब न लावतां जनार्दनस्वामींचा लढाईच्या वेळचा सर्व पोशाख अंगावर चढविला व शस्त्रास्त्रांनीं सज्ज होऊन, कंबरेला तरवार लटकवून व अश्वारूढ होऊन ते बाहेर पडले. स्वामींचा समाधिभंगही होऊं नये आणि त्यांचें काम तर विनबोभाट व चोख व्हावें म्हणून एकनाथांनीं ही हिकमत लढविली ! रणवाद्यें वाजूं लागलीं. शस्त्रास्त्रांचा खणखणाट उडाला व चार घटका घनघोर रणकंदन होऊन शत्रु नामोहरम झाले व अपजय पदरीं बांधून पळून गेले. ह्या प्रसंगीं जनार्दनवेपधारी एकनाथांनीं शौर्याची इतकी शिकस्त केली कीं, सर्वांनीं तोंडांत बोटेंच घातलीं ! गडावर जिकडे तिकडे जनार्दनस्वामींची स्तुति होऊं लागली, ती ऐकून ' गुरुशिष्यांचा अंतर्बाह्य पूर्ण अभेद आहे ' हें लक्षण कृतीनें दाखविणारे एकनाथ समाधान पावले. गुरूंचा पोषाख जेथल्या तेथे ठेवून एकनाथ मुकाट्यानें आपल्या कामाला लागले. जनार्दनस्वामी समाधीतून व्युत्थानावर आल्यावर आपल्या वाड्यांत आले व फराळास बसले. गडावर व वाड्यांत जिकडे तिकडे विशेष प्रकारची धांदल त्यांना दिसली. एकनाथ नेहमींप्रमाणें विनयानें गुरुसंमुख उभे होते. पण झालेल्या प्रकाराबद्दल त्यांनीं तोंडांतून एक अक्षरही काढलें नाहीं. " जाल्या वृत्तांताचें कथन । स्वमुखें न करुनि जाण । करीत श्रीगुरुसेवन । अहंकर्तेपण तेथें नाहीं; ॥ ' (केशवकृत नाथचरित्र अ० २-५६). हा नाथांच्या अंगचा गुण ह्या प्रसंगीं प्रकट झाला. शत्रुसैन्याचा चार घटकांत फडशा पाडणारा आमचा हा वैष्णववीर गुरुसंमुख आपल्या प्रतापाची प्रौढी न गातां किंबहुना त्याचें भानही न ठेवितां विनयानें उभा आहे, ह्या देखाव्याचें कोणी चित्तारी चित्र काढील तर तें हिंदुमात्रास मोहित केल्यावांचून राहणार नाहीं. जनार्दनस्वामींस सर्व हकीकत कळल्यावर या थोर शिष्याची जी धन्यता वाटली ती लेखणीनें काय वानावी ? आपल्या वेगळेपणाचा अभिमान लोपवून निरहंकारपणानें गुरुकार्य करणारे असे शिष्य परम दुर्मिळ आहेत !

८ नाथांची एकाग्रता विलक्षण होती. श्रीगुरुचरणांचें ध्यान करितां:

करितां त्यांचा देहभावही गलित व्हावा. परमार्थांत ज्याचें असें चित्तै-
 काद्य हात त्याचा प्रपंचही धडच होतो. संतांचा व्यवहारही चुकत नाही,
 किंवाहुना सतांसारखा विनचूक व्यवहार पंतांनाही साधत नाही ! संत
 पंत असतात, पंत मात्र संत असतील वा नसतील. असो. एकनाथांची
 श्रद्धा, प्रेम व विश्वास पाहून जनार्दनस्वामींनी त्यांजवर हिशेबाचें काम
 सोंपविलें. गुरुसंवत अंतर न पड्ड देतां नाथ तें कामही गुरुसेवाच आहे
 ह्या भावनेन लक्षपूर्वक करीत. एके दिवशीं हिशेबांत अडक्याची चूक
 पडली, ती शोधून काढण्यासाठीं नाथांनीं रात्री दिव्याला भरण घातलें व
 सर्व कामें आटोपल्यावर निश्चळपणानें ते ती चूक धुंडीत वसले ! अडीच
 प्रहर रात्र उलटून गेली तरी ताळा पडेना. त्यांनीं देहाचा शीण मानला नाही,
 क्षणभरसुद्धां अंग आडवें टाकलें नाहीं, उपाहारावर पाणी प्याल्यास निद्रा
 —आळस—येईल म्हणून झोंपही घेतली नाहीं, याप्रकारें अगावर घेतलेलें
 काम निरलसपणानें तडीला नेण्यांत नाथांनीं कसूर केली नाहीं. काम
 लहान असो कीं थोर असो, अगावर घेतलें किंवा येऊन पडलें म्हणजे तो
 स्वघर्म समजून अत्यंत आस्थेनं करणें हा श्रेष्ठांचा स्वभाव असतो. कर्तव्या-
 साठीं कर्तव्य करणें हें थोरांचें शील असतें. ह्या शीलाला अनुसरून
 नाथ अडक्याची चूक शोधून काढण्यांत गुंग झाले होते. तीन प्रहर रात्र
 झाली तेव्हां जनार्दनस्वामी जागे झाले व नाथ जवळपास कोठें दिसेनात
 म्हणून ते शेजारच्या खोर्लीत डोकावूं लागले. कांहीं वेळानें नाथांनीं
 अडक्याची चूक शोधून काढली व हिशेबाचा ताळा पडलेला पाहतांच
 हर्षनिर्भर होऊन त्यांनीं आनंदानें टाळी पिटली. जनार्दनस्वामींस कौतुक
 वाटून ते पुढें सरले व ' कसला एवढा तुला आनंद झाला आहे ? '
 म्हणून विचारतांच नाथांनीं सर्व सांगितलें. त्यावर जनार्दनस्वामी म्हणाले,
 " नाथा ! तुला अडक्याची चूक सांपडली तर इतका आनंद झाला
 आहे, तर मग संसाराची जी मोठी चूक तुझ्या हातून झाली आहे ती
 सांपडल्यास तुला किती आनंद होईल वरें ? बाळा, असाच लय श्रीदत्त-
 चिंतनीं लावलास तर महाराज काय दूर आहेत ? " यावर नाथांनीं
 रोमांचित होऊन व गुरुमहाराज आतां दत्तदर्शन खास करवितील ह्या
 आशेनें उत्कंठित होऊन सद्गुरूच्या पायीं लोटांगण घातलें !

४ श्रीदत्तकृपा व अनुष्ठान.

एका जनार्दनीं परब्रह्मपुतळा ।

दत्त देखिला डोळां आत्मदृष्टीं ॥ १ ॥

१ एकनाथांस श्रीदत्तदर्शन. २ दत्तमानसपूजेवरचे नाथांचे उत्कृष्ट अभंग. ३ श्रीदत्तभेटीचे प्रसंग. ४ नाथांचे अनुष्ठान. ५ 'आम्हां ढंखूं आला काळ । परी तो काळचि झाला कृपाळ.'

१ जनार्दनस्वामींच्या समाधीचें स्थान देवगडावर उत्तर-दिशेस एकां-
तांत असे. त्या स्थानासमोर एक रम्य सरोवर असून सभोवार पुष्प-
फळांनीं शोभायमान अशा वृक्षांची गर्दी होती. तिकडे कोणी फिर-
कायचें नाहीं अशी स्वामींची ताकीद असल्यामुळें जनांच्या पादरवानें
न रुळलेलें, पाहतांच समाधीस बोलावणारें व स्वर्गतुल्य असें तें एकांत-
स्थान होतें. त्या शुचिप्रदेशांत स्थिर आसन घालून स्वामी रोज प्रहरभर
समाधिसुख भोगीत असत, व गुरुवारचा तर सगळाच दिवस त्यांचा
तेथेंच जाई. त्या ठिकाणीं साक्षात् श्रीगुरुच्या दर्शनसंभाषणादिकांचा
नाथांस लाभ होई. श्रीदत्तदर्शनाचा योग नाथांसही प्राप्त व्हावा असें
स्वामींस एकदां वाटलें. त्यांनीं नाथांस एकदां आधीं 'येथें श्रीदत्ता-
वांचून दुसरें कोणीही येत नाहीं व दत्तमहाराज कोणत्याही वेषांत आले
तरी तूं विचकूं नकोस' असें वजावून ठेवल्यामुळें एकनाथ श्रीदत्त-
दर्शनाची वाट पहात बसले. स्वामींची पूजा आटोपल्यावर श्रीदत्त मलंग
(फकीरी)वेषानें प्रकट झाले. सर्वांग चर्मानें वेष्टिलें आहे, वरोवर कुत्रीच्या रूपांत
दिसणासी कामधेनु आहे, नेत्र आरक्त झाले आहेत, असें तें भयानक रूप
पाहून नाथ अमळ चकित झाले. जनार्दनस्वामी व श्रीदत्त हे आत्म-
सुखाच्या गोष्टी बोलत बसले. नंतर दत्ताज्ञेनें जनार्दनस्वामींनीं त्या काम-
धेनुचें दूध काढलें व एका मृण्मय पात्रांत उभयतांनीं यथेच्छ भोजन
करणे सांगता अमेद नाथांच्या प्रत्ययास आपून दिला. भोजनोत्तर तें

पात्र धुवून आणण्यासाठी स्वामींनी नाथांच्या हाती दिले, व नाथांनी ते विसळून 'हाच प्रसाद, हीच भागीरथी, व हेच स्वानंदावासीचे 'साधन' अशा शुद्ध भावनेनें ते सर्व जल प्राशन केले ! ते जाणून श्रीदत्तांनी नाथांस जवळ बोलाविले. हा परमप्राप्तीचा समय जाणून नाथांनी उभयतांच्या चरणी लोटांगण घातले व ते हात जोडून सम्मुख उभे राहिले, तो गुरु तेच परमगुरु व परमगुरु तेच गुरु अशा अभेद भावनेनें त्यांस क्षणिक ताटस्थ्य प्राप्त झाले. नाथ वृत्तीवर आले तेव्हां श्रीदत्तांनी त्यांजकडे प्रसन्न-मुखानें पाहिले व जनार्दनस्वामींकडे वळून ते म्हणाले,—“ हा महाभागवत जन्मास आला असून याच्या हातून भागवतधर्माचा प्रसार होणार आहे. हा हजारों लोकांस भक्तिपंथास लावील व जडजीवोद्वार करण्यासारखे उत्कृष्ट ग्रंथही निर्माण करील. हा भागवतावर एक अपूर्व ग्रंथ लिहील. ” असें बोलून श्रीदत्तांनी नाथांस आलिगिले. तेव्हां जनार्दनस्वामींस परमानंद झाला व 'दत्त जनार्दन एकनाथ' हे तिघेही समरसता पावले. श्रीदत्तांनी निजरूपाचें जेव्हां नाथांस दर्शन दिले, तेव्हां दत्त, जनार्दन व आपणासकट सकळ विश्व त्यांनी अभेदरूपानें पाहिले:—

अभंग.

गातो एका ध्यातो एका । अंतरवाहिर पाहतो एका ॥ १ ॥

अगुणी एका सगुणी एका । गुणातीत पाहतो एका ॥ २ ॥

जनीं एका वनीं एका । निरंजनीं देखीं एका ॥ ३ ॥

संतजना पढिये एका । जनार्दना कडिये एका ॥ ४ ॥

२ यानंतर श्रीदत्त गुप्त झाले व जनार्दनस्वामी आपल्या कामास गेले. नाथांस दत्तदर्शनाचा परमानंद झाला. जें सगुणरूप आपण डोळ्यांनी पाहिले तेंच अ-त्रि म्हणजे गुणत्रयातीतता व अनसूया म्हणजे असूया-राहित्य अथवा 'कोणाही जातीचा नघडो मत्सर' अशा प्रकारची बुद्धि म्हणजेच बुद्धि आणि बोध ह्या दांपत्याच्या संयोगापासून उत्पन्न होणारे निर्गुणरूप होय. सगुण निर्गुण एकच. दत्त तोच कृष्ण. तोच विठ्ठल व

तोच राम, ज्या स्वरूपांत त्याचें ध्यान करावें त्याच रूपांत तो प्रकट होणारा आहे. तो दत्त आहे म्हणजे त्यानें आपले स्वरूप आधींच दिलेलें आहे; तो साधनांनीं प्राप्त होणारा नसून प्राप्त झालेलाच आहे ! त्याच्या प्राप्तीला सायास नको आहेत. तो सहजसिद्ध आहे, फक्त बुद्धीवर आलेले देहअहंतेचे पदर गुरुकृपेनें दूर झाले कीं तो दत्तच आहे. पाण्यावर आलेलें शेवाळ दूर केलें कीं जल जसें सिद्धच असतें तसें स्वरूप सिद्धच आहे. याप्रमाणें सगुण तेंच निर्गुण व निर्गुण तेंच सगुण हें यथार्थ ज्ञान होऊन ' घृत थिजलें तेंच विघुरलें । परी घृतपणा नाहीं मुकलें । तेवीं अमूर्त मूर्तीं मुसावलें । परी तें संचलें परब्रह्म ' (श्रानाथ भागवत अ० १ २४६) अशी प्रतीति आली तेव्हां ' माझी दत्त ती माउली । प्रेमपान्हा पान्हावली' असें म्हणत व आनंदानें गातनाचत नाथांनीं दत्तपूजा केली. त्या वेळचे अभंगः—

१

केलें आवाहन । जेथें नाहीं विसर्जन ॥ १ ॥

भरला ओतप्रोत । स्वामी माझा देवदत्त ॥ २ ॥

गातां येत नाहीं । पूर्ण सुलीनता पाहीं ॥ ३ ॥

एका जनार्दनीं खूण । विश्वां भरला परिपूर्ण ॥ ४ ॥

२

चोहों देहांची क्रिया । अघ्यें दिलीं दत्तात्रेया ॥ १ ॥

जें जें कर्मधर्म । शुद्ध सबळ अनुक्रम ॥ २ ॥

इंद्रियक्रिया जात । कांहीं उचित अनुचित ॥ ३ ॥

आत्मा माझा देवदत्त । एका जनार्दनीं स्वस्थ ॥ ४ ॥

३

संचित क्रियमाण । केलें सर्वांचें आचमन ॥ १ ॥

प्रारब्धशेष उरलें यथा । तेणें ध्याऊं सदगुरु दत्ता ॥ २ ॥

झालें सकळ मंगळ । एका जनार्दनीं फळ ॥ ३ ॥

४

सकळ देवांचा जनिता । त्रिगुणसत्ता चालविता ॥ १ ॥

शरण जातां त्याच्या पायां । सर्व हारपली माया ॥ २ ॥

भेदाभेद निवारिले । सर्व स्वरूप कोंदलें ॥ ३ ॥

एका जनार्दनीं शिवें । जीवपणा मुकलों जीवें ॥ ४ ॥

५

सहस्रदल कमलाकार । कंठीं अर्पियेले हार ॥ १ ॥

सोळा बारा अठरा चार । माथां वाहूं पुष्पभार ॥ २ ॥

एका जनार्दनीं अळिकुळु । दत्तचरणाब्जनिर्मळु ॥ ३ ॥

६

ज्ञानदीपिका उजळली । नाहीं चितेची काजळी ॥ १ ॥

ओवाळिला देवदत्त । प्रेमें आनंदभरित ॥ २ ॥

भेदाभेद मावळले । सर्व विकार गळाले ॥ ३ ॥

एका मिळवी जनार्दन । तेजीं मिळाला आपण ॥ ४ ॥

७

दत्त सबाह्य अंतरीं । दत्तात्रेय चराचरीं ॥ १ ॥

दत्तात्रयें माझे मन । हरोनि नेलें मी-तूपण ॥ २ ॥

मूळ सिंहाद्री-पर्वतीं । दत्तात्रेयें केली वस्ती ॥ ३ ॥

भक्ता मनीं केला वास । एका जनार्दनीं विश्वास ॥ ४ ॥

३ श्रीदत्तांचें दर्शन ह्यापुढें नाथांस हवें तेव्हां होऊं लागलें. श्रीदत्त-
वरानेंच नाथांनीं आपला भागवत ग्रंथ केला. त्यांत नाथांनीं कोठें कोठें

प्रेमभरानें दत्तभेटीचे उल्लेखही केले आहेत. उपोद्धातांत 'आतां नमू
दत्तात्रेया । जो कां आचार्यांचा आचार्या । तें प्रवर्तविलें ग्रंथकार्या ।
अर्थवावया निजबोधू' (१४१) असें म्हटलें आहे. तसेंच भिक्षुगीताच्या
अखेरीस (अध्याय २३)—

माझे निजगुरूचाही गुरु । श्रीदत्त परमगुरु ।
तो भिक्षुगीतार्थें साचार । योग्यां योगेश्वरु तुष्टला । १००० ।
तेणें तोखलेनि अद्भुतें । आदरें आश्वासूनि मातें ।
अभय देऊनि निजहस्तें । पूर्ण ग्रंथार्थें डुल्लतु ॥ १०० १

ह्या ठिकाणीं नाथांनीं स्पष्ट सांगितलें आहे कीं, 'माझे परमगुरु व
योग्यांतले योगेश्वर जे श्रीदत्तमहाराज ते भिक्षुगीतार्थांनं फार संतोष पावले
व आदरानें मला आश्वासून व निजहस्तानें अभय देऊन आनंदानें
डोलूं लागले. नाथांचे हे उद्गार फार महत्त्वाचे आहेत. ह्यावरून नाथांच्या
मुखांतून भिक्षुगीत ऐकून श्रीदत्त प्रसन्न झाले व त्यांनीं आपल्या हातांनीं
नाथांची पाठ थोपटली असं स्पष्ट ठरतें. त्याचप्रमाणें "एकाएकी एकला
काशीवासा गेला" ह्या अभंगांत नाथांनीं सांगितलें आहे कीं:—

मुक्तमंडपामाझारीं निजनामगजरीं ।
दत्त प्रगटला कीर्तनामाझारीं ॥ ३ ॥
दत्त स्थावरीं जगमीं विश्वां विश्व धरीं ।
तोचि प्ररोधरीं नित्य भिक्षा करी ॥ ७ ॥

असो. सद्गुरु जनार्दनकृपेनें नाथांस श्रीदत्तांचें साक्षात् दर्शन झालें व
त्यानंतर ते निरंतर नाथांच्या संगतीं असत. नाथांनीं स्मरण करावें तेव्हां
तगुणरूपानें प्रकट व्हावें एरवीं सर्वकाळ त्यांच्या हृदयीं वास्तव्य
करावें. याप्रमाणें श्रीदत्तमहाराज जनार्दन कृपेनें नाथांस स्वहृदयींच
आंतुडले.

नाथांस श्रीदत्तदर्शन व दत्तवरप्रसाद झाल्यानंतर जनार्दनस्वामींस
घाटलें कीं, 'याला आतां अनुष्ठानास बसवावें.' त्याप्रमाणें त्यांनीं देवगडा-
वरच पण वायव्यदिशेस शूलभंजन ऊर्फ सुलभपर्वतावरची रम्य जागा

त्यास नेमून दिली व कर्तव्यार्थाचा बोध करून आणि श्रीकृष्णाची उपासना देऊन शुभ मुहूर्तावर तेथे पाठविले. नाथ त्या स्थळीं गेले तेव्हां मार्कंडेय ऋषींचें तें पुरातन तपारण्य पाहून व तेथील सूर्यकुंडाचें स्नान करून त्यांस फार आनंद झाला. नाथांनीं आपली तपश्चर्येची जागा स्वच्छ करून घेतली व तेथेच स्थिर आसन मांडून ते राहिले. तेथे थंडी-वाऱ्याची त्यांना भीति वाटली नाही, क्षुधाशमनार्थ काय करावें याची त्यांनीं चिंता केली नाही, आणि श्रीगुरुदेव योगक्षेम चालविण्यास व सर्व प्रकारें सांभाळ करण्यास पूर्ण समर्थ आहेत अशी दृढ निष्ठा ठेवून त्यांनीं तपास आरंभ केला. 'ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चितयेदात्मनो हितम्' ह्या वचनाप्रमाणें ब्राह्ममुहूर्ती उठून स्नानसंध्यादि सारून व पूर्वाभिमुख सिद्धासनावर बसून त्यांनीं श्रीकृष्णमूर्तीचें ध्यान करित असावें. मनानें श्रीकृष्णमूर्तीचें ध्यान व षोडशोपचार पूजा करावी; आणि गुरुदर्शित मार्गांनें भगवत्पदप्राप्तीचें अखंड साधन करित असावें. भगवंतांनीं आपल्या गीतेंत (अ० ६) सांगितल्याप्रमाणें शुचि प्रदेशांत स्थिर आसनावर आरूढ होऊन:—

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।

संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥

प्रशांतात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥

अशा प्रकारचा अभ्यासयोग त्यांनीं चालविला व ह्या अभ्यासांत असतां बाह्य स्फुरण मावळून देहींच विदेहपणाचा सुखसोहळा त्यांनीं भोगला. नाथांना जनार्दनस्वामींनीं ब्रह्मबोध करून सगुणभक्तीचें वर्म सांगितलें होतें त्याप्रमाणें ते भक्तिसुखानंद भोगीत होते ब्रह्मज्ञान सांभून सगुण-भक्तीचा उच्छेद करणारे जे गुरु आहेत त्यांपैकीं जनार्दनस्वामी नव्हते. सगुण—निर्गुण एक असा त्यांचा बोध होता. प्राणायाम, ध्यान, धारणा इ० सर्व भक्तीचीं साधनें आहेत; कर्मज्ञानयोगादि साधनें असून श्रीहारे हाच साध्य आहे; असं त्यांनीं ह्या शिष्याच्या मनावर बिंबवले होतें. लवणकण सागरांत विरघळून जातो त्याप्रमाणें हरिरूपांत मिळून जावें असा त्यांचा उपदेश

होता. नाथांनीं वर सांगितलेला योग योगासाठीं चालविला नाही, तर श्रीहरीसाठीं चालविला. योगासाठीं योग. तपासाठीं तप, कर्मासाठीं कर्म व ज्ञानासाठीं ज्ञान अशी भागवतधर्माची शिकवण नसून याग, तप, कर्म व ज्ञान हीं सर्व श्रीहरीसाठीं आहेत. हरीवांचून यांना कसरतीपेक्षां ज्यास्त किंमत नाही. हीं हरीची प्राप्ति करून देतील तरच यांची किंमत हें भागवतधर्माचें मुख्य तत्त्व आहे. गीता व भागवत हे संस्कृत ग्रंथ व ज्ञानेश्वरी व अपृतानुभव हे प्राकृत ग्रंथ हेंच शिकवित आहेत व ह्या ग्रंथांचें निरूपण गुरुमुखानें ऐकून नाथांच्या चित्तावर हेंच ठसलें होतें. त्याप्रमाणें त्यांनीं श्रीकृष्णमूर्तीचें ध्यान परमभक्तीनें करण्याचा अभ्यास ठेवला होता. त्या अभ्यासाचें पूर्ण फळ मिळून श्रीकृष्णाचें नाथांस साक्षात् दर्शन झालें.

५ त्या गडावर ह्याप्रमाणें नाथांची तीव्र तपश्चर्या चालली होती. एके दिवशीं नाथ समाधिस्थ असतांना एक भला मोठा काळसर्प त्यांच्या अंगावर धांवून आला व त्यानें त्यांच्या पोटाला विळखा घातला ! पण आश्चर्य हें कीं, साम्यस्थितीचा अनुभव घेणाऱ्या नाथांच्या अंगस्पर्शामुळें त्याची दंश करण्याची क्रूरबुद्धि मावळली व तोच नाथांच्या मस्तकावर फडा उभारून आनंदानें डोलूं लागला ! चित्तशुद्ध पुरुषाला सर्प, विंचू, व्याघ्र, व सिंह-सुद्धां पीडा करू इच्छित नाहीत. याच्या ठिकाणचा भेदभाव मावळला कीं जगांतला भेद गेला ! हें सर्व आपल्यापार्शीच आहे.

सर्व भूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ गीता. ६-२९ ॥

अशा प्रकारची ऐक्याचळाची स्थिति ज्याला प्राप्त झाली त्याला पीडा करावला ब्रह्मांडांत कोण समर्थ ? जो आपणांत विश्व पाहतो व विश्वांत आपण भरून राहतो त्या समविषमभावशून्य पुरुषाला कोणापासून भय आहे ? भय सारें दुजेपणाच्या पोटीं आहे. तो दुजेपणाच जे मिळून बसले ते जगांत निर्भयच आहेत ! असो. तो सर्प यानंतर नाथांचा सवंगडीच बनला. नाथ समाधिस्थ बसले कीं, यानें त्यांच्या अंगाला विळखा घालून मस्तकावर फडा करून डोलत बसावें व ते समार्धीतून व्युत्थानावर येऊं लागले—म्हणजे यांच्या देहांत थोडी हालचाल सुरू झाली—कीं यानें निघून

जावें, असा क्रम बरेच दिवस चालला होता. नाथांना याची खबरही नव्हती. ही गोष्ट एके दिवशीं पुढीलप्रमाणें उघडकीस आली. त्या डोंगराच्या पायथ्याशीं एक भाविक शेतकरी राहत होता. त्यानें गुरें चारीत असतां एकदां नाथांस सहज पाहिलें. तेव्हां हा मोठा ऋषि येथें तप करीत बसला आहे असें पाहून त्यानें नाथांस भक्तीनें नमस्कार केला. त्या दिवसापासून तो रोज एका गाईचें दूध एका तपेल्यांत भरून तें नाथांस आपणून देत असे. नाथही त्याचा शुद्ध भाव जाणून तें दूध रोज समार्धीतून उठल्यावर पीत असत. एके दिवशीं त्या सर्पांनें नाथांच्या कंबरेला विळखा घातला असतां तो शेतकरी दुधाचें भांडें घेऊन वर आला व हा प्रकार पाहून घाबरून जाऊन त्यानें मोठ्यानें किंचाळी फोडली. लगेच नाथ व्युत्थानावर आले व सर्पांस जातांना पाहून त्यांनीं आपल्या भांड्यांतलें दूध त्याला प्यावयास दिलें. या प्रसंगावर नाथांनींच एक अभंग केला तो असा आहे:—

आम्हां डंखूं आला काळ । तंव तो काळचि जाला कृपाळ ॥ १ ॥

भली ओळख झाली आतां । चित्त मीनलें अच्युता ॥ २ ॥

देहींचा फिटला संदेह । तंव काळचि झाला वाव ॥ ३ ॥

एकाजनार्दना भेटी । येणें जाणें खुंटली गोठी ॥ ४ ॥

ह्यापुढें नाथांनीं गुर्वाज्ञेप्रमाणें आपलें अनुष्ठान संपविलें व ते गुरुगृहीं आले. त्यांनीं ती सर्व हकीकत गुरूस सांगितली; ती ऐकून जनार्दनस्वामींनीं विचार केला कीं, 'आतां याचें गडावरचें काम सपलें, याला आतां तीर्थयात्रेस पाठवावें म्हणजे अनेक संतमहंतांच्या गांठी पडून पुढें हा श्रीगुरुदेवदत्तांच्या वराप्रमाणें भागवतधर्माचा मोठा प्रवर्तक होईल.'

५ नाथांच्या तीर्थयात्रा.

जे तीर्थीं जें विधान । जे तीर्थीं जें स्नान ।

तैसें करोनि दान सन्मान । सुखी जन श्रीरामें केले ॥

भावार्थरामायण.

१ चंद्रभटाची भेट व नाथांचा पहिला ग्रंथ चतुःश्लोकी भागवत.
२ नाथांच्या तीर्थयात्रा. ३ पैठणास चक्रपाणीची अवस्था. ४ नाथांची भेट.

१ जनार्दनस्वामींनीं नाथांस तीर्थयात्रेस जाण्याची आज्ञा केली व आपण स्वतः नाशिक-त्र्यंबकेश्वरपर्यंत बरोबर येण्याचें कबूल केलें. गुरुशिष्य दोघेही तीर्थयात्रेच्या मिषानें आपल्या पादस्पर्शानें अवघी भूमि पावन करावयास निघाले. येतां येतां एके रात्रीं गोदातीरीं चंद्रभट नामक एका ब्राह्मणाचा आश्रम होता त्याच्या आश्रमांत त्यांनीं वस्ती केली. तो ब्राह्मण महान् तपोनिष्ठ होता. स्नानसंध्यादि कर्में सारून तेथें निवांतस्थळीं परमार्थसाधन करून तो रहात होता. हे गुरुशिष्य रात्रीं त्याच्या आश्रमां राहिले, व त्यानेंही त्यांचें मनोभावं आतिथ्य केलें. रात्रीं फराळ झाल्यावर त्या ब्राह्मणाच्या मुखांतून यांनीं चतुःश्लोकी भागवताचें सुंदर निरूपण ऐकलें. तें ऐकून जनार्दनस्वामींनीं चतुःश्लोकी भागवतावरच ओवीवृत्तांत ग्रंथ करण्याची नाथांस आज्ञा केली. नाथांनीं त्यावर अहोरात्र मनन चालविलें. दुसरे दिवशीं गुरुशिष्य निघून पंचवटीस आले. तो ब्राह्मणही (त्यांच्या संगतिसुखाला लोभून) त्यांच्याबरोबर आला. तेथें श्रीराममंदिरांत त्यांनीं विन्हाड ठेवलें. फराळ वगैरे आटोपल्यावर नाथांनीं श्रीराममंदिरांत सद्गुरुसमक्ष श्रीरामापुढें स्वरचित ओव्यांमध्ये पुराण सांगितलें. तोच नाथांचा प्रथम ग्रंथ होय! नाथांचें चतुःश्लोकी भागवत हा त्यांचा पहिला ग्रंथ असून अत्यंत प्रौढ व सुबोध आहे. ही चतुःश्लोकी मूळ भागवताच्या द्वितीय स्कंधांत (अ० ९) आहे. ह्या चार श्लोकांत आदिनारायणांनीं ब्रह्मदेवास अध्यात्मरहस्य सांगितलें आहे. ब्रह्मदेवानें नारदाला, नारदांनीं

व्यासांना व व्यासांनीं बारा स्कंधां । त्याचा विस्तार करून शुक्ला व शुक्रानें परीक्षितिला सांगितलें. भागवतग्रंथाचें बोज ह्या चतुःश्लोकीतच आहे. भागवतसांप्रदायाची जी मोठी कामगिरी न थांकडून पुढें व्हावयाची होती, तिच्या प्रारंभीच पंचवटीस त्यांजकडून आपणासमक्ष श्रीगुरूंनीं चतुःश्लोकी भागवतावर सुंदर ग्रंथ करविता हें ठीकच झालें. नाथांनीं प्रथमच गुरुस्तवनांत गुरुपुढें असे उद्गार काढले आहेत:—

आतां वंदूं श्रीजनार्दन । ज्याचें ऐकतां एक वचन ।

त्रैलोक्य होय आनंदघन । जो निजजीवन सच्छिष्या ॥ ९ ॥

ज्याचे चरणींची माती । अवचटें लागल्या चित्तीं ।

तें जन्ममरणा होय शांति । चारी मुक्ती वोळगण्या ॥ १० ॥

नाथांची चतुःश्लोकी फारच अपूर्व आहे. नाथांचें वय लहान असून सिद्धवाणीची योग्यता ह्या प्रथम ग्रंथालाही आलेली आहे. नाथांनीं उग्रसंहारांत चंद्रभटाच्या आश्रमां गुरुसह आपण गेलों असतांना त्यांच्या मुखानें हा ग्रंथ प्रथम ऐकला व नंतर गुर्वाज्ञेनें ह्या ओव्या केल्या असें स्पष्ट म्हटलें आहे. तेथें नाथांनीं सांगितलें आहे कीं, मला ग्रंथकर्तृत्वाची विलकूल ओळख नव्हती तरी गुर्वाज्ञेच्या सामर्थ्यामुळें हें काम माझ्याकडून पूर्ण झालें:—

नवल आशेची समर्थता । मी करूं न रिघे ग्रंथा ।

तों ग्रंथार्थ मज आंतोता । बळेंचि ज्ञानार्था दादूनि दावां ॥

गुरु-आज्ञा अतिशय लाठी । ग्रंथार्थीं खिलिली दिठी ।

आशेनें पुरविली पाठी । फुकट गोठीमाजीही ज्ञान ॥

शब्दापुढें ज्ञान धांवे । ओवीपुढें अर्थ पावे ।

जें जें जीवीं विवंचावें । तें तें अवघें ग्रंथार्थ होय ॥

असो. पंचवटीहून गुरुशिष्य निघाले ते त्र्यंबकेश्वरास आले. त्र्यंबकेश्वरीं गोदेचें जन्मस्थान जो ब्रह्मगिरी डोंगर त्यास प्रदक्षिणा घालून व निवृत्तिनाथांच्या समाधीचें दर्शन होऊन त्यांस फार आनंद झाला. त्या ठिकाणीं त्यांनीं काहीं अभंग केले. त्यांपैकीं पुढील एकच अभंग पहा:—

धन्य आजी डोलां । स्वामी निवृत्ती देखिला ॥ १ ॥

कुशावर्ती करुं स्नान । घेऊं निवृत्तिदर्शन ॥ २ ॥

प्रदक्षिणा ब्रह्मगिरो । चौन्यायशीर्षी चुकली फेरी ॥ ३ ॥

गंगाद्वारीं स्नान करितां । हर पयपानव्यथा ॥ ४ ॥

ऐसीं तोन अक्षरें । एका जनार्दन स्मरे ॥ ५ ॥

तेथें गंगास्नान, ब्राह्मणंतर्पणादि आटोपून व नाथांस पुढील तीर्थ-यात्रेचा क्रम सांगून जनार्दनस्वामी देवगडास निघून गेले. त्याजबरोबर तो चंद्रभट ब्राह्मणही गेला. तो जनार्दनस्वामीच्या सेवेला तेथेंच राहिल. स्वामींनी त्यावर पूर्ण अनुग्रह केला. काहीं कालानंतर त्या चंद्रभटानें गडावरच देह ठेवला. तेथें त्याची समाधि बांधण्यांत आली. ती अद्याप पाहण्यास सांपडते.

२ असो. इकडे गुवाक्षेनें नाथमहाराज तर्थियात्रेस निघाले. दक्षिणोत्तर यात्रा करण्यांत यांनीं २१-२॥ वर्षे काढलीं. निघतांना गुरुवियोगाचें त्यांस फार दुःख झालें. तेव्हां स्वामींनीं पोटाशीं धरून 'मी सर्वकाळ तुझ्यासार्थान्नघच-हृदयांतच-आहें' असें प्रेमानें सांगितलें. नाथांचें हृदय लोण्याहून फार कोंवळें होतें. गुरुचे परम उपकार आठवून त्यांनीं मोठ्या कष्टानें त्यांची रजा घेतली. 'योगक्षेम हरि चालविणार आहे त्याची तूं काळजी करूं नकोस, आपलें ज्ञान कोठें प्रकट करूं नकोस व संत-महंतांच्या भेटी घेत आपला स्वानंद आपल्याच ठिकाणीं भोगीत जा, तुला मिळालेलें पद स्थिर होईल' असा गुरूंनीं त्यांस बोध केला. 'संतांची संगती नामाचा निजध्यास । तेणें जोडे सौरस मग हातीं' एवढें सांगून ते म्हणाले:-

एकविध भाव सर्वांठार्यां धरीं । द्वैताची ती उरी उरवूं नको ॥१॥

हाचि अनुभव सुगम सोपारा । यथाची निर्धारा तरले बहु ॥२॥

ध्रुव उपमन्यु बिभीषण नारद । गाई गोपचंद्र तरत झाले ॥ ३ ॥

म्हणे जनार्दन एकनाथा निजखूण। विटवरी समचरण पाहें दृष्टीं॥४॥

असो. नाथांनीं चराचर जनार्दनरूप भावीत तीर्थयात्रा केल्या. केशवांनीं चरित्रांत (अ० ७) म्हटल्याप्रमाणें:-

मुखीं गुरुनामस्मरण । मनीं जनार्दनाचें ध्यान ।

सर्वौद्र्यां समाधान । स्वयें स्वतंत्र निजरूपीं ॥ ६ ॥

श्रीकृष्ण जनार्दन अभिन्न । ऐसिया वोत्रे जो संपन्न ।

सबाह्य अंतर परिपूर्ण । आनंदत्रिद्वन काँदला ॥ १७ ॥

अशा मनःस्थितीमध्ये अखंड राहून नाथांनीं सर्व यात्रा केल्या; पयोष्णी, नर्मदा, तापी, गंगा, यमुना, कावेरी, तुंगभद्रा, इत्यादि नद्यांचीं शतशः स्थाने केलीं; आणि अष्टविनायकांचीं स्थाने व ज्योतिर्लिंगे पाहिलीं. गोकुळ, मथुरा, वृंदावन हीं कृष्णकीर्तनें दुगदुमलेलीं क्षेत्रे पाहून व तेथील भाक्तसुखानुभव घेऊन नाथांनीं गया, प्रयाग व काशी ही त्रिस्थळी यात्रा केली. कोठे एकरात्र, कोठे त्रिरात्र, कोठे पंचरात्र ह्याप्रमाणे त्यांनीं वसती करावी. अयोध्येची यात्रा करून नाथ बदरिकाश्रमास गेले. श्रीकृष्णांनीं निजधामास जाण्यापूर्वी उद्धवास बोध करून भागवतधर्माचे आचरण करण्यास त्यास जेथे पाठविले व जेथून उद्धवाच्या शिष्यप्रशिष्यांनीं भागवतधर्माचा प्रसार भरतखंडभर केला त्या बदरिकाश्रमीं नाथांचे चित्त फारच रंगले. नाथ तेथून द्वारकेस गेले. श्रीकृष्णचरित्राचे ध्यान करीत नाथांनीं द्वारकेचा सर्व प्रदेश पाहिला व कृष्णप्रेमाने त्यांचे अंतःकरण भरून गेले. नाथ परम कृष्णभक्त असल्यामुळे द्वारकेत असतांना संपूर्ण कृष्णलीलांच्या चिंतनांत त्यांनीं 'मुक्तीवरील भक्तिसुखाचा' आस्वाद घेतला. द्वारकेहून नाथ नरसीमेहत्याच्या जुनागडास आले व गिरनार पर्वतावर त्यांनीं कांहीं दिवस वसती केली. तेथून डाकुरास येऊन त्यांनीं कृष्णजीचे दर्शन घेतले व याप्रमाणे यात्रा आटपीत नाथ गोदातीराने पैंठणच्या हद्दीत आले व पूर्वी जेथे त्यांनीं आकाशवाणीचा गंभीर ध्वनि ऐकला होता त्या पिंपलेश्वराच्या देवळांत त्यांनीं तळ दिला. उत्तरेकडील यात्रा आटोपून नाथ आपल्या जन्मभूमीस परत आले.

हा वेळपर्यंत नाथांप्रमाणे आपणही पैंठणास व नाथांच्या वृद्ध आज्ञा-आर्जीस विसरलों होतो, सबब आतां त्यांकडे वळू.

३ एकनाथ आपल्या वयाच्या १२ व्या वर्षीं घराबाहेर पडले व २५ व्या वर्षीं कृतार्थ होऊन परत आले. नाथ एकाएकी नाहीसे झाल्यामुळे त्यांच्या आज्ञा-आर्जींनीं अपार शोक केला. त्यांनीं गांवांतील सगळ्या विहिरी, तलाव व गंगेतले डोह शोधून पाहिले, आसपासच्या गांवीं शोधार्थ माणसें धाडलीं, आपल्याकडून होईल तितकी शिकस्त केली, पण त्यांना

नाथांचा पत्ता लागला नाही. भानुदासांच्या घराण्यांतला हा एकुलता एक तंतु तुटून वंशाची नक्कल होते की काय अशी त्यांस व पैठणकर भाविकांस भीति वाटून सर्वास फार वाईट वाटलें. मुलगा ऐन तारुण्यांत वारला व नातू बाळपर्णीच नाहीसा झाला यामुळें त्या वृद्धांस किती दुःख झालें असेल याची वाचकांनींच कल्पना करावी. म्हातारपणांत इंद्रियें विकल झालीं आहेत, घरांत पेलभर पाणी द्यायला कोणी नाही, यथेच्छ रडल्यावरही प्रेमानें डोळे पुसून समजूत घालायला मायेचें कोणी उरलें नाही; अशा विपन्न अस्थित तीं वृद्ध स्त्रीपुरुषें आयुष्याचे दिवस कशी तरी कंठीत होती. एकनाथांचा कधी तरी पत्ता लागेल काय, आमचा बाळ जिवंत तरी असेल काय, त्याच्या पोटापाण्याची कोठें सोय होत असेल काय, असं त्यांनीं येत्याजात्या वाटसरूस विचारावें व 'मन चिंती तसें वैरी न चिंती' ह्या तत्त्वाप्रमाणें त्यांचें कांहीं वरेंवाईट झालें असेल अशा शंकेचा नुसता वारा जरी चित्तास लागला, तरी भूकंपाचा धक्का वसत्यासारखें होऊन त्यांनीं मूर्छित पडावें ! शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना त्यांची दया येऊन त्यांनीं परोपरीनं त्यांचें सांत्वन करीत असावें. "भानुदासांची पुण्याई कांहीं आजच संपली नाही," असा स्वर्गीय ध्वनिही कधी कधी त्यांच्या हृदयाकाशांत त्यांना ऐकूं येई व त्यामुळें तत्काळ धीर येई. नाथांचे गुण व व पोरवयांत क्वचित् दिसणारी त्यांची निष्ठा आठवून अशा लाडक्या बाळाला हरि विसंबणार नाही असेही त्यांना कधी कधी वाटे. ध्रुव-प्रव्हादादिकांच्या गोष्टी आठवून 'माझ्या नाथालाही सद्गुरूची भेट झाली व तो कृतार्थ होऊन हजारों लोकांच्या जयजयकारांत घरीं परत आला' अशी मनोहर सुखस्वप्नेही त्यांस कधी कधी पडावीं! ह्याप्रमाणें सुख-दुःखांच्या लाटांत खालवर होणारें त्यांचें जीविततारूं बुडावयाच्या वेतांत आलें. नाथांचा शोध कुणीकडूनही लागेना. त्यांच्या घरचा पुराणीकही कांहीं आकस्मिक कारणानें नाथ गेले त्याच वेळेला कोठें निघून गेला होता. तो १०-११ वर्षांनीं पुनः पैठणास परत आला. तेव्हां त्याच्या मार्फतीनें चक्रपाणीनें पुनः शोध चालविला. ह्या पुराणिकानेंच नाथास फूस लावून नेलें असेल अशी कित्येकांस पूर्वीं शंका आली होती, पण

त्यानें खातरजमा करून दिल्यावर त्या शंकेचा निरास झाला. त्या पुराणिकानें नाथांचें बाळपणचें स्वरूप, त्या वेळचे त्यांच्या आवडीनिवडीचे प्रकार, त्यांच्या मनाचा कल इत्यादि आठवून आपल्याच मनाशीं कयास बांधला कीं, हा कोणा तरी सत्पुरुषाच्या आश्रयास गेला असावा. हा विचार मनांत येतांच तो पुराणिक घराबाहेर पडला व शोधशोधानें तो नेमका देवगडावर जनार्दनस्वामींच्या पायांपाशीं येऊन पोहचला. तेथें आल्यावर त्यास इत्थंभूत बातमी कळली व समजलें कीं, गुरुकृपा संपादून तो सहा महिन्यांपूर्वींच तीर्थयात्रेस गेला आहे ! त्या पुराणिकास हा शोध लागतांच त्यानें गडावर असेल्ल्या इतर माणसांकडून नाथांबद्दलची सर्व बारीकसारीक माहिती मिळविची. त्या पुराणिकाचा नाथांवर व चक्रवाणीच्या घराण्यावर फार लोभ होता. त्यानें जनार्दनस्वामींस, चक्रवाणीची अवस्था काय झाली हें कळवळून सांगितलें व ' एकनाथ पैठणास आले म्हणजे त्यांनीं पुनः आज्ञाआर्जींना सोडून दूर जाऊं नये व लग्न करून भानुदासाचा निर्मळ वंश चालवावा ' असें आज्ञापत्र देण्याविषयीं चक्रवाणीच्या तर्फें त्यांची प्रार्थना केली. स्वामींनीं भविष्यार्थ मनीं आणून त्याप्रमाणें पत्र दिलें तें घेऊन तो पुराणिक वायुवेगानें पैठणास गेला व ' नाथ नुसते जिवंतच आहेत असें नाहीं, तर गुरुकृपा संपादून तीर्थाटणास गेले आहेत; व जनार्दनस्वामींनीं त्यांस गृहस्थाश्रम स्वीकारून पैठणासच राहण्याविषयीं स्वहस्तें आज्ञापत्र लिहून दिलें आहे ' अशी अत्यंत आनंदाची बातमी त्यांस सांगितली. ती ऐकून त्या वृद्धांस किती आनंद झाला असेल याची कल्पनाच करावी ! नाथांच्या आर्जीनें तर गडावर जी जी गोष्ट नाथांबद्दल पुराणिकानें ऐकली ती ती पुनः पुनः त्यास सांगावयास लावून पुरेसें केलें. ही गोष्ट पैठणभर पसरतांच सर्व लोकांस आनंद होऊन नाथ आतां पैठणास कधीं परत येतात याचीच ते आतुरतेनें वाट पहात बसले. ह्या बातमीनें आज्ञाआर्जींच्या कुडींतून गेलेला प्राण परत आला असें म्हटलें तरी चालेल. आतां कांहीं वर्षें जगावें असें त्यांस वाटूं लागलें ! बारा वर्षांच्या कोरड्या दुष्काळानंतर दैवाचा अनुकूल वारा वाहूं लागून आनंदाचा वर्षाव होण्यासारखे शुभवर्तमानाचे ढग पैठणक्षेत्रावरील आकाशांत एकवटूं लागले !

४ आज आनंदाचा दिवस उगवला. विंपलेश्वराच्या देवळांत नाथ उतरले, व मध्यान्हकाळीं यहच्छेनं जें मिळेल त्यावर निर्वाह करून ते निजसमाधानानें राहूं लागले. त्यांचें तें योगाभ्यासानें वळले तें तेजःपुंज शरीर, मस्तकावरचा तो दीर्घ जटाकलाप, ती प्रस्न व आनंदमय मुखकांत, गुरूनें कानीं पेरल्यामुळें डोळ्यांत उगवलेलें तें ब्रह्मतेज, व दर्शनाबरोबर पाहणाऱ्यांच्या मनांत पूज्यभाव उत्पन्न करणारी ती सहजपणाची मांड पाहून हा कोणी महात्मा आहे असें काहीं लोकांनीं ताडलें. एके दिवशीं पुराणिकानें नाथांस सहज पाहिलें, ओळख पटली तेव्हां मुकाट्यानें चक्रपाणीस हातीं धरून सायंकाळच्या सुमारास पुगणीक नाथांकडे घेऊन चालले. वाटेंतच नातवाची व आज्ञाची गांठ पडली व पुराणिकानें नाथांस थक्कविलें. झालें, भेट झाली ! चक्रपाणीनें नाथांच्या गळां मिठी मारली व प्रेमावेगानें त्यांचें चुंबन घेतलें. दुःखाचा उभड ओसरल्यावर आनंद व आनंदाचा उमाळा ओसरल्यावर दुःख, ह्याप्रमाणे विरुद्ध भावांच्या तडाक्यांत तो वृद्ध सांपडला ! त्याचें या वेळच दुःखही सुखरूपच होतें. 'बापा एकनाथा ! आह्मां वृद्धांना टाकून तूं कसा रे गेलस ? तुझें मृदुचित्त एकाएकीं वज्राहून कठोर कसें झालें ? तूं आह्मां म्हातान्यांची काठी. आतां तरी तुला येथून जाऊं देणार नाहीं,' ह्याप्रमाणें चक्रपाणीनें आनंदाश्रु ढाळीत शोक केला. नाथांची निजबोध्याची बैठक अभंग असल्यामुळें त्यांच्या चित्तास मोहस्पर्श झाला नाहीं. चक्रपाणीनें जनार्दनस्वामींचें पत्र काढून नाथांच्या हातीं दिलें. तें गुर्वक्षर पाहतांच नाथांनीं मस्तकीं धारण करून वाचलें. श्रीगुरूंच्या आज्ञेवरून त्यांनीं त्याच ठिकाणीं मुक्काम केला. ज्या जागेवर पत्र हातीं पडतांना नाथ बसले होते ती जागा त्यांनीं सोडली नाहीं ! तीर्थयात्रा तेथेंच पुरी करून गुर्वाज्ञेप्रमाणें त्यांनीं तेथेंच मुक्काम केला. लवकरच त्या जागीं झोंपडी उभारली गेली व पुढें नाथांचा वाडा त्याच जागीं बांधण्यांत आला. तो अद्याप तेथेंच कायम आहे. नाथ पैठणास स्थिर झाले. नातवाची पुनः भेट झाल्यामुळें आयुष्यभानु अस्तास जाण्यापूर्वीं आज्ञाआजीस परमसुखाचा लाभ झाला. नाथांचा विवाह करून टाकण्याचा त्यांनीं बेत केला.

६ नाथांचा गृहस्थाश्रम.

मजमाजी रंगली चित्तवृत्ती । यालागीं विसरला गृहासक्ती ।
त्यासी गृहाश्रमीं माझी प्राप्ती । सुखसंपत्ती निजबोधू । ४३१।
जरी जाहली स्त्रीपुत्रगृहस्थिती।परी न धरावी त्यांची आसक्ती।
सावध राखावी चित्तवृत्ती । परमात्मयुक्तिसाधनें ॥ ४९३ ॥

—एकनाथी भागवत अ० १७.

१ नाथांचा विवाह. २ नाथांचा नित्यक्रम. ३ नाथांची धर्मपत्नी गिरिजा-
बाई. ४ गोकुळाष्टमीचा उत्सव, नाथांचीं कीर्तनें व 'भजनीभारुड.' ५ नाथांचीं
पुराणें. ६ आचरणार्थें तेज. ७ नाथांवरचे आक्षेप व नाथांचें धैर्य. ८ निंदक
छलकांविषयी नाथांची उदारबुद्धि. ९ 'निंदा म्हणजे परमामृत.' १० कर्ना-
टकी सावकार व विठ्ठलमूर्तीची स्थापना. ११ हरिभक्ताची समता. १२ सगुण-
निर्गुणविचारणा. १३ ठळक गोष्टी.

१ जनार्दनस्वामींनीं गडावर जाण्यापूर्वी चक्रपाणीच्या विनंतविरून
नाथांस विवाह करून गृहस्थाश्रम चालविण्याची आज्ञा केली. 'गृहस्थाश्रम
सर्व आश्रमांत उत्तम आहे; सर्वाभूतीं भगवद्भाव ठेवून स्वधर्म आणि
भूतदया यांचा परिपोष करावा म्हणजे झालें.' ही गुर्वाज्ञा मान्य करून
नाथांनीं विवाहास संमति दिली. पैठणच्या आग्नेयीस विजापूर (वैजापूर ?)
येथील एका संपन्न गृहस्थाची कन्या उपवर झाली होती. त्याच्या कोणी
पैठणकर मितानें कळविल्यावरून तो आपली मुलगी घेऊन पैठणास
चक्रपाणीस दाखविण्यास आला. मुलगी सुलक्षणी, नाकाडोळ्यांनीं रूपस
व चतुर पाहून आणि टिपण उत्तम जुळतें हें अजमावून चक्रपाणीनें
लग्नाची तयारी केली. विजापूरकर गृहस्थानें भानुदासांच्या पवित्र कुळाचा
संबंध होतो हें लक्षांत आणून सालंकृत कन्यादान करण्याचा निश्चय केला.
दोन्ही पक्षांचे वऱ्हाडी जमले. विजापुरासच नाथांचा थोडा जवळचा उद्भव

नांवाचा एक आस होता तोही लग्नास आला. तो फार भाविक व कष्टाळु होता. त्याच्या खटपटीने व ग्रामस्थांच्या कळवळ्याच्या साह्याने लग्नसमारंभ उच्चम प्रकारे पार पडला. रूखवत, मधुपर्क, विवाह, सूनमुख, तेलवण, ऐरणीपूजन, धेंडा नाचवणे, गृहप्रवेश, लक्ष्मीपूजन इ० सर्व यथाविधि झाले. वधूचे नांव गिरिजाबाई ठेवले. एकनाथ व गिरिजाबाई— म्हणजे विवेक आणि शांति—यांचे ऐक्य झाले. नाथांच्या आज्ञांनुसारचे डोळे आमंदांने भरून आले. भानुदासांच्या घराण्याची नक्कल होते की काय असा संशय उत्पन्न झाला होता तो मावळून त्यांच्या आशांकुराचा जोमदार वृक्ष होण्याचा योग आला. नाथ लग्नापूर्वीच सावध झाले होते. त्यांच्या मस्तकावर 'सावधान'पणाच्या अक्षता टाकून व 'धर्मे चार्थे च कामे च' ही शपथ त्यांजकडून घेवून विवाहमंत्राच्या सफलतेचा दुर्लभ योग मात्र भिक्षुकांनी साधून घेतला ! गिरिजानाथ गृहस्थाश्रमी झाले.

२ नाथांचा नित्यक्रम असा असे. ब्राह्ममुहूर्ती उठून प्रातःस्मरण-पूर्वक श्रीगुरुचिंतन करावे, नंतर शौचमार्जनादि विधि आटोपून प्रातः-स्नानास गंगेवर जावे, सूर्योदयापूर्वी संध्यावंदनादि सारावे, नंतर घरी येऊन पूजाअर्चा, ध्यानधारणा इत्यादि करून गीताभागवतादि ग्रंथांचे पारायण अगर श्रवण करावे. इतके होतां होतां मध्यान्हकाळ येई. मध्यान्हसंध्या व ब्रह्मयज्ञ गंगेवर सारून, घरी नैवेद्य—वैश्वदेव आटोपून व अतीत—अभ्यागतांचा समाचार घेऊन सर्वांसह भोजनास जावे. भोजनोत्तर विद्वान् व भाविक ब्राह्मणांबरोबर त्यांनी आत्मचर्चा करावी; तिसरे प्रहरिं भागवत, रामायण किंवा ज्ञानेश्वरी यांपैकी एखाद्या ग्रंथावर भानुदासांनी स्थापिलेल्या श्रीविठ्ठलमूर्तीपुढे पुराण सांगावे. सायंकाळी पुनः गंगेवर जाऊन संध्याविधि आटोपून घरी परत यावे व रात्रीची धुपारती, स्तोत्रे वगैरे सारून थोडा फराळ करावा. यानंतर कीर्तन करावे किंवा वेदोप-निषत्पुराणे मननपूर्वक वाचण्यांत मध्यरात्रीपर्यंत काळ घालवावा. नाथांना रोज चार तास शौच पुरत असे. युक्ताहारविहार तर त्यांचा नित्याचाच होता. पुराण, कीर्तन, भजन नामोच्चारादि सुरू करण्यांत त्यांचा हेतु जनांस भक्तिमार्गाला लावण्याचाच होता. आत्मानुसंधान सुटून देतां सर्व कर्मे भगवंताला अर्पण करून प्रपंचांत ते अलिप्तपणाने राहत. आत्मा-

नुसंधान, हरिचिंतन, गुरुस्मरण, नामस्मरण हे शब्द दिसायला मात्र वेगळे आहेत, पण त्यांचे स्वरूप एकच आहे. अभेदभक्तीचे स्वरूप त्यांच्या आचरणांत स्पष्ट उमटले होते. देवाहून वेगळेपणाने न राहता सर्वभूतीं हरीला पाहून सर्व संसारच त्यांनीं ब्रह्मरूप करून टाकला ! नाथांच्या घरीं सदावर्त होते. अन्नदान सर्वांस होत असे. नाथ ब्राह्मण-पूजनीं तर विशेषच दक्ष असत. रात्रीं त्यांच्या घरचा टाळमृदंगांचा ध्वनि ऐकून सारे गांव कीर्तनाला गोळा होई. महारमांगादि जार्तीनासुद्धा वसण्याची वेगळी सोय केलेली असे. “ न करी कोणाचें उपार्जन । दृष्टीस न येती थोर सान । चराचर जें जें दिसे आन । तें तें जनार्दन भासत ” (भक्तिविजय अ० ४५-१४०) अशा समदृष्टीनें ते सर्वांशीं वागत. गृहप्रपंचाची व्यवस्था उद्धव मोठ्या आवडीनें पाहत असल्यामुळे नाथांस तिकडे बिलकूल पहावें लागत नसे. आहे नाही ही सर्व चिन्ना तो वाही. तो सच्छिष्य होऊन नाथांच्या केवळ कृपेची अपेक्षा धरून त्यांजवळच राहिला होता.

३ नाथांच्या प्रपंचाला भार्याहि फार उत्तम मिळाली. वय लहान असतांनाच तिनें सारा प्रपंच आवरिला. चक्रपाणि व त्यांची भार्या विद्यमान होती तोंपर्यंत ‘ प्रीति व्हावया पतिमानसी । कुळवधू मानी सासुसासऱ्यांसी ’ ह्या नाथोक्तीप्रमाणें अगदीं त्यांच्या मर्जीनें वागून त्यांचें प्रेम तिनें संपादन केलें. नाथांचें लग्न झाल्यावर कांहीं वर्षांनीं त्यांची आजी वारली व पुढें थोड्याच दिवसांनीं चक्रपाणीही निवर्तले. यानंतर सारा संसार गिरिजाबाईंच्या अंगावर पडला. नाथांप्रमाणेंच गिरिजाबाईं सुशील, शांत व दयाशील होती. महद्भाग्यानें नाथांसारखा पति मिळाल्याबद्दल तिला धन्यता वाटे. अनुकूल, कुशल, कुशल व सुशील अशी भार्या नाथांनाही महत्पुण्यानें मिळाली. परोपकारांत व आबाल-वृद्धांसी समप्रेमानें वागण्यांत ती नाथांहून कांकणभरही कमी नसे. ती कष्टाळु माउली दीन-अनाथांच्या आशीर्वादांस पात्र होऊन राहिली होती. दाराशीं आलेला अतिथि विमुख न जावा अशी जी नाथांची इच्छा तीच गृहिणीरूपानें त्यांच्या घरीं प्रत्यक्ष नांदत होती ! रात्रीं अपरात्रीं चूल पेटवून क्षुधितांस जेवूं घालण्याचा तिनें केव्हांही कंटाळा केला

नाहीं. नाथांच्या घरीं अन्नवस्त्राला तोटा नव्हता. हरीनें अन्नवस्त्राला उणें पाडलें नाहीं, हें जितकें नाथांच्या तितकेंच गिरिजाबाईंच्या पुण्याईचें फळ होय. संसार संभाळून हरिचिंतनांत तीही नाथांप्रमाणेंच सर्वकाळ निमग्न असे. नाथांचा प्रपंच-परमार्थ एकरूप होण्यास गिरिजाबाईंचें मोठें साह्य झालें. त्यांनीं म्हटलें आहेः—“ स्त्रीपुरुषांची चित्तवृत्ति । अनुकूल वर्ते धर्मप्रवृत्ती । तरीच परलोक साधिती । इतरां प्राप्ति ते नाहीं” (नाथभागवत अ० ७-६१२). पति व पत्नी ह्या दोघांच्याही चित्तवृत्ति धर्मानुकूल असतील तरच प्रपंचांत परमार्थ साधतो, ही नाथांची उक्ति स्वानुभवाचीच आहे. प्रपंचाचा अंतरंग गिरिजाबाईंनें व बहिरंग उद्धवानें सांभाळला असल्यामुळें नाथांना प्रपंचाकडे पहावें लागलें नाहीं. व त्यांनींही नाथांच्या सेवेत सदा दक्ष राहून आपला परमार्थ साधला. ‘ अतिथि आणि पतिपुत्रांसी । भोजनीं समता नित्य जिसी । धनलोभ नाहीं मानसी । परमार्थीं तिसी अधिकारु ’ (नाथभागवत अ० २९-५८४). ह्या नाथांच्या वचनाप्रमाणें गिरिजाबाईं परमार्थाची अधिकारी होऊन नाथसंगतीनें सद्गति पावली. नाथांचा संसार सुखाचा होण्यास गिरिजाबाईंचे सद्गुण कारण झाले. पतिपत्नी इतक्या एकचित्तानें वागल्याचा दाखला क्वचित् सांपडेल. कांहीं साधु प्रपंचांत न पडतां मोकळेच राहिले. कांहींनीं विवाह करून प्रपंच केला पण त्यांच्या प्रपंचाची फटफजीती झाली, नाथांचा मात्र प्रपंच सर्वोत्कृष्ट झाला. भगवद्भजन व अन्नदान यामुळें नाथांच्या वाड्याला मंदिराची शोभा येत असे. त्यांत असा लक्ष्मीनारायणाचा जोडा एकचित्तानें, उदारप्रेमानें व प्रपंचपरमार्थ एक करून आनंदानें नांदत असलेला पाहून भाविकांस अपार सुख होई. मान्य पुरुषरत्नांत अग्रेसर असा नाथांसारखा पुरुष व सत्क्रियेची प्रत्यक्ष मूर्ति अशी गिरिजाबाईंसारखी स्त्री— अशा तुल्यगुण वधूवरांना एकत्र आणून ब्रह्मदेव क्वचित्काळीं मिळणाऱ्या धन्यवादास पात्र झाला ! कलियुगांत नाथांसारखा प्रपंच नाथांचाच झाला.

४ नाथ पैठणास आले ते गुरूपत्रिका त्यांच्या हातीं ज्या जागीं घडली त्याच जागीं राहिले. प्रथम त्यांनीं तेथें एक झोंपडी बांधली, व झोंपडीचा नंतर वाडा झाला. पैठणास आल्यापासून त्यांचा काळ भजन-

पूजनांत व परोपकारांत जाऊं लागला. वैराग्य, समचित्तता, शांति व परोपकार यांत देह झिजवण्याची आवड हे त्यांचे गुण लोकांच्या प्रचीतीस जसजसे येत चालले, तसतसा त्यांच्याविषयी लोकांचा आदर वाढत चालला. त्यांनीं प्रथम एकादशीस स्वयंस्फूर्तीनें कीर्तन केलें, तें ऐकून लोकांचें त्यांजवर प्रेम बसलें. पुढें गोकुळाष्टमी आली तेव्हां नाथांनीं टोलेजंग उत्सव केला, तो त्यांच्या हयातभर चालून पैठणास अजून तसाच चालत आहे. गोकुळाष्टमीचा उत्सव त्यांनीं मुरु केला तेव्हां ते प्रासादिक वाणीनें तेथल्या तेथें अभंग रचून म्हणूं लागले. कीर्तनास अठरापगड जातीचे लोक जमत होते. कोणासही ' मज्जाव ' नव्हता. श्रवणानें सर्वांचें मन वेधून गेलें. ह्या पहिल्या उत्सवाचा विशेष हा होता कीं, त्यासाठीं नाथांनीं देवगडाहून जनार्दनस्वामींस मुद्दाम आणविलें होतें ! गुरुशिष्यांची तीर्थयात्रेनंतरची हीच पहिली भेट ! उत्सवासाठीं पुष्कळ सामग्री स्वामींनीं गडावरून बरोबर आणली होती. उत्सवासाठीं मोठा मंडप उभारण्यांत आला होता. चवदा दिवस उत्सव चालला असून अन्नदान सतत चालू होतें. नाथांनीं गुरुंचा सत्कार अपूर्व केला. जनार्दनस्वामी समोर आसनावर बसले आहेत, पैठणस्थ विद्वान् व इतर लोक प्रेमानें श्रवण करीत आहेत, वृद्ध आज्ञाजीही आपल्या नातवाचा गौरव पाहण्यास हजर आहेत, अशा थाटांत नाथांनीं कीर्तनाचा गजर चालविला. नाथांचें वक्तृत्व, विषयप्रतिपादनाची मनोहर शैली, ज्ञानवैराग्याचा निर्मळ बोध होईल अशी मांडणी व भक्तिप्रेमाचा सागर उचंबळेल अशा तऱ्हेचें कळकळीचें देवाला आळवणें, यामुळें श्रोत्यांना ती परमानंदाची मेजवानीच झाली असें वाटलें. गुरुसम्मुख कीर्तन करण्याचा सुयोग आल्यामुळें शिष्याला प्रेमाचें भरतें आलें. नाथांच्या कीर्तनाला उत्तरोत्तर रंग चढूं लागला. तो इतका कीं पंढरपूरच्या एका बडव्याला विठोवानें स्वप्नांत दृष्टांत देऊन ' मी अलीकडे पैठणास नाथांच्या कीर्तनांत मागें ध्रुवपद धरून उभा असतो ' असें सांगितलें ! नाथांनीं कीर्तनाची मर्यादा एका बहारीच्या पदांत घालून दिली आहे. तें पद असें:—

पद.

सगुण चरित्रे परम पवित्रे हरिचीं वर्णावीं ।
 सज्जनवृंदे मनोभावे आधीं वंदावीं ॥ १ ॥
 संतसंगे अंतरंगे नाम बोलावे ।
 कीर्तनरंगीं देवासन्निध सुखे डोलावे ॥ २ ॥
 भक्तिज्ञानाविरहित गोष्ठी इतरा न कराव्या ।
 प्रेमभरे वा ! वैराग्याच्या युक्ती विवराव्या ॥ ३ ॥
 जेणेकरुनी मूर्ति ठसावे अंतरिं श्रीहरिची ।
 ऐसी कीर्तनमर्यादा हे संतांचे घरची ॥ ४ ॥
 अद्वयभजने अखंडस्मरणे वाजवि करटाळी ।
 एकाजनार्दनीं मुक्ती होय तात्काळीं ॥ ५ ॥

सगुणप्रेमा वाढून सगुणनिर्गुण एक ही भावना उत्पन्न व्हावी अशी नाथांच्या कीर्तनाची मांड असे, ' आंतरशुद्धीचे कारण । मुख्यत्वे हरि-कीर्तन ' हे त्यांचे नेहमीचे सांगणे.

कीर्तने स्वधर्म वाढे । कीर्तने स्वधर्म जोडे ।
 कीर्तने परब्रह्म आंतुडे । मुक्ति कीर्तनापुढे लाजोनि जाय ४१८
 भावे करितां हरिकीर्तन । तेणे संतोषे जनार्दन ।
 उभयतां पडे आलिंगन । मिठी परतोन सुटेना ॥ ४२५ ॥
 तेव्हां सबाह्याभ्यंतरीं । देव प्रगटे चराचरीं ।
 दुजे देखावया संसारीं । सर्वथा उरी उरेना ॥ ४३६ ॥
 एवं योगयागादि तपसाधनें । पोरणीं केलीं हरिकीर्तनें ।
 कलियुगीं नामस्मरणे । जड उद्धरणे कीर्तनीं ॥ ४४० ॥

--नाथभागवत अ० ५.

कीर्तन व नामस्मरण यांवर नाथांचे शेंकडों अभंग आहेत त्या सर्वांचा हाच सारांश आहे. पंक्तिप्रपंच न करितां व जातवित्तकुलगोत्र यांचाही

विचार न करितां सर्वास सारखें अन्नदान नाथांच्या घरीं होत असे. रात्रीं बाळक्रीडा वर्णून गोपाळकाला होई. कीर्तनाच्या शेवटीं लळित करण्याचा प्रघात सुरू करून नाथांनीं सालोसाल झोंबी, हमामा, हुंबरी, चेंडू, फुगडी, पिंगा, सर्प, विंचू, पांगुळ, पिंगळा, जोहार, मानभाव, बालसंतोष, वासुदेव, गांवगुंड, अर्जदास्त, अभयपत्र हुतुतु, भोंवरा, विटी-दांडू, जातें, जोशी, पांखरूं, कोल्हाटीण, डुगडुग्या, मांग, कुंटीण, कंजारीण इत्यादि विचित्र प्रसंगांवर जें मनोहर कवित्व केलें आहे तें 'नाथांचें भजनी भारूड' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. लोकांच्या बोलत्या भाषेत व चालत्या व्यवहारांत त्यांना रुचेल व पचेल अशा सुलभ पद्धतीनें हरिभक्तीचा प्रेमा वाढविण्याचा नाथांचा हा उत्तम मार्ग पाहून त्यांच्या उदारपणाची धन्यता वाटते. कोणत्याही धर्माचा, पेशाचा व जातीचा कोणाही पुरुष अगर स्त्री तुच्छ न मानतां प्रत्येकास त्याच्या त्याच्या भूमिकेवर येऊन ब्रह्मज्ञानोपदेश करण्याचा नाथांचा उदार मार्ग पाहिला म्हणजे त्या परम भागवतोत्तमाची धर्मप्रवर्तकांमध्ये प्रमुखपणानें गणना कां झाली आहे हें लक्षांत येतें. हरिभक्तीचा मार्गच असा आहे कीं, त्यांत जो आस्थेवाईक आहे तोच अधिकारी आहे. हरीच पाहिजे असें ज्याला ज्याला अंतःकरणापासून वाटतें तोच परमार्थाचा अधिकारी आहे; मग त्याची जात, वर्ण, पेशा, भाषा, धंदा कोणताही असो. "हो कां वर्णामाजी अग्रगणी । जो विमुख हरिचरणीं । त्याहुनि श्वपच श्रेष्ठ मानी । जो

१ स्वामी विवेकानंदांनीं धर्मप्रवर्तकांचें लक्षण येणेंप्रमाणें केलें आहे:—

"The only true Teacher is he who can convert himself as it were into a thousand persons at a moment's notice. The only true Teacher is he who can immediately come down to the level of the student, and transfer his soul to the student's soul, and see through the student's eyes and hear through his ears and understand through his mind ! Such a Teacher and none else—can teach."

भगवद्भजनीं प्रेमळ ” (नाथभागवत अ० ५-६०) असो. याप्रमाणें नाथांनीं गोकुळाष्टमीचा उत्सव सुरू करून त्या निमित्तानें भागवतधर्माची ध्वजाच फडकाविली.

५ उद्धवाची भागवतश्रवणाची आस्था पाहून नाथांनीं भागवतावर पुराण सांगण्यास प्रारंभ केला. नाथांचें निरूपण स्वानुभवपूर्ण व प्रेमळ असल्यामुळें श्रोत्यांच्या झुंडी रोज परमानंदसुखानें डोलूं लागल्या. भाविक स्त्रीपुरुषांना त्यापुढें कामधाम सुचेनासें झालें. केशवानें (अ० ११) म्हटलें आहे:—

भक्तिज्ञानवैराग्ययुक्त । व्याख्यानीं रस अद्भुत ।

नित्य नूतन गोडी उपजत । प्रेम ओसंडत श्रवणार्थिया ॥२४॥

लांचावळें सुखें चित्त । नित्य आनंद भोगीत ।

उत्कर्ष वाढला भक्तिपंथ । नामगजर होत घोघरीं ॥ २५ ॥

कित्येक श्रोते तर रोज नाथांच्या पंक्तीचें भोजन झोडून पुराणकीर्तनांत तल्लीन होऊन राहिले होते. नाथांच्या घरीं नित्य नवे लोक येत, पण हा संसाराचा गाडा कसा चालेल याची त्यांनीं काळजी केली नाही. ‘ हा मी व हा माझा संसार ’ असें त्यांच्या मनांतच कधीं आलें नाही. सर्व संसार हरीचा व त्याचा तो चालवून घेत आहे अशा निरहंकारपणानें ते वागत. संसार देवापार्थीं वाहून भक्त मोकळे राहतात व मग तो संसार देवाचा होतो.

६ सर्व दानांत श्रेष्ठ अन्नदान व त्याहूनही श्रेष्ठ स्वस्वरूपदान. नाथांनीं दोन्ही दानें सढळ हातानें जन्मभर केलीं व भगवान् त्यांच्या घरीं नांदत असल्यामुळें त्यांना कधींच कमी पडलें नाही. नाथांच्या पुराणकीर्तनांचा जो लोकांवर परिणाम व्हावयाचा तो झालाच, पण त्याहून उत्तम परिणाम त्यांच्या सदाचाराचा झाला. शेंकडों व्याख्यानपुराणांनीं जें काम होत नाही तें काम सत्पुरुषांच्या आचरणानें होतें. ऐकून वळत नाही इतका मनुष्य पाहून वळतो ! क्षमा, शांति, भूतदया, निरहंकार, निःसंगता, हरिभक्ति, परोपकार, व इंद्रियदमन हे गुण ज्यांच्या अंगीं पूर्णपणें वाणले आहेत व ज्यांच्या प्रत्यहीं आचरणांत व्यक्त होत आहेत असा क्रियावंत एक पुरुष

पाहून लोक जितके शुद्धीवर येतात तितके नुसत्या व्याख्यान-कीर्तन-पुराणादिकांनी येत नाहीत ! नाथांनी ग्रंथ लिहिले व कथाकीर्तने केली म्हणून त्यांची समाजावर जितकी छाप बसली तिच्याहून सहस्रपट त्यांच्या आचरणाने बसली. आचरून दाखवितात तेच संत. संत पूर्णकामच असतात, पण बद्धांला मुमुक्षु व मुमुक्षुंना मुक्त करावे याचसाठी त्यांचे जीवित असते. ज्ञानेश्वर महाराजांनी (ज्ञाने० अ० १६) म्हटल्याप्रमाणे:—

कां फेडीत पापताप । पोखीत तीरींचे पादप ।

समुद्रा जाय आप । गंगेचें जैसे ॥ १९९ ॥

कां जगाचें आंध्य फेडीत । श्रियेचीं राउळें उघडीत ।

निघे जैसा भास्वत । प्रदक्षिणे ॥ २०० ॥

तैसीं वांधलीं सोडीत । बुडालीं काढीत ।

सांकडीं फेडीत । आतींचिया ॥ २०१ ॥

किंबहुना दिवसरतीं । पुढिलांचें सुख उन्नति ।

आणीत आणीत स्वार्थी । प्रवेशिजे ॥ २०२ ॥

गंगा सागराला मिळायला जाते पण जातां जातां जगाचें पाप ताप निवारीत व तीरींचे वृक्ष पोशीत असते किंवा सूर्य रोजची प्रदक्षिणा करितां करितां जगांतील ताप नाहीसे करीत व कमळें विकसवीत जातो; त्याप्रमाणे स्वस्वरूपी मिळून जाणारे संत आपल्या सहजक्रियांनी जीवांना बंधमुक्त करीत, संसारमगनांला उद्धरीत व आतींचीं दुःखे निवारीत असतात ! हे कांहीं आपण महत्कृत्य करीत आहो याची त्यांना खबरही नसते, तथापि त्यांचे आचरण पाहून हजारों लोक आपापल्या उद्धाराचा मार्ग शोधू लागतात. संतांची रहाणी हीच जगाला आरशासारखी होते. त्यांच्या सदाचाराचा कित्ता लोक गिरवू लागतात. असो; नाथांचे सदाचरण व निष्काम भगवद्भजन हे पाहून हजारों जीव उद्धरून गेले.

७ नाथांच्या कीर्तनपुराणांचा लोकांच्या मनावर उत्तम परिणाम होऊन पैठणास परमार्थचर्चा व नामस्मरण यांत लोक इतके गढून गेले कीं, सकाम व्रतादिकांकडे त्यांचे दुर्लक्ष होऊन कित्येकांच्या पोटावर पाय आले !

खऱ्याऱ्या तेजापुढें खोटे फिकें पडते व अस्सलापुढें नऱ्कल हिनकस ठरते, त्याप्रमाणें आंतवाहेर एकरूप अशा ह्या महाभागवतापुढें पैठणचे वैदिक, पांडित, भिक्षुक व सर्व विद्वान् निस्तेज झाले व त्यांपैकी बरेच त्यांचा द्वेष करूं लागले. द्वेषाचा परिणाम निंदेंत व निंदेचा छळांत होऊन नाथांसारख्या महात्म्याचा छल करण्यास बद्धपरिऱ्कर होऊन ते पुढें सरसावले. हा देववाणीचा उपमर्द करून प्राकृतांत ग्रंथ करितो, कर्मठपणाचा उच्छेद करून लोक नामस्मरणानेंच गुंग करून वेडे करितो, सकाम-व्रतादिकांचा उपहास करून निष्काम प्रेमाचेंच स्तोम माजवितो, ह्याऱ्यामुळें वेदशास्त्रापेक्षां भक्तिमार्गाचेंच बंड माजत चाललें आहे, याऱ्या उपदेशानें ' प्रपंचरीती सांडिली बहुती । विचरती आत्मस्थिती । आमुऱ्या गोष्ठी न मानिती । लोकीं प्रवृत्ति बुडाली ' असा प्रकार झाला आहे, हा श्रोत्रिय ब्राह्मणांप्रमाणें इतर हीन वर्णांना व अंत्यजांनाही जवळ करितो व त्यामुळें ब्राह्मणांची शोभा राहत नाही, हा ब्रह्मज्ञान चव्हाट्यावर सर्वास सारखें देत असल्यामुळें माळामुद्रांचें व कान फुकणाऱ्या गुरूंचें महत्त्व कमी होतें, इत्यादि अनेक प्रकारचे आक्षेप नाथांवर ह्या लोकांनीं केले व त्यांच्या उपहासछलास प्रारंभ झाला !! नाथ कोणाचें मन दुखवीत नसत, ब्राह्मणांचा योग्य सत्कार करून वेदशास्त्रपुराणांचा उत्तम बोज राखीत, तथापि अंतःशुद्धि हें भगवत्पदप्राप्तीचें मुख्य साधन असून ' अंतर्वहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणःस्थितः ' हें हरीचें शुद्ध स्वरूप आपल्या हृदयांतच ओळखा व कळकळून हरीला हांका मारा कीं तो तुमऱ्यापाशींच आहे असें ते सांगत. हें खरें ज्ञान ज्यांच्या जीविकेच्या आड येत असे ते त्यांचा द्वेष करूं लागले. नाथ निर्भयपणानें दंभ व दांभिक यांवर प्रहार करीत. खोऱ्याची त्यांनीं भीड धरिली नाही व खरें सांगायला ते भ्याले नाहीत. त्यांचे ' बाह्य वेषधाऱ्यास उपदेशपर अभंग ' आहेत ते पाहिले म्हणजे दंभरफोट करण्याचें काम त्यांनीं किती चोख केलें आहे तें समजतें. परमार्थाला अंतःसाधन हेंच मुख्य साधन आहे असें ते सांगत असल्यामुळें बहिःसाधनांचीं दुकानें मांडून बसणारे धनलोभी त्यांजवर संतापले.

करणारे पोटवाव नेहमींच खऱ्याचें प्रतिपादन

करणाऱ्यांचा द्वेष करा-
 चारी, ढोंगी लुच्चे नास्तिक
 कैवार घेतला नाही. सदाचार
 असे. हरिभक्त महाराला ते नास्तिक
 श्रेष्ठ मानीत. नाथ संकरप्रिय नव्हते; ते
 पूर्ण भक्त हार्ती न धरिती । चहूं देहांची
 हरिभक्त ' हा त्यांचा न्याय आहे. ब्राह्मण म्हणून
 णारे किंवा महार म्हणूनच महाराला जवळ करणारे
 गिळून बसणारे जे उच्च कोटीचे महात्मे आहेत त्या
 चांडाल यांच्याविषयी समदृष्टि असते, तरी नाथांची होती. नाथांवर जे
 आक्षेप आले व त्यांचा जो छळ झाला त्याच्या अनेक मनोरम
 कथा प्रसिद्ध आहेत. नाथांनी आपल्याविषयी लोक काय तर्क काढतात
 हे स्वतः भागवतांत (अ० १) एके ठिकाणी मोठ्या मजेने सांगि-
 तले आहे:—

एका जनार्दनाचा वृत्तांत । एक म्हणती भक्तियुक्त ।
 एक म्हणती जीवन्मुक्त । प्रपंचीं निश्चित मानित एक ५०६
 “अहो ! हा एका जनार्दन । नाहीं आसन, न देखे ध्यान, ।
 नेम मुद्रा माळा जाण । उपासनालक्षण या नाहीं ! ॥५०७॥
 कोण मंत्र असे यासी ? । काय उपदेशी शिष्यांशी ? ॥
 मंत्र न दे कोणासी।भुललीं भाविकें त्यासी या भावार्थें ॥५०८॥
 नुसत्या हरिनामाचा घोष । लावूनि भुलविले येणें लोक” ।
 ऐसे नाना विकल्प । जनार्दन देख उपजवी स्वयें ॥५०९॥

नाथांची सोशिकता, क्षमाशीलता किंवा समता अलौकिक असल्यामुळे
 निंदक व छळक त्यांचे कांहींएक वांकडे करू शकले नाहीत. अपकाऱ्यां-
 वरही उपकार करणाऱ्या महात्म्यांचे छलक तरी काय वांकडे करणार ?
 छलक किंवा निंदकही नाथांनी तुच्छ केले नाहीत, तर त्यांचे वाग्वाण
 श्रांतपणाने सोसून उलट त्यांच्या पारलौकिक कल्याणाची त्यांनी काळजी

खव्याच्या तेजापुढें खोटें फिकें पडतें व त्याप्रमाणें आंतवाहेर एकरूप प्रायश्चित्तें त्यांनीं समाधानानें घेतलीं, पंडित, भिक्षुक वगैरे न करतां त्याला गुरुत्व देऊन म्हणजे गौरवून त्याचें द्रेष करूं नसाधून देण्याविषयीच झटायचें ही त्यांची रीत होती. ते म्हणतात:—

शिष्याचे क्षोभ न साहवती । निंदकांची निंदा न जिरे चित्तीं ।
तैं तो कोरडाचि परमार्थी । क्षोभें निश्चितीं नागवला ॥ ५२१ ॥

एवं पराचे प्रकृतिगुण । पाहतां सर्वथा क्षोभे मन ।
ते न पहावे आपण । सर्वभूतीं चैतन्य समत्वे पहावें ॥ ५२२ ॥

येणेंचि निर्धारें गुरु तो गुरु । आम्हां शिष्य तोही संवादगुरु ।
निंदक तो परमगुरु । निरपराध सद्गुरु जनार्दनकृपा ॥ ५२४ ॥

लोकांच्या प्रकृतिधर्माकडे न पाहतां चिद्रूपाकडे पाहणें ही संतांची रीतच आहे. नाथांनीं आणखी एके ठिकाणीं (अ० ११) म्हटलें आहे:—

साधु असाधु पाहतां जनीं । तो ब्रह्मरूप देखे दोनी ।
देखते देखे तद्रूपपर्णीं । निजात्मदर्शनीं निजबोधू ॥ ४७१ ॥

तेथ कोणाची करावी निंदा । कोणाच्या करावें गुणानुवादा ।
मीचि विश्व हें आलें बोधा । स्तुतिनिंदा निमाली ॥ ४७२ ॥

यासंबंधानें नाथांचें पुढील वहारीचें पद पहा—

पद

निंदक कामाचा कामाचा । गडी आत्मारामाचा ॥ ध्रु० ॥

निंदक आमुची काशी । आमुचीं पातकें अवधीं नाशी ॥ १ ॥

निंदक आमुची गंगा । आमुचीं पातकें नेते भंग ॥ २ ॥

निंदक आमुचा सखा । आमुचीं वखें धृतो फुका ॥ ३ ॥

निंदक आमुचा गुरु । एका जनार्दनीं थोरु ॥ ४ ॥

इतक्या विशुद्धभावनेने निंदक—छलकांशीं वाणून नाथांनीं आपल्या शांति—
क्षमा—दयादि गुणांनीं त्यांनाच मार्गावर आणण्यास झटावें ! नाथांची
अक्षोभ्यता, समता व शांति केवळ अनुपम होत !

१ निंदक—छलकांचा त्रास प्रत्येक थोर पुरुषाला सोसावा लागतो.
प्रत्येक थोर व्यक्तीला आपल्या थोरपणाबद्दल निंदारूपी कर जगाला
द्यावा लागतो. निंदेच्या कसावर जे टिकतात तेच थोरपणा पावतात.
सत्य—असत्याला मन ग्वाही करून संत वागत असतात. मनुष्य स्वभावतः
आत्मस्तुतिप्रिय आहे; त्यामुळे निंदेचे वाण त्याला सहन होत नाहीत.
पण संत असे कोंवळ्या कातडीचे हरिण नसतात, ते वाघ असतात. दुस-
ऱ्याची निंदा स्वतः करावयाची नाही व दुसऱ्यांनीं केलेली निंदा मोठ्या
मनाने सोसायची असे मेरुतुल्य धैर्याचे जे पुरुष तेच थोरपणा पावतात.
निंदकालाही आवडून घेण्याइतका गोडपणा त्यांच्या ठिकाणीं असतो.
ईश्वराने आपल्याला जें काम लावून दिलें आहे त्या कामांत ते इतके
व्यापृत असतात कीं, त्यांना दुसऱ्याच्या कामाची उठाठेव करण्यास वेळच
सांपडत नाही व जे त्यांच्या दोषांबद्दल त्यांना जागवितात त्यांना ते
आपले मित्र, हितकर्ते व गुरु म्हणून आवडून घेतात. नाथांनीं भावार्थ-
रामायणांत (अ० १) म्हटलें आहेः—

कथा निंदिती वंदिती जनीं । ते माउली माझे दोनी ।

तो निंदक सखी जननी । मजलागूनी कृपाळू ॥ २१ ॥

जैसे जननीचे करतळ । वरिवरि क्षालिती बाह्यमळ ।

निंदक सबाह्य कळिमळ । करी निर्मळ निजवदनें ॥ २२ ॥

यालागीं निंदकचि तत्वता । साह्य सखा परमार्था ।

त्या निंदकातें निंदितां । दोषी सर्वथा स्वयें होय ॥ २३ ॥

निंदा म्हणजे परमामृत । निंदा निर्द्वंद्व सुखस्वार्थ ।

निंदक न पाहे निजस्वार्थ । अतिसमर्थ परोपकारी ॥ २४ ॥

जेथें निंदा सुखरूप समाये । त्याचे मस्तकीं वंदूं पाये ।

धन्य धन्य त्याची माये । जो निंदा साहे निर्द्वंद्व ॥ २५ ॥

ह्या उत्कृष्ट ओव्यांत नाथांनीं केवढें उदारपण व्यक्त केलें आहे. नाथांच्या मार्गे निंदक—छलकांचा ससेमिरा जन्मभर लागला होता. गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार केल्यापासून गोदातीरीं देह ठेवीपर्यंत त्यांनीं आपलें आयुष्य जसें परोपकारांत वेंचलें, तशी निंदकांनींही त्यांची सारखी पाठ पुरविली होती; पण नाथांच्या समदृष्टीला निंदकही गुडरूपच दिसले !

१० कर्नाटकांत एका मातवर सावकारानें विठ्ठल—रुक्मिणीच्या सुंदर मूर्ति तयार केल्या व त्यांची तो स्थापना करणार तो त्यास ओळीनें तीन दिवस दृष्टांत झाला कीं, ' ह्या मूर्ति पैठणास श्रीएकनाथनामक सत्पुरुष आहेत त्यांच्याकडे नेऊन दे. ' त्यावरून मोठ्या लव्याजम्यानिशीं तो सावकार पैठणास आला. गांवांत शिरतांच क्षेत्रस्थ भिक्षुक आपापल्या वह्या घेऊन त्याजकडे धांवले, पण त्यानें नाथांच्या वाड्याशिवाय अन्यत्र न उतरण्याचा निश्चय केल्याप्रमाणें तो नाथांकडेच आला. नाथांनीं त्याच्या आगमनाचें कारण ताडलें. त्याचा सत्कार रीतीप्रमाणें झाल्यावर त्यानें आपल्या येण्याचें कारण सांगितलें व नाथांनीं ठरविल्याप्रमाणें शुभमुहूर्तावर मोठ्या समारंभानें विठ्ठल—रुक्मिणीचें विधिपूर्वक लग्न लावून देवांची प्राणप्रतिष्ठा केली व ब्राह्मणभोजन, दानधर्म इत्यादि मोठ्या आवडीनें करून त्यानें आपली विठ्ठलभक्ति व्यक्त केली. कांहीं दिवस नाथांचीं कीर्तनें—पुराणें ऐकून तो परम समाधान पावला व नाथांचा उपदेश घेऊन तो परत आपल्या गांवां नाथांचे गुण गात गेला. स्थापन झालेल्या विठ्ठलमूर्तीची पूजाअर्चा नाथांनीं मोठ्या भक्तिभावानें चालविली. मंदिर बांधण्यासकट सर्व खर्च त्या कर्नाटकी सावकारानेंच केला होता.

११ नाथांचें कर्माचरण त्यांच्या ब्रह्मनिष्ठेला शोभण्यासारखें होतें. कठोर कर्मठपणा व बाष्कळ कर्महीनता हे दोन्ही कोण वर्ज्य करून ' जेणें तुटे माझे अनुसंधान । तें कर्म त्यागावें आपण । जेणें स्वरूपनिष्ठ होय मन । तें समाधान राखावें ' (नाथभागवत अ० २७—३५१) ह्या तत्त्वानुसार त्यांचें वर्तन होतें. अनाचार व अत्याचार ह्या दोन टोंकांच्या मधला जो सदाचार त्याचाच संतसज्जन स्वीकार करितात ! वर्णसंकरही नसावा व वर्णाभिमानही नसावा अशा सप्ततेच्या तोलांत संतांमाच वागतां

येतें. कर्म, ज्ञान, योग, याग, जप, तप, वेदाध्ययन, वर्णाश्रम, ह्यांपैकीं एकेकाचा वृथाभिमान घेऊन शब्दपंडित भांडत बसतात; पण संत ह्या सर्व प्रकारांनीं जें साध्य त्याच्याचकडे मुख्यतः लक्ष ठेवून वागतात. हरि हेंच सर्व साधनांचें साध्य आहे व हरीला सर्वाभूर्ती पाहून सर्वाभूर्ती अखंड ब्रह्मबुद्धि ठेवणें व त्यांच्या हितार्थ झटणें म्हणजेच परोपकारांत भित्य तनु-मन-प्राण झिजवणें हीच हरिभक्ति होय. समदृष्टीनें, निरपेक्षपणानें, निरहंकारानें सर्वाभूर्ती भगवंत भरला आहे अशा बुद्धीनें जो परोपकार घडतो तेंच उत्तम हरिभजन होय ! सर्व भूतें भगवद्रूपानें पाहून त्यांच्या हितार्थ कायावाचामनानें 'मी' विसरून जें झटणें तेंच हरीचें सेवन होय. धशा परोपकारांत नाथ नित्य निमग्न होते. एका आत्म्यालाच देव म्हणून घट्ट धरून बसणारे निर्गुणवादी व मूर्ति आणि सगुण तेवढेंच थोर म्हणून बसणारे प्रतिमापूजक ह्या दोहोंच्या मधल्या म्हणजे दोहों-नाही आपल्या पोटांत घेणाऱ्या भागवतधर्माचे नाथ हे एक प्रमुख प्रवर्तक होत ! मूर्तिपूजेची जे नुस्ती भक्तिशून्य कवाईत करितात; बकरीं, कोंबडीं वगैरे देवाला अर्पून कामनिक व्रतांचेंच आचरण करितात; देव संकोचून लहान झाला आहे व केवळ मूर्तीतच आहे असें जे मानतात; त्यांची त्यांनीं भीड बाळगली नाही आणि प्रतिमापूजन व सगुणोपासना यांचा उच्छेद करूं पाहणाऱ्यांचीही त्यांनीं भीति बाळगली नाही. स्थूल तेंच सूक्ष्म, दृश्य तेंच अदृश्य, व्यक्त तेंच अव्यक्त, सगुण तेंच निर्गुण, आंत तेंच बाहेर, असा त्यांनीं सर्वत्र सारखा डांगोरा पिढला आहे.

१२ सगुण-निर्गुण एकच हें प्रतिपादन नाथांनीं भागवतांत पुष्कळ ठिकाणीं मोठ्या बहारीसैं केलें आहे; एके ठिकाणीं तर सगुणोपासनेचें मर्म त्यांनीं उत्तम सांगितलें आहे (भागवत अ० ११ ओव्या १४५८-१५०४ पहा) त्यांत ते म्हणतातः—

विद्युरलें तें तूप होये । भिजलें त्यापरीस गोड आहे ।

निर्गुणापरिस सगुणीं पाहे । अतिलवलाहे स्वानंदू ॥ १ ॥

निर्गुणाचा बोध काठिण । मनबुद्धिचाचे अगम्य जाण ।

शास्त्रांची न कळे ऊणखूण । वेदीं मौन धारियेलें ॥ २ ॥

तैसी सगुणमूर्ती नव्हे जाण । सुलभ आणि सुलक्षण ।
देखतां जाय भूकतहान । निवताहे मन सप्रेम ॥ ३ ॥

जो नित्यसिद्ध सच्चिदानंदू । प्रकृतिपरु परमानंदू ।
सगुण जाला जी गोविंदु । स्वानंदकंद स्वलीला ॥ ४ ॥

धैर्य वीर्य उदार कीर्ती । गुणगांभीर्य शौर्य ख्याती ।
यांसी कारण माझी सगुण मूर्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ५ ॥

माझे ये मूर्तीचेनि दर्शन । होत डोलियां पारणें ।
जन्ममरणांचें उठवी धरणें । खत फाडणें विषयांचें ॥ ६ ॥

दीपकलिकां हातीं चढे । तें घरभरीं प्रकाशू सांपडे ।
माझी मूर्ती जें ध्यानीं जडे । तें चैतन्य आंतुडे अवघेची ॥ ७ ॥

या उपपत्ती उद्धवा देख । सगुण-निर्गुण दोन्ही एक ।
जाण पा निश्चयो निष्टंक । सच्चिदानंदसुखसमत्वं ॥ ८ ॥

जो कसू सुवर्णाचिये खोटी । तोचि वाला एका कसवटी ।
सगुणनिर्गुणपरिपाटीं । नाहीं तुटी चित्सुखा ॥ ९ ॥

ही उपपत्ति अत्यंत बहारीची आहे. सगुणनिर्गुणांचा अभेद ही भाग-
वतधर्माची शिकवण असल्यामुळे मूर्तिपूजा साधुसंतांनीं कोठेंही अवमा-
निली नाही. नाथांनीं २७ व्या अध्यायांत तर पूजाविधीचें सविस्तर
वर्णन केलें आहे, तें भाविकांनीं अवश्य मननपूर्वक वाचावें. तशीच ११
व्या अध्यायांतील ३७-३८ ह्या श्लोकांवरील नाथांची टीका पहावी.
नाथांनीं ७ व्या अध्यायांत म्हटलें आहे:—

देवासी पूर्वीं नामचि नाहीं । त्यासी भक्तीं प्रतिष्ठूनि पाहीं ।
नामरूपादि सर्वही । नानाविलासही अर्पिले ॥ ४७९ ॥

ऐसा देव भक्तीं थोर केला । आणूनि वैकुंठीं वैसविला ।
भक्तउपकारें दाटला । मग त्याच्या बोलामाजी वर्ते ॥ ४८० ॥

देव भक्तवचनें करी । झाला नर ना केसरी ।

प्रगटला खांबामाझारीं । शब्द करी भक्ताचा ॥ ४८१ ॥

आतांही प्रत्यक्ष प्रमाण । दासाचेनि वचने जाण ।
पाषाणप्रतिमे देवो आपण । आनंदघन प्रगटे पै ॥ ४८२ ॥

ह्या शेवटच्या ओवीत नाथांना वारंवार आलेला अनुभवच त्यांनीं संकलितरूपानें सांगितला आहेसैं वाटतें ! वरील प्रसंगी त्या कर्नाटकी सावकारानें आणलेल्या विठ्ठलमूर्तीची स्थापना झाली तेव्हां नाथांच्या प्रेमास्तव देवानें त्यांच्या हातचा लोण्याचा गोळा खाल्ला अशी प्रसिद्धि आहे ! देवासंबंधानें २-३ उत्कृष्ट अभंग देऊन हें प्रकरण आवरून घेतों:—

१

मी तेचि माझी प्रतिमा । तेथें नाहीं आन धर्मा ॥ १ ॥
तेथें असे माझा वास । नको भेद आणि सायास ॥ २ ॥
कलियुगीं प्रतिमेपरतें । आन साधन नाहीं निरुतें । ३ ॥
एकाजनार्दनीं शरण । दोनीं रूपें देव आपण ॥ ४ ॥

२

देव सर्वांठायीं वसे । परि न दिसे अभाविकां ॥ १ ॥
जळीं स्थळीं पाषाणीं भरला । रिता ठाव कोठें उरला ? ॥ २ ॥
जिकडे पाहे तिकडे देव । अभाविकां दिसे वाव ॥ ३ ॥
एकाजनार्दनीं नाहीं भाव । तंव तथा न दिसे देव ॥ ४ ॥

३

एकपणें पाहतां सृष्टी । भरला दृष्टीं विठ्ठल ॥ १ ॥
नाहीं द्वैताची भावना । बैसला ध्याना विठ्ठल ॥ २ ॥
मीं-तूपणा वीस ठाव । भरला सर्व विठ्ठल ॥ ३ ॥
ध्यानीं विठ्ठल मनीं विठ्ठल । एकाजनार्दनीं अवघा विठ्ठल ॥ ४ ॥

१३ नाथांच्या चरित्रांत त्यांच्या साधुत्वाच्या ज्या अनेक गोष्टी प्रसिद्ध आहेत, त्या पुढें निराळ्या प्रकरणांत सांगण्यांत येतील. पितरां-
 साठीं केलेलें अन्न चित्ताच्या कळवळ्याने महारांस देणें, चोरांस जेवूं
 घालणें, उन्हांत तळमळणारें महारांचें पोर कडेवर घेऊन त्यांच्या आई-
 कडे पाहचविणें, कावडीचें पाणी गाढवास पाजून त्याची तृषा शांत
 करणें, इत्यादि अनेक गोष्टींवरून नाथांच्या समचित्तत्वाची व भूत-
 दयेची चांगली साक्ष पटते. स्वस्त्रीच्या पाठीवर उडी मारून बसणाऱ्या
 ब्राह्मणास पुत्रासारखें लेखणें व नित्य अंगावर थुंकणाऱ्या यवनासाठीं
 १०८ वेळां स्नान करणें ह्या गोष्टी त्यांच्या अनुपम शांतीची ओळख
 करून देणाऱ्या आहेत. कृष्णदास लोळे या रामायणकर्त्या कवीचें मरण
 लांबविणें, विठ्ठलमूर्तीला लोणी खायला लावणें, नंदीला कडवा चारणें,
 दगडाचे परीस करणें, श्राद्धाला ग्रामस्थांचे पितर स्वर्गांतून उतरवणें
 इत्यादि चमत्कार नाथांच्या साधुत्वाला भुलून आपलें प्रभुत्व सोडून देव
 भक्तांचे अंकित कसे झाले ह्या गोष्टींचे ज्ञापक आहेत. नाथ हे लोको-
 त्तर विभूति व हरिप्रिय भगवद्भक्त आहेत अशी जी हजारां लोकांची शुद्ध
 भावना, ती अशा गोष्टी लोकप्रिय होण्याचें मुख्य कारण आहे. नाथ
 पंढरपुरास गेले असतांना तत्रस्थ लोकांनीं व हजारां वारकऱ्यांनीं त्यांचा
 सत्कार केला; ते आळंदीस गेले असतांना श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचें साक्षात्
 दर्शन घेऊन आले; काशीस गेले तेव्हां त्यांचा छळ करणारे संन्याशी व
 हजारां विद्वान् शास्त्री अखेर त्यांच्या भागवताचा जयजयकार करण्यास
 व त्यांच्या पायांवर लोटांगणें घालण्यास उत्सुक झाले; ह्या सर्व गोष्टी
 नाथांच्या लोकमान्यतेची यथार्थ कल्पना देण्यास समर्थ आहेत. रुक्मिणी-
 स्वयंवर, भागवत, भावार्थरामायण, इतर दहापांच ग्रंथ व हजारां अभंग
 हे त्यांच्या भगवत्स्फूर्तीचे साक्षीदार अखंड खडे उभे राहणारे आहेत.
 ह्याप्रमाणें गृहस्थाश्रमाची दीक्षा घेतल्यापासून सारा जन्म परोपकारांत
 खर्च करून हजारां जीवांना उद्धरून ह्या महापुरुषानें शके १५२१ मध्ये
 देह ठेवला.

७ नाथांची गुरुभक्ति.

गुरुसांप्रदायधर्म । तेचि जयाचे वर्णाश्रम ॥

गुरुपरिचर्या नित्यकर्म । जयाचें गा ॥ ४४९ ॥

जयाचें वक्त्र । दाहे गुरुनामाचे मंत्र ॥

गुरुवाक्यावांचूनि शास्त्र । हातीं न शिवे ॥ ४४६ ॥

—ज्ञानेश्वरी अ० १३.

१ जनार्दनस्वामींचें निर्याण. २ पैठणची षष्ठी. ३ गुरुभक्तीचें यथार्थ स्वरूप.

१ शके १४९७ च्या सुमारास म्हणजे नाथांचा भागवत ग्रंथ पूर्ण झाल्यावर दोन वर्षांनीं जनार्दनस्वामींनीं देह ठेविला. जनार्दनस्वामींच्या अनेक शिष्यमंडळींत रामाजनार्दन, एकाजनार्दन व जनीजनार्दन हे तीन मुख्य शिष्य होते व या तिघांतही एकनाथ हे त्यांचे पट्टशिष्य होत. रामाजनार्दन यांना विठ्ठलाचा वर होऊन 'आरती शानराजा । महा-कैवल्यतेजा' ही त्यांची आरती सर्वमान्य झाली. ही आरती म्हटल्या-शिवाय वारकऱ्यांचें भजन सांग होत नाहीं. जनीजनार्दन हे नाथांच्या पश्चात् दोन वर्षांनीं म्ह० शके १५२३ मध्ये श्रावण वद्य ७ स अभि-जित् मुहूर्ती देह ठेविते झाले. हे विजापूरच्या पातशाहींत कमाविसदार होते. यांचें उपास्य गणपति होतें. पैठणाजवळ गंगामसाले गांवीं यांनीं श्रिगणपतीची स्थापना केली आहे. बीड येथील पाटांगण नामक देवस्था-नचे अधिकारी हे जनीजनार्दनांचे वंशज होत. तिसरे शिष्य एकाजनार्दन हे तर प्रस्तुत चरित्राचे नायक जगविख्यातच आहेत. ह्या तिघांशिवाय त्यांचे अनेक शिष्य होऊन गेले. जनार्दनस्वामी हे एक असामान्य पुरुष होऊन गेले. त्यांची कीर्ति नाथांसारख्या अद्वितीय शिष्यामुळें दिगंतीं फांकली. अकर्तात्मबोधानें राहिल्यास गृहस्थाश्रमांतही भगवत्प्राप्ति होते असें त्यांनीं आचरून दाखविलें, स्वामींची वस्ती जरी देवगडावर होती

तरी त्यांनी फाल्गुन वद्य ६ स धौम्य गांवीं आपला ठेह ठेविला. हें गांव नगर जिल्ह्यांत जामखेड व शेवगांव तालुक्यांच्या हद्दीवर असून तेथें दर-साल सदर दिवशीं उत्सव होत असतो.

२ जनार्दनस्वामींनीं देह ठेवल्याचें वृत्त नाथांस कळलें तेव्हां पूर्ण-बोधामुळें त्यांची ब्रह्मस्थिति भंग पावली नाहीं. ' मरका गुरु रडका चेला दोर्हीचा बोध वायां गेला ' (ना. भा. अ. २९-८९७) अशा गुरु-शिष्यांपैकीं ही जोडी नव्हती. गुरु मरके नव्हते व शिष्य रडका नव्हता ! नाथांनीं उद्धवास सांगून साहित्य करविलें व षष्ठीचा उत्सव मोठ्या थाटानें केला. नाथचरित्रांत षष्ठीचें माहात्म्य अतिशय आहे, त्याचें कारण असें आहे कीं, फाल्गुन वद्य ६ ह्या तिथीस पांच मह-त्वाच्या गोष्टी झाल्या आहेत. नाथांनीं पहिल्या महोत्सवाच्या प्रसंगीं उद्धवास सांगितलें कीं: —

वद्य षष्ठी फाल्गुन मास । श्रीजनार्दन जन्मदिवस ।
 दत्तात्रेयदर्शनविलास । प्राप्त त्यास तेचि दिनीं ॥ २३ ॥
 आम्हांसि जनार्दनाची भेटी । झाली तेव्हां हेचि षष्ठी ।
 त्याचियोगें अभिनव दृष्टी । सर्व सृष्टि अद्वयत्वे ॥ २४ ॥
 श्रीजनार्दन स्वच्छंदगती । येचि दिनीं देहाकृती ।
 लोपोनियां सुखस्थिति । निजधामाप्रती पै गेला ॥ २५ ॥
 चारी पर्व निश्चित । उत्साह करणें उचित ।
 जाणोनियां यथास्थित । करावें उचित साहित्या ॥ २६ ॥
 पांचवें पर्व याच दिनीं । होतां पुढें देखसी नयनीं ।
 षष्ठी पंचपर्वश्रेणी । विख्यात जनीं भावार्थियां ॥ २७ ॥

—केशवकृत नाथचरित्र अ० १०.

हीच गोष्ट महीपतींनींही भक्तलीलामृतांत सांगितली आहे. त्यावरून असें स्पष्ट होतें कीं, १ जनार्दनस्वामींचा जन्म, २ जनार्दनस्वामींस दत्त-दर्शन. ३ जनार्दनस्वामींचा नाथांवर अनुग्रह, ४ जनार्दनस्वामींचा देह-लोप, व ५ पुढें होणारा नाथांचा देहत्याग हे पांचही प्रसंग फाल्गुन

चद्य ६ ह्याच एका तिथीस घडले व त्यामुळें ही पंचपर्वश्रेणी भावार्थी लोकांत विख्यात होऊन बसली ! पैठणास षष्ठीचा जो उत्सव होतो तो नाथांच्या निर्याणानंतर त्यांची पुण्यतीथ म्हणून सुरू झाला असें कित्येकांस वाटण्याचा संभव आहे, पण खरा प्रकार तसा नसून षष्ठीचा उत्सव नाथांनीं स्वतः गुरुंची पुण्यतीथ म्हणून सुरू केला व गुरु-स्वरूपांत नाथ समरस होऊन मिळून गेल्याची लोकांस प्रतीति यावी म्हणूनच कीं काय कोण जाणे, गुरुंच्या पुण्यतिथीच्या दिवशींच नाथांनीं आपल्या देहाचें विसर्जन केलें ! पैठणची षष्ठी वरील पांचही पुण्य-प्रसंगांचें स्मारक असल्यामुळें त्या दिवशीं तेथें प्रचंड यात्रा भरत असते. असो, जनार्दनस्वामींच्या देहलोपाच्या पहिल्या वर्षीं नाथांनीं महोत्सव करून कीर्तन, भजन व अन्नदान यांनीं हजारों जीव तृप्त केले; पण त्या-मुळें नाथांस वाण्याचे ७०० रुपये कर्ज झाले, वाण्यानें फार तसदी लावली तेव्हां देवानें उद्धवरूपानें ते स्वतः जाऊन फेडले !

३ नाथांची गुरुभक्ति अपूर्व होती. गुरुशिष्यांच्या जोड्या आजकाल गल्लोगल्लीं पडल्या आहेत, पण नाथांसारखा विरक्त शिष्य व जनार्दन-स्वामींसारखा विचारवंत गुरु यांच्या संयोगाचा योग कांही विलक्षण आहे. नाथांचें श्रद्धाबळ व प्रज्ञाबळ दांडगें होतेंच, पण जनार्दनस्वामीं-सारखा दत्तस्वरूप सदगुरु जोडण्याला त्यांचें दैवबळ त्याहूनही दांडगें असलें पाहिजे ! एखाद्या मनुष्याला तीव्र क्षुधा लागवी आणि लगेच पंचपक्वान्नांचें ताट त्याच्यापुढें वाढून यावें तसाच प्रकार नाथांचा झाला. पूर्वाभ्यासबलानें निष्पाप झालेल्या ह्या शिष्याला जनार्दनस्वामींनीं लोह-चुंबकाप्रमाणें आकर्षून आपल्याकडे नेलें व स्वामींच्या या दयाळूपणाचें त्या शिष्योत्तमानें सार्थक केलें. नाथांची स्वामींवर देवतुल्य श्रद्धा होती; गुरु आणि देव दोन नाहींत किंबहुना देवपणीं स्थापणारा गुरु देवाहूनही थोर आहे असें त्यांनींच आपल्या भागवतांत म्हटलें आहे. मनुष्याला उपासनेसाठीं सगुणदेवाची एखादी मूर्ति पुढें ठेवावी लागते. अखंड ध्यानधारणादिकांनीं ती मूर्ति प्रत्यक्ष बोलत्याचालत्या रूपानें पुढें प्रकट व्हायला व सगुणसाक्षात्कार व्हायला प्रचंड एकनिष्ठता लागते. ज्या रूपाचें ध्यान करावें त्याच रूपांत भक्तासाठीं प्रकट होणें देवाला भाग

आहे, पण एवढेही सायास न करितां पुढें प्रत्यक्ष असलेल्या सगुण व साकार सद्गुरूलाच परमात्मभावानें पूजणें व तोच सद्गुरु आपल्या-सकट विश्वाच्या अंतरांत आंतवाहेर भरून राहिला आहे असें नित्य भावणें यालाच गुरुभक्ति म्हणतात ! नाथांची भावना प्रचंड होती व स्वामी समर्थ होते. शिष्य शुद्ध असणें, गुरु समर्थ असणें व शिष्याची भावना दृढ असणें ह्या त्रिवेणीसंगमांतच निर्मळ गुरुभक्तीचें शुद्धस्वरूप पाहण्यास सांपडतें. गुरु व देव यांत भेद नाही. सगुण देव व निर्गुण देव यांत भेद नाही, देव व विश्व यांत भेद नाही आणि देव व आपण यांत भेद नाही, अशा अभेद भक्तीचें मर्म नाथांना गुरुसेवेंतच कळून आलें. भागवतधर्मांत अद्वैत व भक्ति यांचा फार बहारीचा मिलाफ झालेला आहे. द्वैतभक्तींत श्रम व खंडितता असतात, पण अद्वैतभक्तींत म्ह० अभेदभक्तींत आयास व खंडपणा नसतात. ह्या गोष्टी गुरुगम्यमार्गानें जाऊनच कळणाऱ्या आहेत. ' अद्वैती भक्ति आहे । हें अनुभवाचि जोगें नव्हे ! बोलाया ऐसें ' (अ० १८-११५१) असें ज्ञानेश्वर-महाराजांनीं स्पष्ट सांगितलें आहे. अभेदगुरुभक्तीचा सुखसोहळा उद्धवा-र्जुनासारखा अलीकडे नाथज्ञानेश्वरांनीं भोगला आहे व त्यांच्या चरित्रांत आणि ग्रंथांत मुख्य जादू आहे ती येथेंच आहे. गुरुसेवेनें विषयवासना निर्मूळ होतात, चित्त चिद्रूप होतें, विश्वाभास मावळून देहातीत देव हा आपणच अंगें होतो, काया ब्रह्मरूप होते, एकपणाचा उदय होतो, दुजे-पणा मावळून सर्वगत स्वस्वरूपाविर्भाव होतो, व तोही पाहायला कोणी राहत नाही. नाथांनीं गुरुसेवेंत अनुभव मिळविला म्ह० ते अंगेंच अनु-भव झाले. ज्यांना गुरुपदनखकांतिछटांमध्यें स्वानुभवाचें अनर्घ्य रत्न सांपडलें त्यांनीं आपल्या ग्रंथांत, अभंगांत व आचरणांत गुरुपणावांचून काय वानावें ? नाथांच्या ग्रंथांत गुरुबद्दल शतशः धन्योद्गार प्रकट झालेले आहेत. नाथांनीं अनेक अभंगांतूनः—

१ म्हणौनि जग परौतें । सारुनि पाहिजे मातें ॥

तैसा नोहे उखिते । आधवें मीचि ॥ १२८ ॥

—ज्ञानेश्वरी अ० १४.

- (१) ध्यानीं ध्यातां गुरुराया । ब्रह्मभूत होय काया ॥
 (२) जनार्दनं माझे केलें असे हित ।
 दाविला देहातीत देव मज ॥ २ ॥
 (३) धन्य धन्य सद्गुरुराणा । दाखविलें ब्रह्मभुवना ॥
 (४) संस्कार अजगर झोंवला विखार ।
 धन्वंतरी थोर जनार्दन ।
 (५) जनार्दनाचा एका लडिवाळ तान्हा ॥
 पाजी प्रेमपान्हा जनार्दन ॥

इत्यादि अनेक प्रकारांनीं गुरुप्रेमाचे उद्गार काढले आहेत. नाथांची जनार्दनस्वामीविषयी जी अपार भक्ति होती तिची अर्वाचीनांस कांहींशी कल्पना पाहिजे असल्यास स्वामी विवेकानंदांचे श्रीरामकृष्ण परमहंस-विषयीचे उद्गार वाचावेत. सच्छिष्य होऊनच सद्गुरुप्रेम ओळखावे. एकनाथ महाराज आपल्या अभंगांतून वेद तो आम्हां जनार्दन, शास्त्र जनार्दन, पुराण जनार्दन, योग जनार्दन, तप जनार्दन, कर्मधर्म जनार्दन व सर्व जनार्दन असें कां म्हणतात हें सच्छिष्य झाल्याशिवाय समजणार नाही. 'श्रीगुरुचें नाममात्र । तेंचि आमचें वेदशास्त्र' ह्या मनोभावनेचें मर्मही गुरुसेवेनें कृतार्थ झाल्यावरच कळणार आहे. गुरुसेवा, गुरुसहवास,

---

I " I bagen to go to that man (रामकृष्ण परमहंस) day after day, and I actually saw that religion Could be given. One touch, one glance, can change a whole life ! I have read about different luminaries of ancient times how they could stand up and say ' Be thou whole ' and the man became ' whole ! ' I now found it to be true, and when I myself saw this man, all scepticism was brushed aside . . . In the presence of my master I found out that man could be perfect, even in this body."

गुरुनाम, गुरुकृपा ही एवढी प्रचंड शक्ति आहे की, त्या शक्तीपुढे अन्य सर्व साधनें लुळीं आहेत. पहा वरें ! देवगडावर जनार्दनस्वामींच्या सह-वासांत वारा वर्षांत एकनाथासारखा जो महात्मा तयार झाला, असा महात्मा हिंदुस्थानांतील सहस्रावधि शाळा, शेंकडों कॉलेजे आणि सगळ्या युनिव्हर्सिटीच्या मिळून ५० वर्षांत एक तरी निर्माण झाला आहे काय ? याचें कारण एवढेंच की, अनंत शास्त्रें शिकवणाऱ्या सर्व विद्यापीठांपेक्षां एका गुरुगृहवासाचें सामर्थ्य जास्त आहे. शास्त्रग्रंथ आणि विद्यापीठें यांहून स्वानुभवसंपन्न महात्म्याच्या सेवेचें फळ अनंतपटीनें जास्त आहे. नाथांनीं ' वेदांतसिद्धांत पाहणें ते आटी । जनार्दनभेटी निरसली ' ह्या अभंगांत नुसत्या शास्त्राध्ययनानें आत्मबोध झाला नसता तो गुरुचरणसेवेंत मला झाला म्हणून म्हटलें आहे. शाळा, विद्यापीठें, शास्त्रें यांचा उपयोग नाही किंवा तीं तुच्छ आहेत असें नाही, तर महापुरुषसेवेंत अल्पायासानें जें महत्कार्य होतें तें महत्प्रयासानेंही दुःखान्या कशानेंही होणें नाही. ' महत्सेवा द्वारमाहुर्विमुक्तेः ' किंवा ' सद्गुरुवांचूनी सांपडेना सोय ' इत्यादि वचनांचा हाच अर्थ आहे. शास्त्रग्रंथ वाचून जो संस्कार मनावर होत नाही तो अधिकारी मनुष्याचें आचरण पाहून सहज होतो. शास्त्रें फार तर बुद्धि प्रगल्भ करितील, पण बुद्धीचें कवाड उघडून ' यो बुद्धेः परतस्तु सः ' त्या परमात्मस्वरूपाची ओळख संत म्ह० सद्गुरु कृपा करितील तरच होणार आहे. जड-भरतानें रहूगणाला उपदेश करितांना (भागवत स्कंध ५ अ० १२) म्हटलें आहेः—

रहूगणैतत्तपसा न याति न चेज्यया निर्वपणाद्गृहाद्वा ।

न च्छंदसा नैव जलाग्निःसूर्यैर्विना महत्पादरजोभिषेकम् ॥१२॥

हें परमज्ञान तपानें, यज्ञानें, अन्नसंतर्पणानें, गृहस्थाश्रमांत राहून परोपकार केल्यानें, वेदाभ्यासानें, जल, अग्नि व सूर्य यांची उपासना केल्यानें—कशानेंही प्राप्त होत नाही, तर केवळ महत्पादरजोभिषेकानें म्ह० सत्पुरुषांची पायधूळ मस्तकीं धारण केल्यानेंच तें प्राप्त होतें ! संतचरणीं हें ज्ञान कसें मिळतें ? जडभरत म्हणतातः—

यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादः प्रस्तूयते ग्राम्यकथाविघातः ।

निषेव्यमाणोऽनुदिनं मुमुक्षोर्मतिं सतीं यच्छति वासुदेवे ॥१३॥

म्हणजे संतांच्या घरीं भगवंताचा गुणानुवाद सतत चाललेला असतो व त्यामुळे विषयकथांना सहज प्रतिबंध होतो. त्या हरीच्या प्रेमकथा अहर्निश ऐकतां ऐकतां मुमुक्षूची बुद्धि निर्मळ होऊन वासुदेवात्मक होते. संतांच्या घरींदारीं, आंतबाहेर, क्रियेंत, वाचेंत व मनांत हरिप्रेमावांचून दुसरें कांहीं आढळायचेंच नाही. संतांचें कर्म, ज्ञान व भक्ति हरिमय असतात. शांति, क्षमा, दया इत्यादि सद्गुण संतांच्या अंगणांत लोळत असतात. तेथें राहिल्यानेंही मुमुक्षूचा उद्धार होतो. संतसेवा म्ह० गुरुसेवा हें मोक्षाचें दार असल्यामुळे त्याचाच आश्रय आत्महितेच्छु करितात. भगवंतांनींही गीतेंत ज्ञानप्राप्तीचें साधनः—

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥४-३४॥

हेंच सांगितलें आहे. ह्या अनुभविक तत्त्वाप्रमाणें जनार्दनस्वामींच्या पायांपाशीं वास केल्यामुळे नाथांना सहज ब्रह्मज्ञान प्राप्त झालें, तें त्यांच्याही घरीं खेळणें झालें. ' भगवत्प्राप्ति जाहली अहोरातीं खेळणें ' म्हणून त्यांनींच म्हटलें आहेः—

उपेक्षूनियां निजमुक्ति । एका जनार्दनीं पढिये भक्ती ।

त्याचेनि प्रसादें भगवत्प्राप्ती । जाली अहोरातीं खेळणें ॥

तो जरी भगवत्प्राप्ति नेघे । तरी ते दाटूनि घर रिघे ।

ऐसें गुरुभक्तीचेनि योगें । देवो सर्वांगें भूलला ॥

—श्रुतिभागवत अ० १३-५४४।५.

नाथांनीं ह्या दोन ओव्यांत तर फारच बहार केली आहे. ' देव माझ्या गुरुभक्तीला इतका भुळला कीं, तो माझ्या अंतःकरणांत घुसून अहोरातीं खेळणें होऊन राहिला आहे ! गुरुतेवेनें भक्तीचें भांडार मला खुलें झालें आहे व कळिकाळाचीही आतां माझ्यावर सत्ता चालणार नाही '

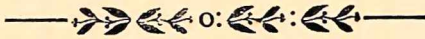
असें त्यांनीं अनुभवाच्या जोरानें म्हटलें आहे. 'सद्गुरुकृपा हातीं चढे । तेथें भक्तीचें भांडार उघडे । तेव्हां कळिकाळ पळे पुढें । कायसें बापुडें भवभय !' (भागवत अ० २-४८४). असो; नाथांच्या चरित्रांत व ग्रंथांत अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे त्यांची अनुपम गुरुभक्ति हीच असल्यामुळें तिच्यासंबंधानें त्यांच्या ह्या अल्पचरित्रांतही मला एवढा विस्तार करावा लागला. गुरुप्रसाद झाल्यावर नाथ पूर्णत्वास पोचले. त्यांचें खरें चरित्र येथेंच संपलें. त्यांचें ह्यापुढचें चरित्र म्हणजे त्यांच्या केवळ लीला होत. ' जनार्दना पढियें एकपण । एका पढियें जनार्दन । स्वरूप एक नामें भिन्न ! अनन्यशरण या नांव ' असें त्यांनीं भावार्थरामायणांत म्हटल्या-प्रमाणें एकपणाची स्थिति त्यांना प्राप्त झाल्यानंतर कर्तव्य कांहींच उरलें नाहीं. दया, क्षमा, शांति, व समता हे गुण म्हणजे एकत्वाच्या पायरीवर स्थिरासन घालून बसल्यानंतरचे सहजभाव आहेत ! या गुणांचेंच जग चोज करीत बसतें; पण ते गुण ज्या गुरुकृपाजन्य एकपणाच्या अखंडानुभवाचे बाह्यरंग आहेत, त्याचें मर्म जाणणारे विरळा ! असो. नाथांचे गुरुप्रसादाचे दोन अभंग देऊन हा विषय पुरा करितों !

१

सद्गुरुराय माझा आनंदसागर । त्रैलोक्या आधार गुरुराव ॥ १ ॥
 गुरुराव स्वामी असे स्वप्रकाश । ज्यापुढें उदास रविशशी ॥ २ ॥
 वेदां पडलें मौन शास्त्रें वेडावलीं । वाचा हे निमाली ते श्रीगुरु ॥ ३ ॥
 श्रीगुरु जयासी पाहे कृपादृष्टीं । तयासी हे सृष्टि पांडुरंग ॥ ४ ॥
 प्रभुराज माझा स्वामी गुरुराव । देतो मज भाव शुद्ध भूमी ॥ ५ ॥
 भूमी शुद्ध करी ज्ञानबीज पेरी । अद्वैत हें धरी मीं तूं नेणें ॥ ६ ॥
 पहा गुरुराये ब्रह्म दाखविलें । अखंड स्मरवीलें मज नाम ॥ ७ ॥
 मजलागीं माझी सद्गुरुमाउली । कृपा करी साउली वर्णू काय ॥ ८ ॥
 यया दासा मनीं सद्गुरुचें ध्यान । झालासे तल्लीन गुरुपार्यी ॥ ९ ॥
 एकाजनार्दनीं गुरु परब्रह्म । तयाचें पै नाम सदा मुखीं ॥ १० ॥

सद्गुरुचे पाय जयासी लाधले । तेणें निरसलें प्रपंचाशीं ॥ १ ॥
 अहर्निशीं चित्त ब्रह्मींच रंगलें । विषय उरले नाहीं तया ॥ २ ॥
 नाहीं त्यासी मनीं द्वैताद्वैतभाव । आत्मस्थिति भाव सर्व जर्गीं ॥ ३ ॥
 सद्गुरुरायानें केली मज कृपा । ब्रह्मानंद सोपा केला मज ॥ ४ ॥
 सदा करी मन सद्गुरुअर्चन । तेणें समाधान होय त्यासी ॥ ५ ॥
 लय तेथें असे सकळ कल्पनांचा । तेथें इंद्रियांचा काय पाड ॥ ६ ॥
 काय पाड असे अंतरइंद्रिया । चारी देह वायां जाले जेथें ॥ ७ ॥
 झालें जेथें लीन मन इंद्रिय प्राण । त्या सुखा वर्णन कैसें होय ॥ ८ ॥
 कैसें होय वक्ता वाच्य आणि वचन । त्रिपुटी हे क्षीण जया ठार्यीं ॥ ९ ॥
 मावळला आतां जगदंधकार । समूळ संसार पारुषला ॥ १० ॥
 सद्गुरुच्या कृपें हरपे जीवशीव । ब्रह्म एकमेव अद्वितीय ॥ ११ ॥
 भोगितसों आम्हीं सुखें परमानंद । कोटि हे आनंद वसती जेथें ॥ १२ ॥
 ब्रह्मसुखें झालों मी सदा संपन्न । ब्रह्म परिपूर्ण अनुभविलें ॥ १३ ॥
 गुरुचे चरण ध्यावे सर्वकाळ । प्रपंच सकळ सांडोनियां ॥ १४ ॥
 सांडोनियां म्हणे मिथ्या हा पहावा । सद्गुरु करावा पाठीराखा ॥ १५ ॥
 पाठिराखा होय सद्गुरु जयासी । कळिकाळ त्यासी वाधतीना ॥ १६ ॥
 एकाजनार्दन गुरुपदीं मस्तक । ठेवूनी सम्यक ब्रह्म झाला ॥ १७ ॥

८ नाथांच्या साधुत्वाच्या गोष्टी.

सगुण उपासक परमहित निरतनीति दृढनेम ।
ते नर प्राणसमान मम जिनके द्विजपर प्रेम ॥

—तुलसीदास.

१ अंगावर धुंकणारा यवन. २ नाथांस राग आणणारास दोनशें रुपयांचें बक्षीस ! ३ श्राद्धान्न व महार. ४ दंडवत स्वामी. ५ क्षुधित ब्राह्मणाचा सत्कार. ६ वडान्यांची संभावना. ७ गाढवास प्राणदान. ८ विष्णुसहस्रनामाचा पाठ. ९ एका वेद्येचा उद्धार. १० चोरांचा सत्कार. ११ राण्या महार व त्याची बायको. १२ परीसवाला ब्राह्मण. १३ अंत्यजाचें पोर व कुष्टी ब्राह्मण. १४ महार व ब्रह्मराक्षस.

उपोद्धात.

नाथांच्या चरित्रांत प्रसंगानें सांगाव्या लागणाऱ्या गोष्टी त्या त्या स्थळीं सांगितल्या आहेतच; पण त्याशिवाय आणखी अशा कांहीं मनोरम गोष्टी आहेत कीं, त्यांचा एका स्वतंत्र प्रकरणांत संग्रह करणें मला अवश्य वाटलें. नाथांच्या साधुत्वाच्या व चमत्काराच्या जितक्या गोष्टी महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध आहेत तितक्या बहुधा दुसऱ्या कोणत्याही साधूच्या नाहींत. नाथांना गृहस्थाश्रमांत वागतांना अनेक प्रकारचे प्रसंग आले व त्या प्रसंगां ते ज्या धैर्यानें व शांतपणानें वागले तें धैर्य व ती शांति सामान्यतः कोणाच्याही आचरणांत दिसत नाहीं. नाथांच्या सम-दृष्टीला ब्राह्मण, वडारी, यवन, महार, हे सारखेच दिसत होते व चोर आणि वेश्या यांना सुद्धां कृतार्थ करण्यास त्यांनीं कमी केलें नाहीं. भूत-मात्रीं भगवद्भावा ठेवून ते बोलण्याप्रमाणें चालले. वर्णाश्रमधर्म न सोडतां व भूतदयेच्या ऊर्मा आचरणांत आणतांना न कचरतां ते दोहींच्या योग्य प्रमाणांत वागले. निंदकांचा व छलकांचा त्यांनीं कठोर शब्दांनीं

तिटकारा केला नाही; इतकेंच काय, पण त्यांना ताळ्यावर आणण्यासाठी त्यांनी फार श्रम घेतले- परोपकारासाठीच त्यांचा अवतार होता. त्यांना राग आणणारास बक्षीस लावण्यापर्यंत जेथें मजल जाई तेथें शांतीचा कळस झाला असेंच म्हटलें पाहिजे. पुढील गोष्टी नाथांच्या अंगी मुरलेल्या भागवतधर्माच्या उत्तमत्वाच्या ज्ञापक आहेत. बोलल्याप्रमाणें वागून दाखविणारे ते महात्मे होते. “अभेदभक्ति वैराग्य ज्ञान । स्वयं आचरोनि आपण । देखीं लावावे इतर जन । लोकसंग्रह जाण या नांव ” (भागवत २९-८१०). शांति, दया, क्षमा यांची नाथ केवळ मूर्ति होते.

१ अंगावर थुंकणारा यवन.

पैठणास नाथांच्या वाड्यांतून गंगेस जाण्यायेण्याच्या वाटेवर एक धर्म-शाळेसारखी पडवी आहे. तेथें राहणारा एक यवन जाणाऱ्या येणाऱ्या हिंदु लोकांना खूप त्रास देत असे. नाथ स्नान करून येऊं लागले कीं, यानें त्यांच्या अंगावर पिचकारी टाकावी ! यामुळें एखादे दिवशीं नाथांस चारचार पांचपांच स्नानें व्हावीत. नाथ स्नान करून आले कीं, या उन्मत्त पुरुषानें त्यांच्या अंगावर थुंकावें व नाथांनीं पुनः गंगेवर स्नानास जावें. या प्रकारानें कोणाचेंही चित्त क्षुब्ध झालें असतें, पण नाथांची शांति इतकी अवर्णनीय होती कीं, त्या यवनाच्या कृपेनें आपणास गंगाबाईचीं इतकीं स्नानें होतात याबद्दल त्यांचेच आभार मानावेत ! एके दिवशीं तर तो यवन आपल्या जागीं नव्हता म्हणून नाथ त्याचें व्रत चालविण्यास कांहीं वेळ उभे राहिले होते ! एकदां तो यवन बेताल होऊन सारखा नाथांच्या अंगावर थुंकत राहिला. त्यानें थुंकावें व नाथांनीं फिरून स्नान करावें, असा प्रकार त्या दिवशीं १०८ वेळां झाला म्हणून सांगतात ! तथापि नाथांची शांति भंग पावली नाही ! क्रोध व सहनशीलता यांमधील हें द्वंद्वयुद्ध पाहण्यास हजारों लोक जमले होते. अखेरीस तो यवन हातटेकीस आला. त्यानें लाजेनें नाथांच्या पायांवर लोटांगण घातलें व त्यांच्या अनुपम साधुत्वाची फार तारीफ केली. आपल्या मशिदीची व आपल्या चार वेळ नमाज पढण्याच्या पद्धतीची स्तुति मात्र त्यानें रगड केली. त्या वेळीं नाथ हंसून म्हणालेः-

म्याहजदमें याने अल्ला खडा । और क्या जगा खाली पडा ? ॥१॥
 चारों बखत है नमाजोंके । और क्या बखत है चोरोंके ? ॥ २ ॥
 एकाजनार्दका बंदा । जमीन अस्मान भरे खुदा ॥ ३ ॥

याचा अर्थ:—जणू काय मशिदीतच अल्ला खडा आहे, आणि बाकीची जागा काय त्यावांचून रिती पडली आहे ? ईशप्रार्थनेच्या वेळा चार आहेत आणि बाकीच्या वेळा काय चोराच्या आहेत ? तर बाबारे ! असें नव्हे. परमात्मा म्हणजेच अल्ला. तो सर्वव्यापी, सर्वज्ञ व सर्वसाक्षी आहे. तो सर्वांचा आहे, सर्वांच्या हृदयांत आहे व त्याची खरी प्रार्थना म्हणजे—त्याचें अखंड स्मरण चित्तांत ठेवून सर्व कर्तृत्व त्याचें आहे हें ओळखून निरहंकारपणानें वागणें—ही होय. नाथांचें व त्या यवनांचें संभाषण झाल्यावर नाथ हा बडा अवलिया आहे हें त्यानें ओळखलें व त्यांच्याशीं यापुढें तो फार नम्रतेनें वागूं लागला.

२ नाथांस राग आणणारास दोनशें रुपयांचें वक्षीस !

पैठणास नाथांचे निंदक व छळक ज्या एका ओठ्यावर बसून कुटाळ्या करीत त्याला कुचरओटा किंवा कुटाळवंटा म्हणत ! ती जागा पैठणास अजूनही दाखवितात. नाथांच्या कीर्तनांनें ज्यांचें कपाळ उठे असे कांहीं करंटे पैठणास होतेच. ते ह्या ओठ्यावर जमत व तंबाखू ओढीत, गांजा पीत, सोंगट्या, बुदबळें किंवा गंजिफा खेळत तेथें रात्री बारांवर एक वाजेपर्यंत बसत. फिदिफिदी हंसावें, इकडच्या तिकडच्या भाकडगोष्टी कराव्या, कोणाच्या कुचेष्टा कराव्या, कोणाच्या निंदा कराव्या, अनेक कारस्थानें रचारीत, कांहीं कुलंगडीं उपस्थित करून—याचे पाय त्याच्या गळ्यांत व त्याचे पाय याच्या गळ्यांत—असे रिकामटवळे धंदे करावेत, बायकांच्याबद्दल अवाच्य गोष्टी काढाव्यात इत्यादि प्रकार तेथें होत असल्यामुळें त्यास कुचरओटा हें सार्थ नांव मिळालें होतें ! ! असे ग्रामकंटकांचे अड्डे बहुधा गांवोगांव असतातच ! असो. एके दिवशीं ते कुटाळ लोक रात्री ह्याप्रमाणें रिकामटेकडेपणाचा धंदा करीत बसले असतांना तेथें एक ग्रंथस्थ ब्राह्मण आला. पैठण हें सुखवस्तु व विद्वान् लोकांच्या वस्तीचें

गांव म्हणून प्रसिद्ध असल्यामुळे मुलाच्या मुंजीसाठी शेंदोनशें रुपये तेथे जमल्यास पहावे म्हणून विचारा गांवांत आला होता. तों त्याच्या दैवानें त्याची प्रथम ह्या कुटाळवंद्यावरच वरील ग्रामस्थांशीं गांठ पडली. ब्राह्मणही जरा तऱ्हेवाईकच होता. वरील कंटकांनीं त्यास सांगितलें कीं, ' येथें एकनाथ म्हणून एक महासाधु राहतो. त्याला राग कसा तो येत नाही. त्याला राग आणून देशील तर तुला दोनशें रुपये आम्ही बक्षीस देऊं ! ' त्या ब्राह्मणानेंही नाथांस राग आणण्याची कंबर बांधली. कुटाळांना करमणुकीला हा नवा विषय मिळाला; ' नाथांना आपण राग तेव्हांच आणूं ' अशा उमेदीनें तो ब्राह्मण दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं नाथांच्या वाड्यांत शिरला. नाथ त्या वेळीं देवघरांत पूजा करीत बसले होते. तो ब्राह्मण वाड्यांत शिरला तो तडक देवघरापर्यंत गेला, व अंगावर कपडे व खांद्यावर पडशी असतांनाच नाथांच्या मांडीवर जाऊन बसला ! शांतीचा सागर व धैर्याचा मेरु, असा तो महात्मा काय अशानें क्षुब्ध होणार ? हास्यमुख करून नाथ त्यास म्हणाले, " आपल्या दर्शनानें मला फार आनंद झाला. भेटिला पुष्कळ लोक येतात, पण आपलें प्रेम कांहीं विलक्षण आहे ! वाड्यांत शिरल्याबरोबर मला भेटण्याची आपणास उत्कंठा झाली हें खचित आपल्या प्रेमळ स्वभावाचें निदर्शक आहे ! " ह्याप्रमाणें ब्राह्मणाचा पहिला वार फसला. हें प्रकरण फार जड आहे असें वाटून ब्राह्मण चिप झाला, पण दोनशें रुपयांची आशा सुटेना म्हणून फिरून एकवार प्रयत्न करण्याचा त्यानें निश्चय केला ! नाथांची स्नानसंध्या आटोपली, दुपारच जेवणाची वेळ झाली. त्या ब्राह्मणाचें पान नाथांच्या पानाशेजारीच मांडलें होतें. पान वाढणें झाल्यावर गिरिजाबाई तूप वाढण्यास आल्या व ब्राह्मणाच्या द्रोणांत तूप वाढण्यासाठीं त्या ओणव्या झाल्या तों त्या ब्राह्मणानें टुणदिशीं गिरिजाबाईच्या पाठीवर उडी मारली ! त्यासरसे नाथ गिरिजाबाईस म्हणाले, ' हं ! संभाळ हो ब्राह्मण पडेल विडेल एखादा ! ' गिरिजाबाई तरी नाथांची धर्मपत्नीच होती ! त्या माउलीनें हंसत उत्तर केलें, ' आहे मला हरिपंडिताला पाठीवर घेऊन काम करायची संवय ! ! मी माझ्या ह्या दुसऱ्या बाळाला अगदीं

पाडायची नाही. ” हा प्रकार पाहतांच ब्राह्मण गर्भगळित होऊन नाथांच्या पायांवरच पडला. नाथांनी त्यास उठवले. त्या ब्राह्मणानें सर्व गोष्ट सांगितली व आपले दोनशें रुपये बुडाल्याबद्दल खेद दर्शविला. तेव्हां नाथ म्हणाले, ‘ अहो ! तुम्हीं मला हें आर्धाच कां नाही सांगितलें ? तुम्हांला रुपये मिळणार होते तर मीही तुमच्यासाठी रागावलों असतो ! ’

३ श्राद्धान्न व महार.

एकदां नाथांच्या वडिलांचें श्राद्ध होतें. स्वयंपाकाची सिद्धता होऊन क्षणाच्या ब्राह्मणांची वाट पहात नाथ दारांत उभे होते. इतक्यांत नाथांच्या दारावरून चारपांच महार चालले होते, त्यांच्या घ्राणेंद्रियांचा नाथांच्या घरांत सिद्ध झालेल्या पक्वान्नांच्या परिमलार्शी संयोग होतांच ते सहज एकमेकांत म्हणाले, “ वाहवा ! असें सुग्रास अन्न आम्हांला कधीं तरी मिळेल का ? हे ब्राह्मण फार घन्य कीं, ज्यांना रोज असें अन्न खायला मिळतें. आम्ही करंटे, आम्हांला हा सुवाससुद्धां मिळायचा नाही ! ” हें त्यांच भाषण नाथांच्या कानांत पडतांच त्यांचें हृदय द्रवले. जितके देह तितकीं देवाचीं मंदिरे असें ते नित्य मानीत. महारांच्या देहरूप मंदिरांतील नारायणाला जें आवडलें तेंच द्यायचें त्यांनीं ठरविलें. त्यांनीं त्या महारांना बोलावून सर्व श्राद्धीय अन्न त्यांच्या पदरांत टाकण्यास गिरिजाबाईस सांगितलें. गिरिजाबाई तरी नाथांचीच सहधर्मचारिणी ! तिनें तें त्यांचें म्हणणें मोठ्या आनंदानें कबूल केलें व आणखी उल्हासानें म्हणाली, “ अन्न पुष्कळ आहे. अंत्यजांच्या बायकांनासुद्धां मुलांकरांसकट बोलवा म्हणजे येथेंच त्यांना सर्वांना वाडूं. जनार्दन सर्वांभूर्ती आहे तर ह्या अतिशुद्धांचीच आज तृप्ति करूं या. ” सर्व अंत्यज बोलावून आणल्यावर रस्त्यावर त्यांचीं पानें मांडलीं, गंधाक्षतापुष्पें जीं ब्राह्मणांसाठीं तयार करून ठेविलीं होती तीं त्यांस अर्पण करण्यांत आलीं व सर्व साहित्य बाहेर आणून शुद्धांकडून त्यांस वाढविलें. यानंतर ‘ जनीं जनार्दन आहे निश्चित । हा भाव जाणोनि चित्तांत । संकल्प सोडी एकनाथ । भोक्ता कृष्णनाथ म्हणवूनी ’ (भक्तविजय अ०४६-६२).

मुलांलेंकरांसह ते अनामिक जेवून तृप्त झाले. ज्याचा वास सुद्धां त्यांना दुर्लभ होता तें अन्न बायकामुलांसह त्यांना यथेच्छ मिळालें. तें जेवण व त्यांतही नाथगिरिजाबाईंचें कळवळ्याचें प्रेमळ भाषण ऐकून तर त्या अंत्यजांचे अंतरात्मे तृप्त झाले. विडे देऊन त्यांना बोळविल्यावर गिरिजाबाईंनीं सर्व घर सडासंमार्जन करून धुतलें, भांडीं घांसून घेतलीं व उदकसामुग्री पुनः देऊन स्वयंपाक सिद्ध करण्यास सांगितलें. ' आम्हांला क्षण देऊन यानें अनामिकांस भोजन घातलें तर या ऋष्ट्यांघां घराचें अन्नोदकही आपण सेवन करणार नाहीं असा ब्राह्मणांना वरील वृत्तांत कळतांच त्यांनीं कट केला ! कित्येक ब्राह्मण तर नाथांच्या अंगणांत आले व अवाच्य बोलूं लागले. ' ब्राह्मणाचार लोपवून तूंच संकर करावयास आरंभ करितोस ? आमच्या आर्घीं अंत्यजांस जेवूं घातलेंस तर तुझे बापआजे काय अंत्यज होते ? भानुदासांच्या कुळांत हाकाय भ्रष्ट जन्मास आला आहे ' असें म्हणून ते संतप्त झाले. नाथ बाहेर आले व आपली शांति यत्किंचितही ढळूं न देतां हात जोडून विनंति करून त्यांस म्हणाले, " पहिला स्वयंपाक आपल्यासाठीं सिद्ध केला होता, पण त्याचा सुवास अंत्यजांनीं घेतल्यामुळें तें उच्छिष्ट अन्न तुम्हांस कसें वाढावें म्हणून मीं तें त्यांचें त्यांस वाढलें व आपल्यासाठीं पुनः सर्व तयारी करून स्वयंपाक सिद्ध केला आहे. आपण क्षमा करावी. " पण हें नाथांचें म्हणणें न पटल्यामुळें ते ब्राह्मण जळफळत आपापल्या घरीं गेले. नाथ मोठ्या फिकीरींत पडले. नाथांच्या घरीं श्रीखंड्या होताच ! त्यांनें नाथांस सुचविलें कीं, ' आपण उद्विग्न होऊं नका, पानें वाढा, प्रत्यक्ष आपले पितर येऊन पानांवर बसतील ! ' याप्रमाणें पानें वाढलीं. ' आगत '

१ हीच कथा अशीच कृष्णदर्याणवानें हरिवरदा ग्रंथांत ५२ व्या अध्यायांत, केशवानें नाथचरित्राच्या ११ व्या अध्यायांत व महिपतीनें भक्तलीलामृताच्या १७ व्या अध्यायांत वर्णिली आहे. फक्त नाथांच्या पितृत्रयीच्या ठिकाणीं ब्रह्माविष्णुमहेश ही देवत्रयी जेवून गेली असें त्यांनीं म्हटलें आहे. क्षणाला बोलावलेल्या ब्राह्मणांचे पितर जेवून गेले असें कोणीही म्हटलें नाहीं. नाथांचे पितर जेवून तृप्त होऊन जाणें हेंच साहजिक आहे.

म्हणतांच सूर्यनारायण, चक्रपाणी, व भानुदास हे तिथे येऊन पानांवर वसले व नाथांनीं परमभक्तीनें त्यांची पूजा करून त्यांस वाढलें. ' जना- र्दनपार्यो भाव धरिला । तोच पितृस्वरूपीं प्रकटला । एकनाथासी आनंद वाटला । कीं दृष्टीसी देखिला पितृलोक ' (भक्तविजय अ० ४६-९१). यानंतर ती नाथांची पितृत्रयी तृत झाली व आशीर्वाद देऊन गुप्त झाली. नाथांचें पितृतर्पण खरें खरें झालें. ब्राह्मण येऊन पाहतात तों नाथांचे पितर साक्षात् जेवून गेल्याचें श्रीखंड्यानें त्यांस सांगितलें व जेवलेलीं पानें पाहून व एकनाथांचें सदाचरण आठवून हा अवतारी मनुष्य आहे असें म्हणून ते आपापल्या घरीं गेले. दुसऱ्या दिवशीं ब्राह्मणांनीं एक सभा भरविली व तींत सर्वानुमते ठरविलें कीं, एकनाथांस प्रायश्चित्तानें शुद्ध करून जातींत घ्यावें. मग 'गंगेंत स्नान घालूनि त्वरित । एकनाथांसी देती प्रायश्चित्त । भस्म गोमय लावूनि त्वरित । मंत्र वेदोक्त म्हणताती ' (भक्तविजय अ० ४६-१०७). ह्या कथेचें तात्पर्य पंतांनीं दोन सुरस आर्यांत सांगितलें आहे:—

भूताराधनयज्ञीं समदर्शीं एक परम हा रमला ।

द्रवुनि म्हणे पित्रन्नं भोज्य जगन्निद्य पर महार मला ॥ १ ॥

दे अन्न अंत्यजा जे केलें तर्पावयासि पितरांतें ।

हें साधुशील दुर्लभ लोकीं कालत्रयींहि इतरांतें ॥ २ ॥

४ दंडवतस्वामी.

दंडवतस्वामी नांवाचे एक सत्पुरुष पैठणास राहत. ते नमनभक्ति आचरीत असत. भूतमात्र पाहिलें कीं, भगवद्भावनेनें यांनीं दंडवत घालावें म्हणून यांस दंडवतस्वामी म्हणत. हे नाथांचे शिष्य होते. मृत गाढवास लोटांगण घालायला कांहीं ब्राह्मणांनीं सांगितल्यावरून यांनीं तसें केलें तों चमत्कार असा झाला कीं, तें गाढव उठून उभें राहिलें ! ह्या सिद्धीची गावांत प्रसिद्धि होतांच लोक दंडवतस्वामीस वंदू लागले. योगसाधनानें सिद्धि प्राप्त होतात हें खास, पण सिद्धि ह्या परमार्थाला बाधक असल्यामुळें भक्त त्यांच्या भरीस पडत नाहींत. भागवताच्या १५

व्या अध्यायांत सिद्धींचें वर्णन करून नाथांनीं म्हटलें आहे कीं, “ माझे स्वरूप शुद्ध अद्वैत । तेथ सिद्धींचे जे मनोरथ । तें लोकरंजन समस्त । नाही परमार्थ सिद्धींमाजी ! १६६ ॥ ” साधकचिं मन सिद्धींवर गेलें कीं भगवत्प्राप्तीस मोठीच नागवण होते. थोड्याशा सिद्धि दाखवितां आल्या किंवा चमत्कार करतां आले कीं, मनुष्यास वाटतें कीं ‘ देव आतां आपल्या हातांत आला ’ व भोळ्याभावड्या लोकांना देवाची कल्पनाही नसल्यामुळें ते अल्पस्वल्प सिद्धीला भुलून अशा लोकांनाच साधू समजून त्यांचे देव्हारे माजवितात व खऱ्या परमार्थास मुकतात. खऱ्या संतांस सिद्धि वश असतात व कार्यगौरवास्तव ते चमत्कारही करून दाखवितात; पण सिद्धींची किंमत किती आहे हें ते जाणून असतात. बहुधा ढोंगी लोकच सिद्धींचा बाजार मांडून गरीबगुरिबांस भोंदतात. सिद्धींची प्रति म्हणजे परमार्थ नव्हे. असो; नाथांनीं दंडवत स्वामीस सांगितलें कीं, ‘ तूं गाढव उठविलेंस हें वाईट झालें; यामुळें लोक तुझ्या मार्गें लागतील, ज्याचें मनुष्य मरेल तो तुझ्याकडे येईल, तुला मोह पडेल; लौकिक वाढेल व परमार्थ बाजूला राहून तूं नागविला जाशील. यवन तुला नेऊन कारागृहांत ठेवतील व नसते धिंडवडे होतील. करितां कळिकाळ दारुण आहे हें जाणून तूं आपला समाधिस्थ हो ! ’ त्याप्रमाणें दंडवतस्वामी आसनावर बसले व त्यांनीं हरिचिंतन करीत असतांना स्वच्छंदानें देहत्याग केला ! पैठणकर ब्राह्मणांस नाथांचा छळ करण्यास हा प्रसंग उत्तम सांपडला. त्या ब्राह्मणाच्या हत्येचा दोष त्यांनीं नाथांवर टाकला, तथापि नाथांची स्थिति भंग पावली नाही. ‘ निश्चयाचा मेरु अचळ । श्रीनाथ मनीं निश्चळ । प्रसन्न श्रीमुखकमळ । बुद्धि अविकळ निजस्थिति । ’ (केशवकृत नाथचरित्र. अ० १५-३२). त्या ब्राह्मणांनीं नाथांवर कोणते आरोप केले ते पहाः—

छळछळूनि बोलती वचन । केवढें याचें धैर्य पूर्ण ।
 परमहंसासी पुरून । आपण निश्चित बैसला ! ॥ ३८ ॥
 वेदशास्त्रीं नसतां गती । उगेंचि वर्तावें उद्धती ।
 वाढवूनियां महंती । नाडिलें निश्चिती जगातें ॥ ३९ ॥

नुसत्या नामाचा पाठ । सांगोनि करविला बोभाट ।
लोक केले रे कर्मभ्रष्ट । ब्राह्मण्य स्पष्ट बुडविलें ! ॥ ४० ॥

ब्राह्मणांनींच परमहंसाच्या हत्यादोषाचा परिहार आपण होऊन मुच-
विला. ते म्हणाले ' पूर्वी शानोबारायांनी रेड्याकडून वेद बोलविले तसें
तुम्ही ह्या पाषाणनंदीकडून कडवा भक्षण करवा, नाहीतर तुम्ही महद्दो-
षास पात्र व्हाल. ' यावर नाथ कडवा हातांत घरून नंदीपुढें उभे राहून
म्हणाले, ' प्रतिमेलाही देवपण ज्यांच्या वचनानें येतें त्या ब्राह्मणांचें
महिमान तुवां राखावें. ' हें वाक्य नाथमुखांतून बाहेर पडतांच नंदीनें
' जीभ काढुनि बाहेरी । वोढुनि मुखांतरीं भक्षिला ! ' हें पाहून ब्राह्मण
आश्चर्यचकित झाले व परमहंसाच्या हत्यारूप आरोपांतून नाथांस मुक्त
केलें ! नाथांच्या आशेवरून त्या नंदीनें यानंतर गंगेंत जाऊन उडी
टाकली. पैठणास दंडवतस्वामींची समाधी व नंदी दोन्हीही आज यात्रे-
करुंस पाहण्यास सांपडतात.

९ क्षुधित ब्राह्मणांचा सत्कार.

नाथांचे छळक परोपरीनें त्यांचा छळ करीत. एकदां मध्यरात्रीच्या
सुमारास चार पांथस्थ ब्राह्मण गांवांत येऊन आश्रयासाठीं कोठें जागा
पाहूं लागले. वाटेच्या श्रमामुळें ते फार क्षुधित झाले होते. त्यांस या छळ-
कांनीं सांगितलें, ' तुम्हांस उतरायला येथें एक जागा आहे. तो समोर
वाडा आहे त्यांत एकनाथ नामक मोठा दाता राहतो. शेंकडों ब्राह्मण
एकदम आले तरी तो तितक्यांना जेवायला घालील. त्याला सिद्धि अनु-
कूल आहेत. तिकडे जा. ' सात अहोरात्र पावसानें इतकी झोड उडवून
दिली होती कीं, नाथांच्या घरीं कोरडें सरपण अगदीं राहिलें नव्हतें. ते
पांथस्थ नाथांच्या घरीं आले तेव्हां नाथांनीं त्यांचा सत्कार करून अगत्य-
पूर्वक विचारपूस केली. ते क्षुधित आहेत हें कळतांच नाथांनीं गिरिजा-
बाईंस स्वयंपाकाची लौकर सिद्धता करण्यास सांगितलें. लांकडें ओर्लीं
असल्यामुळें स्वयंपाकाला फार वेळ लागेल हें पाहतांच त्या ब्राह्मणांच्या
क्षुधेनें कळकळून नाथ उद्धवास म्हणाले, ' हें आपलें घर लांकडाचेंच
आहे. एक खण उखळून किलचा काढून टाक ' पण माळवदाचीं लांकडें

काढण्यासही वेळ लागेल हें पाहून नाथांनीं मंचकाची नवार उकळून गातें काढून फोडून दिलीं व झट्कन स्वयंपाक करण्यास सांगितलें ! नाथांचें अगत्य एवढें होतें कीं, एवढ्या घाईत ब्राह्मणांना थंडी वाजेल म्हणून त्यांनीं पाणी तापवून स्नानास दिलें व गिरिजाबाईंनीं स्वतः स्वयंपाक करून आस्थेनें वाढलें. जेवतांना शेगड्या पेटवून त्यांना ऊब यावी म्हणून जवळ ठेवल्या. ब्राह्मण यथेच्छ जेवले व त्यांच्या संतोषानें नाथ संतोष पावले. त्या ब्राह्मणांना उभयतांच्या अगत्याबद्दल फार कौतुक वाटलें व ' आपल्या अपत्यांप्रमाणेंच अन्नार्थियांची तृप्ति करणारे तुम्ही घन्य आहांत ' म्हणून ते उद्गारले. जें करणें तें नाथ अंतरापासून करीत. लोकांनीं भले म्हणावें म्हणून अतिथिसत्कार करणारे कोणी असतील, पण नाथ अतिथिसत्कार हा स्वधर्म म्हणून निष्कामबुद्धीनेंच करीत. त्यांच्या सर्व कर्मांत व सर्वांशीं वागण्यांत कळकळ असे. ' आत्मवत्सर्व-भूतानि यः पश्यति स पश्यति ' या तत्त्वाप्रमाणें त्यांचें वर्तन होतें. ही गोष्ट झुल्लक नाही. अशी शुद्ध भावाची खरी कळकळ आपल्या वर्तनांत कितीदां दिसते तें ज्याचें त्यानें पडताळून पहावें !

६ वडाऱ्यांची संभावना.

कोणत्यातरी मिषानें हरीचें नांव लोकांच्या कानावर पडावें म्हणून नाथ कित्येक दिवस कीर्तनास येणाऱ्या प्रत्येक मनुष्यास एक एक ओग-राळें साखर वांटीत असत. लोभी माणसें साखरेच्या आशेनेंच कीर्तनास येत ! एकदां वडारीजातचि दोन पुरुष व एक स्त्री साखरेच्या आशेनें वाड्यांत घुसलीं व बसायला किंवा उभें रहायलाही कुठें जागा मिळेना म्हणून तशींच नाथांच्या शयनागारांत घुसलीं. ह्यांना कधीं कीर्तन ऐकायची संवय नसल्यामुळें झोंप लागली. ते दोघे पुरुष नाथांचा मंचक मऊ लागल्यामुळें त्यावर सहज कलंडले व झोंपी गेले आणि स्त्रीही त्यांच्या पायथ्याशींच लवंडली ! कीर्तन संपल्यावर श्रोते साखर घेऊन घरोघर निघून गेले. दारें लावून नाथांचा बिछाना साफसूफ करण्यासाठीं उद्धव जेव्हां नाथांच्या शयनागारांत शिरला, तेव्हां नाथांच्या बिछान्यावर अस्ताव्यस्त पडलेलीं तीं माणसें त्यांच्या दृष्टीस पडलीं.

उद्धवानें आरडाओरड केली तों नाथ खोर्लित आले व तीं माणसेंही जागीं झालीं. उद्धव संतापानें वडान्यांच्या अंगावर आला तों नाथांनीं उद्धवास एकीकडे करून वडान्यांस मोठ्या ममतेनें विचारलें “ तुम्हांला नीट झोंप आली होती ना ? उद्धवानें तुमची झोंपमोड व्यर्थ केली. तुम्हांला कोणी उठवायला येणार नाहीं, व तुमच्यावर रागावणारही नाहीं तुम्ही सकाळपर्यंत येथेंच स्वस्थ निजा. ’ हें ऐकून ते वडारी लोक ओशाळले, व नाथांच्या पायां पडले. मध्यरात्र उलटून गेल्यामुळें नाथांनीं त्यांस आपल्या वाड्यांत राहवून घेतलें व दुसऱ्या दिवशीं त्यांस भोजन घालून व पुरुषांस धोतरें आणि वार्डस लुगडेंचोळी देऊन खाना केलें ! जातांना त्या वडान्यांना नाथांवद्दल काय वाटलें असेल बरें ?

७ गाढवास प्राणदान.

काशीची कावड घेऊन नाथ रामेश्वरास चालले होते. ते रामेश्वराजवळ गेले तेव्हां उद्धव वगैरे मंडळी मागून येत होती, व नाथ एकटेच हरिचितन करित पुढें चालले होते. इतक्यांत वाळवंटांत एक गाढव गडबडां लोळतांना त्यांच्या दृष्टीस पडलें. नाथ त्याच्याजवळ गेले तों पाण्यावांचून तें तडफडत आहे असें नाथांस दिसलें. नाथांनीं लगेच कावडीतलें पाणी त्याच्या तोंडांत घातलें. बरेंच पाणी पोटांत गेल्यावर त्याला हुषारी आली व तें टुणकन् उडी मारून निघून गेलें. उद्धवादि मंडळी जवळ आली तेव्हां पाणी गाढवाला पाजलें गेल्यामुळें फुकट गेलें व यात्रा निष्फळ झाली असें त्यांस वाटलें. यावर नाथ हंसून म्हणाले, “ अरे वेड्यांनो ! हरि सर्व प्राण्यांच्या अंतर्गत आहे हें वारंवार ऐकत असून पुनः असे कसे वावरतां ! वेळेला आठवत नसेल तर ज्ञान काय उपयोगाचें ? प्रसंगमान चुकत जाणें हें काय ज्ञानाचें सार्थक ? हा मशक आणि हा गज, हा श्वपच आणि हा द्विज, ही घेनु आणि हा गाढव हा भेद काय वस्तूच्या ठिकाणीं आहे ? माझी पूजा रामेश्वराला येथेंच पावली ! देव सर्वगत व सद्रूप आहे. त्यावांचून रिता ठाव कोठें आहे ? देहाच्या बाजूनें पाहाल तर राजाचा देह व गाढवाचा देहही सारखाच आहे, किंबहुना इंद्राचा देह आणि मुंगीचा देह सारखाच

आहे. सर्वच देह नश्वर आहेत. ब्रह्मदेवापासून मुंगीपर्यंत सर्वांचेच देह नाशिवंत आहेत ! देहाचा पडदा दूर सारून पाहिलें कीं, सर्वांत हरिचि आहे. हरीवांचून विश्वांत काय आहे ? आपली दृष्टी चिन्मय झाली कीं, सर्वत्र चैतन्यावांचून दुसरें कांहीं नाहीं. ” हें नाथांचें भाषण ऐकून उद्धवादिंकांस नाथांच्या समदर्शनाचें आणखी एकवार स्मरण झालें. एका गाढवाला वेळेला पाणी मिळालें त्याचें श्रेय लक्षब्राह्मणभोजनाहून जास्त आहे. पंत म्हणतातः—

पाणी एकोपंत द्रवुनि विकळ तृषित रासभा पाजी ।

‘ तें लक्षविप्रभोजनसम झालें ’ म्हणति साधु बापाजी ॥ १ ॥

८ विष्णुसहस्रनामाचा पाठ.

नाथांच्या घराशेजारीं एक उदमी रहात होता. त्यास द्रव्यावांचून कांहीं सुचत नसे. तो कधीं देवाला जायचा नाहीं, कथाकीर्तनाला जायचा नाहीं, असा केवळ प्रापंचिक होता. नाथांस त्याची दया आली, व ते आपण होऊन रोज त्याच्या दुकानांत जाऊन बसूं लागले. रोज त्याला एक श्लोक लिहून द्यावा, त्याजकडून म्हणून घ्यावा, मग दुसऱ्या श्लोकाचा पाठ द्यावा असें करितां करितां त्याला विष्णुसहस्रनाम सहज पाठ झालें. तें त्याला रोज म्हणायला सांगितलें. पुढें त्याला नाथांनीं एक आसन शिकविलें व रोज पहांटे स्नान करून आसनावर बसून त्याचे देहा पाठ करण्यास सांगितलें. त्याच्या वाणीला असा संस्कार झाला कीं, मरणसमयीं तो विष्णुसहस्रनाम घडघड म्हणाला व उद्धरून विष्णुलोकीं गेला.

९ एका वेश्येचा उद्धार.

पैठणास एक वेश्या होती. ती फार चतुर, सुंदर व गायननर्तनादि कलांत मोठी निपुण होती. नाथांच्या वाड्यांत कीर्तनपुराणास येण्याची कोणासही मनाई नव्हती, त्याप्रमाणें तीही त्यांचें भागवतावरील पुराण ऐकावयास येत होती. तिचा धंदा वाईट होता व दुराचरण वाढविणाऱ्या

घंघ्याची कोणीही तरफदारी करणार नाही; तथापि हें कबूल केलें पाहिजे कीं, तिच्याही हृदयांत हरिभक्तीचा जिव्हाळा होता. नाथांच्या अमृतमय वाणीनें तिनें भागवतांतील आठव्या अध्यायांतील पिंगलाख्यान ऐकल्या-पासून तर तिच्या चित्तवृत्तींत मोठी गडबड उडून गेली ! ज्या हीनदीन पुरुषांस आपला देह आपण केवळ पैशासाठी विकीत आलों त्यांपैकीं प्रत्येकजण ' वित्त न देववे कृपणता । काम न पुरवे पुरता । प्रीति न करवे तत्वता । भेटी मागुता तो नेदी ' ह्या नाथांच्या वर्णनाला कसा जुळतो याची ती आपल्या मनाशी चाळणा करूं लागली. पिंगले-प्रमाणें तिच्याही मनांत वैराग्य उद्भवलें. नरदेह हा किती घाणेरा आहे याची कल्पना तिच्या मनांत भरली ती तिला ओकारीच येऊं लागली.

भीतरिले अवकाशां । दुर्गंधी उठली कैशी ? ।

तेचि प्रवाह अहर्निशी । नवद्वारांसी वाहती ॥ २३८ ॥

अखंड वाहतीं मळें । देखोनि ज्याचे तो कांटालें ।

अहर्निशी धुतां जळें । कदा निर्मळ ते नव्हती ॥ २३९ ॥

अस्थिमांसाचा कोथळा । विष्टामूत्रांचा गोळा ।

म्यां आलिंगिला वेळोवेळां । जळो कंटाळा नयेचि ॥ २४० ॥

अच्युते ज्यासी निजसुख दिधलें । जें च्यवेना कांहीं केलें ।

ऐसिया हृदयस्था विसरलें । आणि भुललें अकामदा ॥ २४५ ॥

असे विचार मनांत येऊन ती वेदया पश्चात्तापानें संतप्त झाली. आठ दिवस झाले, तिनें दार लाऊन घेतलें. तिची पूर्वरीत पालटली, अनु-तापानें चित्त करपून गेलें. ' नाथांचे पवित्र पाय मज पापराशीच्या माडीला लागतील काय ? ' असा विचार तिच्या मनांत घोळूं लागला. त्याप्रमाणें एक दिवस नाथ गंगेहून परत येत असतां ती माडीवरून खाली आली वःनंभ्रभावानें तिनें ' आपले पाय माडीला लागतील काय ? ' म्हणून विनांति केली. नाथांनीं एकदम ' हो ' म्हटलें, व तिच्या मागोमाग ते माडीवरें चढले. उद्धव मागें होतेच. त्यांना वाईट वाटलें व कुटाळांना अशी संधि नाथांनीं दिली याचें दुःखही वाटलें ! उद्धवही नाथांच्या

मागोमाग वर गेले. तिने रांगोळी घालून चौरंग मांडलेला होता त्यावर नाथांस बसविलें. नाथ चौरंगावर व ती दारांत सात्विक अष्टभावांनी रोमांचित झालेली ! अर्ध घटिका झाली, कोणाच्याच तोंडांतून शब्द नाहीं ! ' आपल्याघुटें बसलेला महात्मा कोणीकडे व आपल्या दुराचारांची व पापांची रास कोणीकडे ! असें असून हा पुण्य पुरुष आपल्या शब्दाबरोबर वर आला तेव्हां त्याची दयाशीलता केवढी ' असें मनांत येऊन ती गर्हिवरली. सूर्याच्या उदयाबरोबर तम नाहींसें होतें त्याप्रमाणें नाथ-दर्शनाबरोबर तिच्या हृदयांतील पापवासनांचा संचय पार नाहींसा झाला. हिला खरा पश्चात्ताप झाला आहे व हरिप्रेमाचा जिव्हाळा हिच्या ठिकाणी आहे असें पाहतांच नाथांचें चित्त द्रवलें व त्यांनीं तिला धीराचा उपदेश केला. तिच्या नेत्रांतून अश्रूंचा पूर वाहत होता व त्याबरोबर तिचें सर्व पाप वाहून जात होतें. बीज शुद्ध पाहतांच नाथांनीं ' रामकृष्णहरी ' ह्या मंत्राचा उपदेश करून तिला सद्वर्तनाचा क्रम सांगितला. त्याप्रमाणें वापून ती वेश्या पुढील दहा वर्षांत इतकी निवळली कीं, मरणसमयी ती कृष्ण-स्वरूपाचें ध्यान करीत व मुखानें ' कृष्ण कृष्ण जय कृष्ण कृष्ण ' ह्या मंत्राचा घोष करीत फार शांतपणानें मेली !

१० चोरांचा सत्कार.

नाथांच्या वाड्यांत कीर्तन चाललें असतांना एके रात्री तीन चोर गर्दीत शिरले, व कथा आटोपून लोक घरोघर गेले आणि वाड्यांत निजानीज होऊन सामसूम झाली कीं, आपलें काम उरकून घ्यावें अशा बेतानें आड लपून बसले. कीर्तनसमाप्ति झाली व लोक गेल्यावर घरांतील मंडळी आपापल्या जागीं जाऊन निजली. दोन वाजायच्या सुमारास चोरांनीं आपलें कर्म आरंभिलें. कापडचोपड व कांहीं चांगलीं भांडीं जीं हाताला लागलीं तीं सर्व मागील दरवाज्यापाशीं नेऊन ठेवलीं; दार उघडून जायची तयारी करून ठेवली; पण लोभावेष्ट होऊन आणखी कांहीं हाताला लागलें तर पहावें म्हणून हलक्या पावलांनें घरभर धुंडूं लागले. धुंडतां धुंडतां ते नाथांच्या देवघरापाशीं आले तों देवघरांत एक समई मंद जळत असून नाथ आसनावर बसून समाधिसुखानुभव घेतांना त्यांस दिसले.

एकाएकी चोरांचे डोळे गेले, यांस दिसेनासें होऊन त्याची दिशाभूल झाली व मागलें किंवा पुढलें कोणतेंच दार सांपडेना ! आंधळ्या कौशिंबरीचा खेळ खेळतां खेळतां ते भांड्यांवर अडखळून पडले, व नाथ देवघरांतून बाहेर आले. चोरांनीं नाथांस पाहिलें होतें, तेव्हां ह्याच सत्पुरुषाच्या प्रभावानें आपण आंधळे झालों हें जाणून त्यांनीं नाथांच्या पायांवर लोटांगण घातलें व ते रडूं लागले. नाथांनीं त्यांच्या डोळ्यांवरून हात फिरविला तेव्हां त्यांस दिसूं लागलें, हें पाहून तर चोर अगदीं दिपून गेले. नाथांच्या हस्तस्पर्शानें त्यांच्या बुद्धींतही पालट पडला. त्यांनीं आपण चोर आहोंत हें सांगितलें व दारापर्यंत नेऊन नाथांस चोरीसाठीं काढलेल्या सर्व वस्तु दाखविल्या. नाथांची समता अढळ होती. ते चोरांस म्हणाले, 'तुम्हीं फार दमलां असाल, तर जेवण करा व मग हें सर्व सामान घेऊन जा. आम्हीं तुमच्या आड येणार नाहीं, मी तुम्हांस हीं ओझीं स्वतः वाहूं लागेन ! तुम्ही अगदीं संकोच वाळगूं नका. चोरी करणें हा तुमचा धंदा आहे, त्याप्रमाणें तुम्हीं हीं ओझीं घेऊन जा. शांति, क्षमा, दया हा आमचा धर्म आहे व आम्हीं आमच्या धर्माप्रमाणें वागूं.' असें म्हणून नाथांनीं आपल्या हातांतली आंगठी काढून तीही त्या चोरांच्या अंगावर टाकली ! नाथांच्या या निष्कपट सौजन्यानें ते चोर चकित होऊन गेले व अधीकच नम्र झाले. दुष्ट लोकही सुष्टपणाच्या वागणुकीनें सुष्ट होतात. जगांतला दुर्जनपणा पुष्कळदां आपण आपल्या दुर्जनपणानें वाढवीत असतो ! सौजन्यानें वागूनही दुर्जन शुद्धीवर येणार नसतील तर त्यांच्या दुर्जनपणावर ह्या मृत्युलोकांत कांहींच औषध नाही असें म्हणावें लागेल ! पण पाण्यामध्ये खडक फोडण्याचें सामर्थ्य आहे, त्याप्रमाणें सौजन्यामध्येही दुर्जनपणा जिकण्याचें सामर्थ्य आहे ! मात्र या सौजन्याच्या सामर्थ्याचा भरंवसा संतांप्रमाणें सामान्य लोकांत नसल्यामुळें ते 'जशास तसें' हें राजसी तत्व अंमलांत आणतात. 'जशास तसें' ह्या तत्वाप्रमाणें वागल्यानें दुर्जन जितके वश होतात त्याहून अधिक खात्रीनें ते सौजन्यानें वश झाल्याचीं उदाहरणें संतांच्या चरित्रांत आढळतात ! दुर्जनांचें दुर्जनत्व तरी दुर्जनसंगतीनें उत्पन्न झालेलें व वाढलेलें असतें. मनुष्य स्वभावतः हरिरूप असून सर्व विकार मायिक आहेत.

जसजशी बाहेरची उपाधि लागेल तसतसा तो भलाबुग झालेला दिसतो. पाण्याचा सहज धर्म शीतलत्व हा असून अग्निसंयोगानें तें तापतें, पण अग्निसंयोग काढून घेतल्यावर तें आपल्या सहज रूपाप्रत पावतें; त्याप्रमाणें वाईटपणाच्या उपाधि काढून घेतल्यावर मनुष्य स्वभावतः निर्मळ सच्चिदानंदरूपच आहे. ईश्वर सर्वभूतांच्या हृदयांत आहे, ही प्रतीती संतांस असते, म्हणजे ते चिद्रूपत्व तेवढें घेतात व बाकीचे गुणदोष प्रकृतीचे प्रकृतीला देतात ! ह्या चिद्रूपावर नित्य आरूढ झाल्यामुळें शांति, समता, निरहंकार इत्यादि गुण संतांच्या ठिकाणीं सहज असतात. असो. ह्या तत्वानुसार नाथांच्या सौजन्यानें ते चोर वळले. नाथांनीं गिरिजावाईस व उद्धवास उठवून पाक सिद्ध करविला व त्या चोरांस जेवूं घातलें. चोरांनीं आपल्याबरोबर कांहींएक नेलें नाहीं. फक्त नाथांच्या उदारपणाचें स्मरण तेवढें बरोबर नेलें व त्या स्मरणानें शुद्ध होऊन ते चौर्यकर्मापासून निवृत्त झाले व सदाचरणानें वागून व पुढें वारंवार नाथांचीं कीर्तनें ऐकून सद्वृत्तीला पावले ! नाथांच्या एकरात्र संगतीनें चोर होते ते साव झाले. वरील कथेसंबंधानें पंतांच्या आर्या आहेत त्याः—

भोजन दे चोराला, आदर आग्रह स्वयें करी मोठा ।

साधु प्रसन्नचित्तें बांधुनि लागे वहावया मोटा ! ॥ १ ॥

रीति न कोणाचीही या अतितर, सरळ रीतिशीं तुकली ।

साधु म्हणे, 'तस्करहो घ्या तुमची एक आंगठी चुकली' ॥२॥

११ राण्या महार व त्याची बायको.

राण्या ऊर्फ विवेकनाक महार नांवाचा एक महार पैठणास रहात असे. तो फार भाविक व शुद्धाचरणी होता. त्याची बायकोही त्याच्याच-सारखी सुशील होती. नवराबायको दोघेंही नाथांच्या कीर्तनपुराणास नित्य येत असत, व बाहेर बसून नामघोष करीत. नाथ गंगास्नानास जाण्यापूर्वीं रस्ता झाडून साफ करण्याचें काम राण्या व त्याची बायको आळीपाळीनें करीत असत. एके दिवशीं नाथांच्या ज्ञानेश्वरीच्या पुराणांत विश्वरूप-दर्शनाचा अध्याय निघाला होता. पुराण संपल्यावर राण्यानें नाथांस

विचारलें, 'महाराज ! श्रीकृष्ण जेव्हां विश्वरूपानें नटले तेव्हां हा राण्या कोठें होता ?' नाथांनीं यावर तत्काळ उत्तर केलें, 'तूंही कृष्णरूपींच होतास.' यावर राण्या व त्याची बायको यांनीं घरीं विचार केला कीं, सर्व विश्वांत जर हरीच संचला आहे तर आपण देहानें महार असलों तरी आपल्याही हृदयांत हरि आहेच. कांहीं दिवस गेल्यावर त्या नवराबायकोनीं मनांत विचार केला कीं, नाथांस आपल्या घरीं जेवायला बोलवावें व त्यांच्या समागमाचा लाभ जोडून धन्य व्हावें. राण्या व त्याची बायको इतर महारांपेक्षां फार स्वच्छतेनें रहात, अमंगळ पदार्थांला शिवत नसत, वाईटसाईट तर कांहींएक खात नसत. मुखानें विठ्ठलनामाचा साद घालीत तीं आपल्या कामांत दक्ष असत. देह महाराचा, बाकी आचरण सर्व ब्राह्मणांचें. त्यांचे जातभाई त्यांस थट्टेनें आपल्यांतला ब्राह्मणच समजत. आणि शुद्धाचरण व भगवद्भक्ति या गुणांत तर ते लाखों ब्राह्मणांहूनही फारच श्रेष्ठ होते. त्यांनीं नाथांस फार सद्भावानें जेवावयास बोलावले व नाथांनींही तें कबूल केलें. ही गोष्ट गांवांत कळतांच ब्राह्मणांनीं एकच कळहोळ मांडला; तेव्हां नाथांनींही त्यांस 'त्याचें अनामिकपणाचें ज्ञान । मज तंव न दिसे ओळखण । दिसतो आत्मत्वे परिपूर्ण । सर्वासमान सारिखा' (केशवकृत नाथचरित्र अ० १७-२६) असें उत्तर दिलें ! नाथ त्या महाराच्या घरीं जेवायला कसे जातात तें पाहण्यासाठीं ब्राह्मण नाथांच्या घरापासून तों महारवाड्यापर्यंत अंतराअंतरानें सारखे टपून बसले. नाथ प्रसिद्धपणें घराबाहेर पडले, राण्यांनीं सपत्नीक त्यांची पूजा केली, रांगोळ्या घालून त्यांना पानावर बसविलें, आग्रह करून पक्वान्नें वाढलीं व ते जेवले ! पण इतक्यांत एक चमत्कार झाला. तो हाः-नाथ एकाच वेळीं आपल्या घरीं आणि राण्याच्या घरीं सारख्या रूपांत व सारख्या वेषांत अनेकांनीं पाहिले. एकच एकनाथ एकसमयावच्छेदेंकरून आपल्या वाड्यांत भागवतावर पुराण सांगत आहेत व राण्यामहाराच्याही घरीं जेवत आहेत असें त्या ब्राह्मणांनीं पाहिलें तेव्हां त्यांस फार अचंबा वाटला व या दोहोंपैकीं खरे एकनाथ कोणते हैं त्यांस कळेनासें झालें ! तेव्हां राण्याचा सद्भाव जाणून पांडुरंगानेंच राण्याच्या घरीं नाथवेषानें जाऊन

भोजन केलें असें ह्या गोष्टीचें तात्पर्य लोकांनीं काढलें. पंत ही गोष्ट घुडील आयेंत सांगतातः—

आवडि कळतां एकोपंताचें रूप घेउनी स्वामी ।

हा चोख्यामेळ्याच्या आपण जाऊनि जेवला धामीं ॥ १ ॥

१२ ब्राह्मण आणि परीस.

पैठणास एका ब्राह्मणाजवळ एक परीस होता. त्यास तो जीवापलीकडे जपत असे. त्याला एकदां यात्रेनिमित्त दूर जायचें होतें म्हणून एकनाथ हे पूर्ण भक्त असा विश्वास बाळगून त्यानें तो परीस नाथांजवळ ठेवायला दिला. नाथांनीं तो देव्हान्याखालीं ठेवून दिला. एक दिवस उद्धवांनीं गंगेंत निर्मात्य नेऊन टाकलें त्यांत तो कोठें गेला ! दीड वर्षांनीं तो ब्राह्मण परत आला तेव्हां आपला परीस नाथांजवळ मागूं लागला. नाथांना त्या परिसाची आठवणही नव्हती ! नाथांनीं देव्हान्याखालीं शोधावयास उद्धवास सांगितलें तों तो कोठें सांपडणार ! निर्मात्याबरोबर तो केव्हांच गंगेंत जाऊन पडला असेल असें उद्धवानें सांगितलें. त्या ब्राह्मणाला वाटलें कीं, नाथांची यांत कांहीं तरी लवाडी असावी. त्याला परिसाची जी किंमत वाटत होती तीच नाथांनाही वाटत असावी असा त्यानें तर्क केला ! प्रत्येकजण आपल्यावरून दुसऱ्याची परीक्षा करीत असतो. त्या बिचाऱ्या घनलोभी प्रापंचिकास “हरिचरणीं अपरोक्षस्थिति । तेथील क्षणार्धाची जे प्राप्ति । त्यापुढें त्रिभुवनविभवसंपत्ती । भक्त मानिती तृणप्राय ” (नाथ भागवत अ० २-७४७). ह्या नाथांच्या उच्चतम मनोवृत्तीची ओळख कोठून होणार ? असो. नाथांनीं त्या ब्राह्मणास गंगेवर नेलें, व गंगेंत जाऊन बुडी मारिली व दोन्ही हातांत मावले तितके दगड घेऊन हात वर करून ते म्हणाले, ‘घे तुझा परीस यांतून निवडून !’ ब्राह्मणानें खिशांतला लोहगोळ काढून पाहिला तों सर्वच परीस आहेत असें त्यास आढळून आलें. नाथांनीं त्यास त्यांपैकी एक देऊन बाकीचे गंगेंत टाकून दिले. ज्या महात्म्याच्या हस्तस्पर्शाबरोबर जीवाचें ब्रह्म होतें त्याला सोन्यामोत्यांचा लोभ कोठून असणार ? ओहोळाला पावसाची

मातवरी वाटणें साहजिक आहे, पण त्याची समुद्राच्या ठिकाणी खबरही नसते !

१३ अंत्यज्याचें पोर व कुष्टी ब्राह्मण.

एके दिवशीं नाथ मध्यान्हसंध्येला गंगेवर चालले होते. वाटेंत एक महाराचें पोर आईच्या मागें धांवत असतां आई झर्कून पाण्याला पुढें गेल्यामुळें तें मागें अडखळून पडलें. वाळवंट सूर्याच्या प्रखर किरणांनीं तापलें होतें, पोराच्या तोंडांतून लाळ व नाकांतून शेंवूड गळत होता. पोराला घड वेगानें धांववेना, व आई पुढें दिसत असल्यामुळें मोहांत सांपडल्यानें मागेंही वळवेना. अशा पेंचांत सांपडलेलें व कडक उन्हांनें हैराण झालेलें तें पोर पाहतांच नाथांचें अंतःकरण कळवळलें. त्यांनीं चटकन् त्या पोराला उचलून कडेवर घेतलें, त्याचें नाकतोंड पुसलें व त्याला धोतराखालीं झांकून घेऊन ते महारवड्यांत गेले. तेथें जातांच त्या पोरानें आपलें घर ओळखलें. त्याच्या घरांतून त्याचा बाप धांवत आला, इतक्यांत आईही घागर घेऊन आली. नाथांनीं तें मूल त्यांच्या स्वाधीन केलें व पोरवाळांना नीट जपायला सांगून आपण गंगेवर गेले. स्नानसंध्या आटोपून घरीं गेले व नित्यक्रमाला लागले. कांहीं दिवस गेल्यावर पैठणांत एक त्र्यंबकेश्वरचा कुष्ठरोगानें जर्जर झालेला वृद्ध ब्राह्मण आला व तो एकनाथांचें घर विचारीत नाथांच्या घरांत शिरला. ती मध्यान्हकाळची वेळ असल्यामुळें नाथ काकबळी टाकावयास बाहेर आले, तों सदर दुःखीकृष्टी झालेला ब्राह्मण जवळ आला व त्यानें आपली कहाणी सांगण्यास आरंभ केला. आपण कोठील कोण हें सांगून तो म्हणालाः—‘मी त्र्यंबकेश्वरास माझें कोड जावें म्हणून अनुष्ठान केलें. आठ दिवसांमागें मला शंकरांनीं दृष्टांत दिला की, तूं पैठणास जा व तेथें एकनाथांच्या घरीं जाऊन त्यानें उन्हांत कळवळून महाराच्या पोराने प्राण वांचविलें, ह्या गोष्टीची त्यास आठवण दे. ह्या परोपकाराचें पुण्य जर त्यानें तुझ्या हातावर टाकलें तर तूं रोगमुक्त होशील !’ ही गोष्ट सांगून तो ब्राह्मण रडूं लागला व त्यानें नाथांच्या पायांवर लोळण घेतलें. नाथांनीं त्र्यंबकेश्वराच्या ब्राह्मणाची गोष्ट ऐकली व म्हणाले, “मला

पापही नाही व पुण्यही नाही. पुण्योद्भव केव्हां झाला तें एका त्र्यंबक-
देवालाच माहित ! आजन्म केलेल्या सुकृताचें उदक तुझ्या हातावर मी
सोडतो ” असें म्हणून नाथांनीं पंचपात्री हातीं घेतली. तेव्हां त्या ब्राह्मणानें
नको म्हणून नाथांस निवारिलें. ‘ त्र्यंबकदेवाची आज्ञा झाली तेवढेंच पुण्य
मला द्या ’ ह्या ब्राह्मणवचनानंतर नाथांनीं त्याच्या वचनाप्रमाणें उदक
त्याच्या हातावर सोडलें तों त्या ब्राह्मणाचा रोग जाऊन त्याची काया
निर्मळ झाली ! चारआठ दिवस नाथांच्या आतिथ्याचा लाभ घेऊन
नाथांचे लोकोत्तर गुण गात तो ब्राह्मण त्र्यंबकेश्वरास गेला. अंत्यजतोकाची
(पोराली) कथा पंतांनीं पुढील आर्येंत सांगितली आहे:—

अंत्यजतोक कडे घे उष्णीं ज्या फार लाळशेंबुड तें ।

अद्भुत सुकृत न गातां साधूंची रीति आळसें बुडते ॥ १ ॥

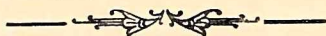
१० महार आणि ब्रह्मराक्षस.

पैठणास एक महार चोऱ्या करून आपली उपजीविका करित असे.
एका चोरींत तो सांपडला व अधिकाऱ्यांनीं त्याच्या पायांत शृंखळा घालून
त्याला कैदेत टाकलें. कैदेत असतांना त्याला खायला मिळेना. देहाला
फार क्लेश झाले, डोक्यावर केंस वाढले, त्यांत खंडीभर उबा झाल्या,
सर्वांग विकळ झालें व डोक्यांत प्राण येऊन राहिले ! अशा स्थितींत
त्याच्या पायांतल्या शृंखळा काढून घेण्यांत आल्या व तो दुबळा प्राणी
अंगणांत कित्येक दिवस लोळत पडला होता. एके रात्री नाथांच्या कीर्त-
नाचा घोष त्याच्या कानांत पडल्यावर आपली सुटका करून घेण्याची
कल्पना त्याच्या डोक्यांत आली. तो हळू हळू खुरडत खुरडत नाथांच्या
द्वारीं येऊन पडला. नाथांच्या कानांनीं त्याचें विव्दळणें पडल्यावर नाथ
बाहेर आले तों त्यांच्या दृष्टीस तो महार पडला. त्याच्या तोंडांतून शब्द
उमटत नव्हता तरी पोटांत काहीं नाही असें त्यानें संशेनें सुचविलें.
नाथांनीं खीर तयार करवून त्याच्या तोंडांत घातली. त्याला अंधरापांघ-
रायला वखें देऊन उबान्याची जागा निजायला दाखवून दिली व त्याला
सुखाची झोंप लागलीसें पाहून आपण आपल्या शयनागारांत गेले. दुसऱ्या

दिवशीं सदर चोर सुटून आल्याचें नाथांनीं अधिकाऱ्यांस कळविलें व आपल्या येथें औषधपाण्यासाठीं त्याला राहूं देण्याची त्यांस विनंति केली. ' औषधावांचून खोकला गेला ' म्हणून अधिकाऱ्यांनीं त्यांचें म्हणणें मान्य करून त्या चोराची उरलेली शिक्षा माफ केली. तीन महिने नाथांच्या घरची शुश्रूषा घेतल्यावर तो महार पहिल्यासारखा खडखडीत झाला. नाथांच्या अन्नानें त्याच्या मलिन वासना पार धुवून गेल्या. नाथांनीं त्याला पुनर्जन्मच दिला म्हटलें तरी चालेल. नाथांच्याविषयीं पराकाष्ठेचा पूज्य-भाव त्याच्या मनांत उत्पन्न झाला. त्यानें पूर्वीचा कुमार्ग सोडला व तो नाथांच्या कृपेनें विठ्ठलोपासक झाला. ह्या गोष्टीला कांहीं दिवस लोटल्यावर एकेदिवशीं नाथ गंगेच्या वाटेवरील एका अश्वत्थवृक्षाखालून जात असतां वृक्षावरील ब्रह्मराक्षस खालीं उतरून नाथांसमोर उभा राहिला. ' आपण आजपर्यंत जें ब्राह्मणभोजन घातलेंत त्याचें किंवा तुरंगांतून निसटून आलेल्या महाराची शुश्रूषा केल्याचें या दोहोंपैकीं कोणतें तरी पुण्य मला द्या म्हणजे मी ह्या यातनेंतून सुटेन ' अशी त्यानें नाथांची प्रार्थना केली. पाप व पुण्य हीं दोन्ही सकाम कर्मापासून उत्पन्न होत असल्यामुळें व नाथांचें कायिक, वाचिक, मानसिक सर्वच कर्म निष्कामपणानें होत असल्यामुळें पापपुण्याचा त्यांना हिशेव नव्हता. पुण्यपाप स्वर्गनरकदनयक आहेत म्हणून दोन्हींना डावलून संत नैष्कर्म्यबोधानें निजमोक्ष पावतात. अखंड स्वस्वरूपानंद हेंच त्यांचें स्वरूप असतें. नाथांनीं अंत्यजमुक्ततेच्या पुण्यावर उदक सोडून त्या ब्रह्मराक्षसाला मुक्त केलें.

१ नाथ आणि श्रीखंड्या.

तया संग्वाचेनि सुरवाडें । मज विदेहा देह धरणें वडे ।
किंवहुना आवडे । निरुपम ॥

— ज्ञानेश्वरी अ० १२-२२५.

१ ज्ञानी भक्त. २ श्रीखंड्या ब्राह्मण. ३ श्रीखंड्यानें केलेली नाथांची सेवा.
४ द्वारकेचा ब्राह्मण, श्रीखंड्या व नाथ. ५ ह्या गोष्टास भरपूर प्रमाणें.

१ नाथांची भगवत्सेवा इतकी निरुपम झाली कीं, भगवंतांनीं त्यांच्या संगतिमुखाच्या आवडीनें त्यांच्या घरीं बारा वर्षे राहून त्यांची सेवा केली, 'वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः' ह्या गीतावचनाप्रमाणें सर्वत्र सर्वकाळ परमात्म्याला पाहणाऱ्या दुर्लभ महात्म्याच्या कोटीस नाथ पोहोचले, तेव्हां त्यांच्या घरीं ब्राह्मणरूपानें देव येऊन राहिले. भक्तानें देवाची इतकी उत्कट सेवा केली कीं, देवालाच उलट भक्ताची सेवा करावीशी वाटली ! भक्त होता तो देवकोटीला पोहोचला तेव्हां देव भक्त होऊन अवतरले ! भक्तपणाचा उत्कर्ष म्हणजे देवपणा व देवपणाचा उत्कर्ष म्हणजे भक्तपणा. देव तोच भक्त व भक्त तोच देव. परमभक्त पाहिला कीं देवाला आपलें देवपणही टाकावेंसें वाटतें. आर्त, जिज्ञासु व अर्थार्थी भक्तांहून ज्ञानीभक्त कोटपटीनें श्रेष्ठ होय. 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' म्हणजे अखंड माझ्या ठायीं समरस झालेला अभेदभक्त माझा आत्मा आहे, मीच तो आहे असें भगवंतांनीं स्वतः सांगितलें आहे. 'प्रियो हि ज्ञानिनोत्पर्यमहं स च मम प्रियः' ज्ञानीभक्ताच्या परमप्रेमाचें स्थान देव व देवाच्या परमप्रेमाचें स्थान भक्त. असे ते एकमेकांच्या ठायीं आहेत. भक्ताला देवावांचून कांहीं आवडत नाही व देवालाही भक्तावांचून कांहीं आवडत नाही. भक्ताचें सर्वस्व देव आणि देवाचें सर्वस्व भक्त.

२ 'भक्तिमान् मे प्रियो नरः' (गीता अ० १२-१९) ह्या देवाच्या

उक्तीचें मर्म ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं येणेंप्रमाणें सांगितलें आहे: “ चौथी पुरुषार्थसिद्धि म्हणजे सायुज्यमोक्ष आपल्या हातीं घेऊन जगाला देत जो भक्तिपंथी निघाला त्याला पाहण्याचे मला डोहळे होतात, तेव्हां मी अचक्षु असून डोळस होतो. त्याचें आलिंगनसुख भोगण्यासाठीं दोंवर दोन भुजा घेऊन म्हणजे चतुर्भुज होऊन येतो. त्याच्या गुणाचीं लेणीं आपल्या वाणीवर व त्याच्या कीर्तीचीं भूषणें आपल्या कानावर घालतो; आपल्या हातांतल्या कमळानें त्याला पूजतो; त्याला आपल्या माथां मुकुट करतो व त्याची टांच हृदयीं धरितो. ” ह्या अभिप्रायाप्रमाणें नाथांच्या लोकोत्तर भक्तीला भुलून भगवान् श्रीकृष्ण ब्राह्मणवेपानें एकदां नाथांच्या घरीं आले व त्यांना नमस्कार करून पुढें उभे राहिले. त्यांचा संवाद झाला तो असा:—

नाथ:—आपण कां आलां ?

ब्राह्मण:—आपली कीर्ति ऐकून आपला अखंड समागम व्हावा व आपली सेवा घडावी म्हणून मी आलों आहे. मी जन्मापासून संतांचें दास्यच करीत आलों आहे. मला वेतन नको. पोटभर अन्न व आपली सेवा मिळाली म्हणजे पुरे.

नाथ:—तुमचा कुटुंबपरिवार काय आहे ?

ब्राह्मण:—माझा मीच एकटा आहे. मला दारापुत्र कोणी नाहींत. ह्या देहाला कृष्ण किंवा श्रीखंड्या म्हणतात.

नाथ:—तुमच्या सेवेची आम्हांला कांहीं गरज नाहीं. तथापि तुम्ही अन्नवस्त्र सेवून येथें परमार्थसाधन करीत खुशाल रहा.

ब्राह्मण:—एवढी एक कृपा असावी. स्वकष्टार्जित अन्न सेवून राहण्याची ह्या दासाला परवानगी असावी. माझी सेवा आपण मान्य करून घ्यावीच.

२ ह्यानंतर श्रीखंड्या नाथांच्या घरीं राहिला. त्यानें आपल्या अनंत गुणांनीं सर्वास मोहून टाकलें. हरीची लीला अशी अतवर्य आहे की, सर्वाभूर्ती भगवंत पाहणाऱ्या नाथांनाही त्याच्या खऱ्या रूपाची ओळख पटली नाहीं !! भगवंतांनीं आपल्या मायेचें पटल मध्यें केलें, एरवीं नाथांसारख्या भक्तोत्तमानें पळभरही देवाची सेवा घेतली नसती; ‘पण

देवाला नाथसेवेची आवड म्हणून नाथांसारख्या पूर्ण पुरुषालाही त्याला ओळखतां आलें नाहीं. श्रीकृष्णानें यशोदेला चतुर्दशभुवनें आपल्या मुखांत दाखविलीं तरी तिचा पुत्रभाव गेला नाहीं, त्यांतलाच हा प्रकार झाला. देवानें कावडीनें नाथांच्या घरचा रांजण रोज पाण्यानें भरावा, देवपूजेसाठीं गंध उगाळावें, ब्राह्मणभोजनानंतर उष्ट्या पत्रावळी काढाव्या व नाथांना फार फार जपावें. धर्मराजाच्या राजसूय—यज्ञापासून ब्राह्मणांच्या उष्ट्या पत्रावळी काढण्याचें तर त्याला व्यसनच लागलेलें होतें ! ज्याच्या चरणापासून भागीरथी प्रकट झाली तो नाथांच्या घरीं पूजेसाठीं अग्रोदक भरून ठेवी. ज्याच्या प्राप्तीसाठीं हजारों तपी लांकडें झाले तो नाथांच्या घरीं गंध उगाळीत बसे ! ज्याची कीर्ति वाखाणतां वाखाणतां 'नेति नेति' म्हणून श्रुतींनीं हात टेकले तो नाथांच्या गुणवर्णनीं भाट झाला ! ज्याच्या पदरजासाठीं भर्तृहरिसारख्यांनीं राज्यावर लाथ मारली तो नाथांचें चरणसंवाहन करी ! चंद्र—सूर्य ज्याच्या प्रकाशानें प्रकाशमान झाले आहेत तो नाथांच्या घरीं दिव्यांच्या वाती सरसावी ! इंद्रादि देव ज्याचे आज्ञा-धारक तो नाथांच्या आज्ञेची वाट पहात त्यांच्या द्वारीं खडा उभा असे ! ज्याच्या स्मरणाबरोबर योगी विमलाशय होतात, तो नाथांच्या घरीं उपकरणीं उटी ! लक्ष्मी ज्याच्या पायातळीं पडून आहे तो नाथभायेंच्या पायातळीं बसे ! सर्व देव ज्याच्या आज्ञेनें विश्वाचा कारभार पाहतात तो गिरिजावाईच्या कारभारांतलीं लहानसहान कामेही आवडीनें करी ! धन्य ते एकनाथ कीं ज्यांच्या भक्तिभावाला भुलून देव त्यांचे हडपी झाले. नाथांच्या घरीं श्रीखंड—दिव्यचंदन—उगाळून त्यांनीं आपलें 'श्रीखंड्या' हें नांव सार्थ केलें. देव आपलें सकळ ऐश्वर्य विसरून नाथांच्या सेवेत बारा वर्षें रावले. भूतदया ज्यांच्या रोमरोमांतून व्यक्त होत होती, त्या नाथांच्या घरीं तो भूतभावन—भूतेश अंगेजणीनें सेवा करिता झाला. नाथांचा योगक्षेम देवानें चालविला यांत कांहीं आश्चर्य वाटायला नको ! नाथांच्या उत्सवांत गंगेच्या पाण्यानें भरून नेलेलीं भांडीं तुपानें भरलेलीं निघालीं याचेंही कौतुक वाटायला नको ! नाथांच्या घरीं आचांडाल सर्व-भूतांना अन्नदान व ब्रह्मदान सतत ३०—३५ वर्षें चाललें होतें. नाथांच्या दारांतून कोणीही अतिथि विमुख गेला नाहीं. त्यांनीं सह-

स्त्रावधि जीव भक्तिपंथाला लावले. भन्न देऊन त्यांच्या शरीराचें व ब्रह्म-
ज्ञान देऊन बुद्धीचें पोषण केलें. थोर थोर राजांनाही दुष्प्राप्य असें दातृ-
त्वाचें यश त्यांनीं संपादिलें. हरीचें सख्य जोडल्यामुळें व हरि त्यांच्या
घरीं सेवकासारखा रावत असल्यामुळें त्यांना 'दीनांचा कल्पवृक्ष' ही
पदवी मिळाली. देवाची सेवा करणारे भक्त कोट्यवधि आहेत, पण देव
ज्याची सेवा करून स्वतःस धन्य मानतात असा भक्त म्हणजे भक्तमणि-
गणांचा चक्रवर्तिच होय ! येथें नाथांच्या पुण्याईची शिकस्त झाली व
भक्तिपंथाच्या कर्तृत्वाचा कळस झाला.

४ याप्रमाणें वारा वर्षें लोटलीं, तेव्हां भगवंतानें स्वतः गुप्त होऊन
भक्तयश प्रकट करण्याचा संकल्प केला. त्या सत्यसंकल्प, दयानिधि व
व भक्तवत्सल देवाला नाथांची राहणी पाहून फार समाधान झालें. आंत-
बाहेर एक असा तो भक्त सोडून देवाला दूर जावनेना; तथापि भाविक
जनांच्या उद्वारासाठीं देवाला भक्ताचें यश वाढवायचें असतें. तिकडे
द्वारकेचा एक ब्राह्मण अनुष्ठान करीत होता.

आहारनेम अनुष्ठान । मुखें स्मरे ' कृष्णकृष्ण ' ।

हरिच्छंदें परिपूर्ण । निजध्यास ब्राह्मणा ॥ २५ ॥

एकाग्र करूनियां मन । आणि शीतउष्ण साहून ।

हृदयीं धरितां भगवान । जगज्जीवन कळवळला ॥ २६ ॥

— मुक्तेश्वर.

त्या ब्राह्मणाला दृष्टांत झाला कीं, " मी पैठणास एकनाथाच्या घरीं
आहें. त्याच्या सेवेनें त्यावर प्रसन्न झालों आहें. तेथें मी ' श्रीखंड्या '
हें नांव घेऊन राहिलों आहें, तेथें जा म्हणजे तुला माझें दर्शन होईल. "
ह्या दृष्टांताप्रमाणें तो ब्राह्मण पैठणास येतांच त्याला प्रथम गोदेचें दर्शन
झालें; तिच्या निर्मलोदकानें हस्तपादनेत्रादि पावन करून तो नाथांच्या
वाड्याचा शोध करीत गांवांत शिरला. त्यानें पहिला मनुष्य पाहिला तो
खांद्यावर कावड घेऊन जाणारा श्रीखंड्याच ! तो सद्गदितान्तःकरणानें
नाथांच्या वाड्यांत शिरला व नाथ देवघरांत बसले होते तिकडे तडक
गेला. देवासाठीं आलेला तो ब्राह्मण क्षणभर देवाला विसरून भक्ताला

पाहतांच तन्मय झाला ! सार्विक अष्टभाव त्याच्या देहावर उमटले व त्याच्या नेत्रांतून अश्रूंचे पाट वाहले. ' महाराज, मला श्रीकृष्ण भेटवा ' असे शब्द त्यानें स्फुंदतां स्फुंदतां उच्चारिले. त्याची ती अवस्था पाहून नाथ म्हणाले: " कृष्ण तर सर्वत्र भरला आहे. तो भूतांच्या आंतवाहेर व्यापून राहिला आहे. जेथल्या तेथेंच पहा म्हणजे तो भेटेल. तो आहे तेथेंच आहे. त्याला वेगळेपणानें कसचा पहातोस ? दृश्य, दर्शन, द्रष्टा ओलांडून पहा. तूंच कृष्ण आहेस. " हें ऐकतांच तो ब्राह्मण आवेशानें म्हणाला, ' हें ब्रह्मज्ञान मला नको. प्रत्यक्ष दर्शन येथें होईल असा मला दृष्टांत झाला आहे. श्रीखंड्या कोठें आहे ? त्याला भेटवा. ' हें ऐकतांच नाथ मनांत दचकले व उद्धवप्रभृति सर्व मंडळी श्रीखंड्याच्या शोधार्थ चहूंकडे धांवली ! श्रीखंड्याचा पत्ता नाही ! नाथांच्या लक्षांत सर्व प्रकार आला व ते सद्गदित झाले. श्रीकृष्ण परमात्म्याला मी आज बारा वर्षे राविलें हें लक्षांत येतांच त्यांच्या कोमल मनाला फार दुःख झालें. देवाला आपण केवढा शीण दिला, सांगूं नये तीं कामें सांगितलीं, या बद्दल नाथांना व गिरिजाबाईला अनावर रडूं कोसळलें, व त्यांनीं देवाच धांवा केला. त्या वेळीं चतुर्भुज श्रीकृष्णमूर्ति साक्षात् प्रगट झाली व नाथांस व त्या तपस्व्यास पूर्ण आनंद झाला. ही कथा हां हां म्हणत सर्वत्र फांकली व नाथांच्या दर्शनार्थ हजारां लोक धांवले. श्रीखंड्या पाण्यानें भरित असलेला तो रांजण अद्याप नाथांच्या वाड्यांत आहे व त्यांत षष्ठीच्या दिवशीं हजारां घागरी पाणी जरी लोकांनीं घातलें तर देवाची घागर येऊन पडल्याशिवाय तो रांजण भरून येत नाही व ती घागर येतांच तो भरून वाहूं लागतो अशी प्रसिद्धि आहे व अनुभवही आहे.

५ देवांनीं ' एकनाथां घरिं पाणि वाहिलें गंगेच्या कावडी ' ही गोष्ट आजपर्यंत अनेक संतांनीं व कवींनीं वर्णन करून प्रेमभावानें सांगितले आहे. सगुण साक्षात्काराचा ज्यांना अनुभव आहे किंवा जे स्वभावतः श्रद्धावंत आहेत अशांना तिच्या खरेपणाबद्दल शंकाच वाटत नाही. पण जे अभाविक व तर्कानें देवाला जाणूं पाहणारे असतील त्यांनीं पुढील प्रमाणांचा विचार करून मग आपलें मत बनवावें. थोरांची वचनेंही प्रमा

न मानण्याइतका अहंभावाचा जोर ज्यांच्या ठिकाणी असेल त्यांना आमचें कांहींएक म्हणणें नाहीं. महिपतवावांनीं ही गोष्ट भक्तविजय व संतलीला-मृत ह्या दोन्ही ग्रंथांत दिली आहे. ही केशवकृत नाथचरित्रांतही वर्णिली आहे. निळोवारायांनीं नाथांच्या आरतींत ' कावडीनें पाणी ज्या घरीं चक्रपाणि वाहे । अनन्यभक्तिभावेणें निळा वंदी त्याचे पाये ' म्हणून म्हटलें आहे. अमृतरायांनीं ' ब्रह्म पाहिलें रे ' ह्या सुंदर पदांतः—

एकनाथाच्या भक्तीसाठीं धांवुनि आला तो जगजेठी ।
खांदिं कावडी घेऊनि प्रेमें । पाणि वाहिलें रे ॥ २ ॥

असें म्हटलें आहे. रंगनाथ स्वामींनींः—

वैकुंठीचें ब्रह्म सगुण । येऊनि सेवा करी आपण ।
म्हणवी श्रीखंड्या ब्राह्मण । एकनाथ निजगेहीं ॥ १ ॥

असें म्हटलें आहे. खुद्द नाथांचे समकालीन संत दासोपंत यांनीं एका पदांतः—

आवडिनें कावडिनें सांवडिल्या पत्रावळी ।
गंधचंदनासि घांसि नंदनंदन रावविलारे ॥ २ ॥

असें सांगितलें आहे. नाथांचे नातू मुक्तेश्वर यांनीं नाथांवरिल आर-त्यांत व पदांत ही गोष्ट सांगितली असून शिवाय ' श्रीखंड्याख्यान ' म्हणून ९४ ओव्यांचें एक स्वतंत्र प्रकरणच लिहिलें आहे! नाथांचा सहवास दासोपंतांना पुष्कळ झाला होता व मुक्तेश्वराचें बाळपण नाथांच्या घरीं त्यांच्या संगतींत गेलें होतें. हे पुरावे सामान्य नाहींतच, पण नाथांचे स्वदस्तुरचे दोन पुरावे मी आतां दाखल करीत आहे. त्यांचा नीट विचार करावा. नाथांनीं ' रुक्मिणीस्वयंवर ' नामक आपल्या लोकप्रिय ग्रंथाच्या १६ व्या प्रसंगांत श्रीकृष्णविवाहानंतर वंशपात्रदान झालें त्याचें वर्णन करितांना म्हटलें आहेः—

पूर्वीं पितामहाचा पिता । तयासी प्रसन्न सुभानु होता ।
तेणें भानुदासा वंश सरता । केला तत्त्वता हरिचरणीं ॥१६२॥

प्रन्हादाचे कृपेसाठी । बळीचें द्वार राखी जगजेठी ।
तैशीच हेही आहे गोठी । कृपादृष्टी कृष्णाची ! ॥ १६३ ॥

ह्या ओव्यांतील दुसऱ्या ओवीत वरील कथेचा स्पष्ट उल्लेख आहे असें मला वाटतें. प्रन्हादाचा नातू बळी व भानुदासाचा पणतू एकनाथ एवढा फरक लक्षांत ठेवला म्हणजे झालें. प्रन्हादाची पुण्याई थोर म्हणून त्याच्या नातवाचें द्वार राखणारा परमात्मा भानुदासाच्या भक्तीसाठी त्याच्या पणत्वाचें दार राखित आहे असें नाथांचें येथें सांगणें आहे. याहीपेक्षां स्पष्ट पुरावा नाथांच्या अभंगांतही आहे. 'गाथापंचका' पैकीं नाथांच्या गाथ्यांतील (पृ० ३५०) पुढील अभंग पहाः—

१८४७.

तुम्हीं करूनियां सेवा । वाढवीलें मज नांवा ॥ १ ॥
ऐसा कृपालु उदार । पांडुरंगा तूं निर्धार ॥ २ ॥
नानापरी उपचार । नित्य पुरवा अपार ॥ ३ ॥
उतराई नोहे देखा । म्हणे जनार्दनी पका ॥ ४ ॥

१८४८.

पूजा उपचार । मज पुरविले अपार ॥ १ ॥
कळूं दिली नाहीं मात । अपराधी मी पतित ॥ २ ॥
जडजीवां उद्धरिलें । एकाजनार्दनीं ऐसें केलें ॥ ३ ॥

१८४९.

तुम्हीं कृपालुजी देवा । केली सेवा आवडीं ॥ १ ॥
करुनि सडासंमार्जन । पाळिलें वचन प्रमाण ॥ २ ॥
उगाळुनि गंध पुरविलें । सोहळे केले दासाचे ॥ ३ ॥
ऐसा अपराधी पतित । एकाजनार्दनी म्हणत ॥ ४ ॥

तर ह्याप्रमाणें आज ३५० वर्षे जी गोष्ट हजारों लोक खरी मानीत आले आहेत, ज्या गोष्टीचें प्रत्यंतर म्हणून 'श्रीखंड्याचा रांजण' अजून पैठणास पाहण्यास मिळतो, ज्या गोष्टीबद्दल अमृतराय, महीपति, मोरोपंतासारखे प्रेमळ कवि साक्ष देत आहेत, जी दासोपंत-मुक्तेश्वरांसारखे नाथांचे समकाळीन विचक्षण संत सांगत आहेत आणि ज्याबद्दल अत्यंत महत्त्वाचें प्रमाण म्हणजे हें कीं, जी गोष्ट नाथ आपल्या मुखानें स्वतः सांगत आहेत ती जे अप्रमाण मानावयास तयार असतील त्यांना नमस्कार असो ! सर्वगत चिद्रूप परमेश्वर सगुणरूपाला येतो ही गोष्ट अनुभवायची आहे, शब्दांनीं सिद्ध करून दाखवायची नाही. तिची उपपत्ति देत बसण्याचें कारण नाही. तशी बळकट उपासना करावी म्हणजे उपास्य प्रत्यक्ष प्रकट होतें. संतांचा हा अनुभव आहे. आम्हां पामर जीवांना जसें हें जग प्रत्यक्ष आहे तसा भक्तांना देव प्रत्यक्ष आहे. संतांना देव नित्य सन्निध आहे. तो निर्गुण आहे तसा सगुणही आहे. "तुज सगुण म्हणों कीं निर्गुण रे । सगुण निर्गुण एक गोविंदु रे" ह्या अभंगांत शानेश्वरांनीं सांगितलें आहे कीं स्थूलसूक्ष्म, दृश्यादृश्य, व्यक्ताव्यक्त एक परमात्माच भरून राहिला आहे. प्रतीतीच्या बळानें तो ओळखायचा आहे. जो निर्गुण आहे त्याला सगुण व्हायला काय कठीण आहे ? त्याला सगुण होतां येत नाहीं असें म्हणणें म्हणजे त्याच्या सर्वशक्तिमत्त्वाला बाध आणण्यासारखें आहे ! आपल्या सर्वात्मकपणाला बाध न आणतां त्याला सगुण व साकार होतां येतें. जनार्दनस्वामींच्या कृपेनें जो दत्तरूपानें देवगडावर नाथांस दिसला, जो काशीस कीर्तनप्रसंगीं प्रकट झाला, जो अनुष्ठानसमाप्तीच्या वेळीं कृष्णस्वरूपांत दृग्गोचर झाला, जो त्यांच्या घरीं बारा वर्षे श्रीखंड्यावेपानें रावला तो चराचर व्यापून राहणारा सर्वज्ञ, सर्वसाक्षी, व सर्वगत जगदात्मा त्यांच्या अपूर्व एकनिष्ठेनें त्यांना प्रत्यक्ष झाला. हरि व्यक्त आहे आणि अव्यक्तही आहे. वेदशास्त्रपुराणांनीं गाइलेला व नाथांना प्रत्यक्ष झालेला परमात्मा त्यांनीं सर्वकाळ आपल्या हृदयसंपुटीं ठेवला व सर्वभूतांच्या ठायीं त्यांनीं तोच पाहिला.

१० काशी, पंढरी व आळंदी येथील यात्रा व नाथांचे ग्रंथ.

ग्रंथ श्रीभागवत श्रीरामायण करी सुविस्तर ते ।

जरि न रचिता दयानिधि केवळ जड जीव तरि कसे तरते ? ॥

— मोरोपंत.

१ नाथांची ग्रंथसंपत्ति. २ नाथभागवत. ३ काशीचे संन्यासी. ४ नाथांचा विनय व आत्मप्रत्यय. ५ नाथभागवताचा जयजयकार. ६ नाथ व दासोपंत. ७ पंढरीची यात्रा व श्रीविठ्ठलस्तुति. ८ आळंदीची यात्रा व श्रीज्ञानेश्वरसेवा. ९ ज्ञानेश्वरीचें संशोधन. १० भावार्थरामायण लिहिण्यावद्दल श्रीरामाचा बलात्कार. ११ गाववा.

१ नाथांचा पहिला ग्रंथ 'चतुःश्लोकी भागवत' हा होय. हा ग्रंथ गुरुसमक्ष त्र्यंबकेश्वरास झाला असें मागें सांगितलेंच आहे. त्यानंतर त्यांचे हस्तामलक टीका, शुकाष्टक टीका, स्वात्मबोध, चिरंजीवपद, आनंद-लहरी, अनुभवानंद, सुद्राविलास, लघुगीता इत्यादि ८-१० लहानलहान ग्रंथ बैठणास्तच झाले. हे सारे ग्रंथ अद्वैतप्रधान असून त्यांची मांडणी फार सुबोध व चित्तवेधक झाली आहे. ह्या सर्व ग्रंथांत नाथांचा स्वानु-भवाचाच रंग भरलेला असल्यामुळें त्यांतील अध्यात्मविषय सुद्धां सुबोध झाला आहे. कीर्तनप्रसंगी व ललितादि प्रसंगी नाथांच्या सुखांतून जे सहस्रावधि अभंग बाहेर पडले व शिवाय जें 'भजनी भारूड' म्हणून निराळें निर्माण झालें त्यांचाही उल्लेख मागें केलाच आहे. नाथांचे अत्यंत लोकप्रिय ग्रंथ म्हणजे रुक्मिणीस्वयंवर व भागवत हे होत. हे दोन्ही ग्रंथ काशीस समाप्त झाले. त्यासंबंधाची मौजेची हकीकत आतां सांगावयाची आहे. शेवटचा ग्रंथ, भावार्थरामायण हा होय. हा अपुरा राहिल्यामुळें तो त्यांच्या गाववा नामक शिष्यानें पुरा केला. नाथांची ग्रंथसंपत्ति ही एवढीच.

भागवत २०००० व भावार्थरामायण ४०००० हे त्यांचे प्रचंड ग्रंथ व रुक्मिणीस्वयंवर १७००, चतुःश्लोकीभागवत १००० व बाकीचे सर्व ग्रंथ हजाराच्या पोटांत आहेत; म्हणजे नाथांचा ओवीवद्ध ग्रंथ सुमारे ६५००० असून अभंग पांच हजारांवर आहेत. सर्व कविता पाऊण-लाखाच्या आंत असून त्यांतील बहुतेक भाग मराठी कवितेंत पहिल्या प्रतींत गमलेला आहे. रुक्मिणीस्वयंवर व भागवत हे ग्रंथ त्यांतल्यात्यांत अत्यंत लोकप्रिय व सन्मान्य झालेले आहेत. नाथांचें भागवत हा ग्रंथ तर सर्व जगांतल्या पहिल्या प्रतीच्या ग्रंथांत मोडलाच पाहिजे इतका तो सर्वांगसुंदर झाला आहे.

२ भागवतधर्माचे ऊर्फ भक्तिपंथाचे प्रधान ग्रंथ दोन. एक गीता व दुसरा भागवत. गेल्या हजार वर्षांत भरतखंडाच्या सर्व भागांत अनेक जातींत साधुसंत अवतरले व त्यांनीं ह्या दोन ग्रंथांचा मुख्य आश्रय धरून भक्तिपंथाचा प्रसार केला. महाराष्ट्रांत ह्या पंथाचे पहिले प्रवर्तक श्रीज्ञानेश्वरमहाराज हे होत. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ व तुकाराम ह्या चार खांबांवर महाराष्ट्रांतील भक्तिपंथाची दारका उभी आहे. हे खांबे अभंग आहेत व त्यामुळे ह्या दारकेला काळही बुडवूं शकणार नाही; किंवा आपण अशीही कल्पना करूं कीं, पंढरपूर ही भक्तांची म्ह० वारकऱ्यांची युनिव्हर्सिटी आहे व तिला जोडून असलेली आळंदी, देहू, पैठण, व च्यंबकेश्वर हीं कॉलेजे आहेत. श्रीकृष्ण म्हणजे विठ्ठल हें आमचें उपास्य आहे. ' रामकृष्णहरी ' हा सर्वांचा उघडा मंत्र आहे. ब्राह्मणापासून तों अंत्यजापर्यंत सर्वांस ह्या मंत्राचा घोष करण्याचा व विठ्ठलपदप्राप्तीचा अधिकार आहे. यांत उच्चनीचभावाचा संबंधच येत नसल्यामुळे व ' रामकृष्णहरीचा ' नामघोष करण्यापलीकडे वेळ घालविणें म्हणजे आयुष्याचा नाश करणें अशी सार्वत्रिक समजूत असल्यामुळे मतभेदांना व भांडणांना यांत वावच नाही. आपापले व्यवसाय करून सर्व कर्म हरीला अर्पण करून आपण हरीहून वेगळे न राहणें हा वारकऱ्यांचा मुख्य धर्म आहे. अशा ह्या उदार धर्माचे महाराष्ट्रांत जे प्रमुख ग्रंथ आहेत त्यांतल्या प्रमुखांत नाथांच्या भागवताची गणना आहे. नाथांचें भागवत म्हणजे मूळ भागवताच्या ११ व्या स्कंधावरील टीका होय. ह्या अकराव्या स्कंधांत

श्रीकृष्णांनी उद्धवाला ब्रह्मोपदेश केला असल्यामुळे याला ' उद्धवगीता ' असेही म्हणतात. श्रीकृष्णांनी अर्जुनाला जी गीता सांगितली त्या भगवद्गीतेचे रहस्य ज्ञानेश्वर महाराजांनी मराठीत आणलेले असून श्रीकृष्णांनीच उद्धवाला जी गीता सांगितली तिचे रहस्य एकनाथ महाराजांनी मराठीत व्यक्त केले आहे. ज्ञानेश्वरी आणि नाथभागवत ह्या दोन्ही ग्रंथांतील प्रतिपाद्य विषय एकच असून शब्दरचना, विषयांची मांडणी, अधिकारयुक्त ब्रह्मोपदेश, भगवत्प्रेम व स्वानुभवाचे ब्रह्मज्ञान हे दोहीत अगदी एक आहेत. ह्यासंबंधाने विशेष विवेचन मी निर्णयसागरांत छापलेल्या ' एकनाथी भागवताच्या ' प्रस्तावनेत केलेले असल्यामुळे येथे त्याचा विस्तार करित नाही.

३ नाथभागवताचे पहिले दोन अध्याय तयार झाल्यावर नाथांचा एक शिष्य त्याची प्रत आपल्या नित्यपाठासाठी बरोबर घेऊन काशीस गेला. तेथे एक दिवस तो मणिकर्णिकेच्या घांटावर स्नानसंध्या झाल्यावर ती वाचीत बसला असतांना तेथील एका नामांकित षट्शास्त्री संन्याशाच्या चेल्याने तो प्रकार पाहिला व आपल्या गुरुजीस सांगितला. संन्यासी मोठे विद्वान् असून काशीत त्यांचा बोलवाला चांगला होता. भागवताचा अर्थ मराठीत करणारा हा कोण मनुष्य आहे म्हणून नाथशिष्यास विचारतांच त्याने नाथांची संपूर्ण हकीकत आपल्या शिष्यभावास उचित अशा पूज्यभावाने सांगितली. ती ऐकून त्या प्राकृतविद्वेषी स्वामीस नाथांचा खूप राग आला व त्याने दोन शिष्यांस पैठणास पाठवून चौकशीसाठी एकनाथांस बोलावल्याचे पकड समन्स पाठविले ! ते शिष्य पैठणास आले व नाथांस सर्व वृत्तांत निवेदन करिते झाले. हा काशीविश्वेश्वराचा सोटा आला असे समजून नाथांनी काशीस निघण्याचे प्रस्थान ठेवले. रोजची विष्णुपूजा, पुराण, कीर्तन, सदावर्त हा सर्व थाट चालविण्यास उद्धवास सांगून नाथ निघाले व ते नको नको म्हणत असतां उद्धवाने दोन शिष्य त्यांच्या शुश्रूषेसाठी मागोमाग पाठविले. नाथांनी भागवताची पहिली पंचाध्यायी आपल्या बरोबर काशीस नेली. नाथ घांटावर धर्मशाळेत उतरले तेव्हां वरील स्वामीचे ३०० शिष्य नाथांचा उपमर्द करून वेळेला त्यास ठोकण्यासही तयार होऊन आले

होते ! पण आश्चर्याची गोष्ट ही की, नाथांस पाहतांच हा कोणी महात्मा आहे असं त्यांस वाटून ' निंदा करावयास आलेले स्तुति करावयास लागले ' असा प्रकार झाला.

४ नाथ कांहीं वेदांताचे ग्रंथ वाचून वेदांती बनलेले नव्हते. ग्रंथ तर त्यांनी वाचलेच होते, पण सद्गुरुप्रसादानें स्वानुभवाचा रस चाखलेले ते आत्मज्ञानी महात्मे होते. त्यांच्या चेहऱ्यावर ब्रह्मज्ञानाचें तेज झळकत होतें. त्यांनीं म्हटल्याप्रमाणें " दीपु लाविजे गृहाभीतरिं । तोचि प्रकाशे गवाक्षद्वारिं । तेर्वी मनीं प्रगटला श्रीहरी । तोचि इंद्रियांतरिं भजनानंदु " (भागवत अ० २-३६१), श्रीकृष्णतेज त्यांच्या सर्वांगांतून प्रकट झालें होतें. त्यांची अढळ शांति, अनुपम नम्रता, व अपूर्व समता हे गुण त्यांच्याबरोबर काशीसही गेले होते ! संन्याशाचे ते शिष्य नाथांची राहणी पाहतांच गार झाले व आपल्या गुरूकडे नाथांचे गुण गातच गेले ! गुरु तामसवृत्तीचे असल्यामुळें शिष्यांवर उलट रागावले. नाथ गृहस्थ असून खरे संन्यासी होते व स्वामी संन्यासी असून रागी होते ! मठांत मध्यें पडदा सोडून स्वामी नाथांशीं बोलत बसले ! कारण काय तर म्हणे पैठणकर पाषांडी चेटक्याचें यांना तोंड पहायला नको ! महाराष्ट्रभाषेंत भागवतार्थ प्रगट करणें हें स्वामींच्या मतें पाखांड ! बाकी या बावर्तीत स्वामींनाच नांवें ठेवायला नकोत; त्या काळच्या बहुतेक पंडितांचें असेंच मत असे. नाथांनीं प्रथमच विनयाचें भाषण करून स्वामींना अर्धें जिकिलें. नाथ म्हणाले:—

अहो स्वामी श्रेष्ठसमर्था । सद्भावें चरणीं ठेवितों माथा ।
कृपा करूनि मज अनाथा । दर्शन आतां देइजे ॥ १४२ ॥

भावहीन भक्तिहीन । ज्ञानहीन वैराग्यहीन ।
नाहीं केलें शास्त्रपठण । वेदाध्ययन तेंही नसे ॥ १४५ ॥

तुमच्या सेवेच्या गुणें निश्चितीं । किंचित् जाहली कवित्वस्फूर्ति ।
यास्तव वदला नाथ यथामति । प्रारंभ भागवतीं मांडितों ॥ १४६ ॥

पंचाध्यायी एकादशांत । इतुकाचि सिद्ध जाहला ग्रंथ ।
स्वामींनीं पाहूनि यथास्थित । अर्थ ध्यानासी

जितुकें जाहलें ग्रंथलेखन । यासी व्याख्यानीं लागतां दूषण ।
तरी मणिकर्णिकेंत बुडविजे आपण । नसेचि कारण मग याचें १४८।

—भक्तलीलामृत अ० २१.

ह्या भाषणानें नाथांनीं श्रोत्यांनाच काय पण स्वामींनाही संतोषविलें. ह्या भाषणांत विनय तर आहेच, पण 'माझ्या ग्रंथाचा अर्थ नीट ध्यानीं आणा व व्याख्यानीं कोठें दूषण लागलें असलें तर तो बुडवून टाका' असें आपण होऊन सुचविण्यांत धोरणही आहे ! हें मुत्सद्दीपणाचें भाषण आहे. व्याख्यानाच्या कसाला आपला ग्रंथ आयता लागणार आहे हें पाहून नाथांना आनंदच झाला. लेच्यापेच्या ग्रंथकाराला असा आत्म-प्रत्यय असणें शक्य नाहीं; पण नाथ पैठणास विद्वानांच्या पुढ्यांत वाढलेले, स्वतः विद्वान् व श्रीगुरुप्रसादाचें ऐश्वर्य भोगणारे असे संपन्न होते. त्यांच्या मुखांतून अयथार्थ भाषण निघायचेंच नाहीं; व यावद्दल त्यांची त्यांना खात्रीही होती. नाथांचें भाषण ऐकून स्वामी जरा सौम्य झाले. त्यांनीं पडदा दूर सारिला व नाथांनीं त्यांस वंदन केलें. पुढें सर्वमतानें असें ठरलें कीं, दहा भागवती विद्वान् बसवून त्यांच्या समक्ष स्वामींच्या अध्यक्षतेखालीं नाथांच्या ग्रंथाची परीक्षा करावी. चार दिवस याप्रमाणें सभा झाल्या. स्वामींसकट सर्वांच्या मतानें अखेर ठरलें कीं, नाथांचा ग्रंथ अगदीं निदोष असून पूर्ण प्रासादिक आहे. मग स्वामींचें नाथांविषयीं इतकें उत्कृष्ट मत झालें कीं, त्यांनीं नाथांना तेथेंच आपल्या मठांत ठेवून घेतलें व सर्व भागवत काशींत राहूनच पूर्ण करण्याची त्यांस विनंति केली. नाथांना काशी व पैठण सारखेंच होतें. त्यांनीं भागवत ग्रंथ काशींत सहा महिन्यांत संपविला. असें महीपति व केशव यांनीं म्हटलें आहे. नाथांनीं स्वतः ग्रंथसमाप्तीचा काळ शके १४९५ कार्तिक शुद्ध १५ सोमवार हा दिला आहे. नाथांचें रुक्मिणीस्वयंवरही काशींतच झालें. त्यांच्या समाप्तीचा काळ नाथांनीं शके १४९३ रामनवमी हा दिला आहे. दोन्ही ग्रंथ 'वाराणशी मुक्तिक्षेत्री । मणिकर्णिका महातीरी ।' समाप्त झाले. यावरून नाथांचा काशीक्षेत्री २-३ वर्षे मुक्काम होता असें मानणें भाग येतें.

५ नाथांच्या भागवताचा काशीक्षेत्रीं मोठा जयजयकार झाला. वैर करायला निघालेले स्वामी तर नाथांच्या पुढें शिष्यासारखे वागूं लागले. नाथांची ब्रह्मनिष्ठा पाहून त्यांनीं नाथांच्या चरणीं लागावें व नाथांनीं त्यांच्या चतुर्थाश्रमाकडे पाहून त्यांना निवारावें. स्वामींचा मद पार जिरून जाऊन त्यांचें अगदीं रूपांतर झालें. यापुढें काशीस पैठणचाच थाट उडून राहिला. घाटावरून नाथांचीं कीर्तनें सुरू झालीं व त्या कीर्तनाला काशीकर विद्वान्ही भाळून गेले. भागवतसमाप्तीनंतर स्वामींनीं काशीकर पंडितांस विनंति केली कीं, ' ह्या अपूर्व ग्रंथाच्या विजयार्थ येथें मोठा उत्सव करावा.' हें बोलणें कांहीं अभिमानी पंडितांस रुचलें नाहीं व त्यांनीं स्वामींसच दोष लाविला कीं, " नीच वाणीचें श्रवण । शास्त्रविदित असे दूषण । तेचि आदरें संस्थापन । अनर्थलक्षण हें होय ' (केशवकृत नाथचरित्र अ० २४-२६) मराठी भाषा ही नीच वाणी असून ती ऐकणें हेंच मुळीं दूषण आहे असा त्या पंडितांचा अभिप्राय पडला, तरी स्वामींनीं ग्रंथाचा उत्सव करण्याचा वेत कायम केला. यामुळें चिडून जाऊन कांहीं अविचारी पंडितांनीं सदर ग्रंथ मठांतून उचलला व गंगेत नेऊन टाकिला, तेव्हां गंगाबाईंनीं तो स्वहस्तानें वर उचलून धरिला ! हा चमत्कार पाहिल्यावर मग त्या पंडितांचा अपवाद नाहींसा झाला. स्वामींनीं नाथांची हत्तीवरून मिरवणूक काढण्याचें ठरविलें, पण नाथांनीं " मी ब्राह्मणांचा दासानुदास । निजकृपेची धरुनि आस । सद्भावेण पूजावें या ग्रंथास । तेंणें संतोष आम्हांसी " (भ० ली० २१-१३) असें विनयाचें उत्तर दिलें. संन्याशानें ' अंबारीत बसा ग्रंथासहित ' म्हणून विनविलें तथापि या महात्म्यानें ' हेंही अनुचित मी करीना ' म्हणून स्पष्ट जवाब दिला !! मग ग्रंथ अंबारीत मांडला व त्याची सर्वोपचारें पूजा करून मिरवणूक काढली. समुदाय प्रचंड जमला होता. चार दिवस कीर्तनाचा महोत्सव होऊन गोपाळकाला झाला. ब्राह्मणभोजन व दानधर्म बहुत झाला. काशीक्षेत्रीं आपल्या ग्रंथाचा ह्याप्रमाणें जाणत्यानेणत्या सर्वांकडून जयजयकार करवून आपल्या सदाचारानें सर्वांस चटका लावून नाथ स्वदेशी परत आले.

६ नाथांच्या भागवताच्या कित्येक प्रती काशीस भाविक लोकांनीं

करून घेतल्यावर ग्रंथविजयोत्सवाची समाप्ति करून नाथ पैठणास जाण्यास परतले तों वाटेंत जोगाईचे आवे येथें दासोपंतांची व त्यांची गांठ पडली. दासोपंतही मोठे दत्तभक्त असून त्यांस श्रीदत्ताचा साक्षात्कार असे. दासोपंत हे बेदरच्या पातशाहींत नारायण पेठ येथें गाल्वगोत्री दिगंबरपंत देशपांडे म्हणून गृहस्थ असत त्यांचे पुत्र होत. त्यांचा जन्म शके १४७३ भाद्रपद वद्य ८ स झाला असून हे आपल्या वयाच्या ६४ व्या वर्षीं शके १५३७ माघ वद्य ६ रोजी समाधिस्थ झाले. दासोपंतांनीं बाळपर्णीच तीव्र अनुष्ठान केलें होतें. 'गळित पत्रें नित्य भक्षित। देहाची आस्था नसे किंचित। खडकावरी शयन करीत। शीतोष्ण साहत निजांगें ; (भ० ली० २२-५१). असें बारा वर्षे अनुष्ठान केल्यावर दासोपंतांस साक्षात् दत्तदर्शन झालें व तेव्हांपासून दासोपंतांचे दत्तराज खेळगडी झाले ! असो. दासोपंतांचें साग्र चरित्र देण्यास येथें स्थलावकाश नाही. त्यांनीं गीतेवर सव्या लाख ओव्या लिहिल्या असून इतर लहान मोठे चाळीस ग्रंथ लिहिले आहेत ! याशिवाय त्यांचीं ५-७ हजार पदे आहेत. दासोपंतांच्या इतकी ग्रंथसंपत्ति मराठी कवींत तरी दुसऱ्या कोणाचीही नाही ! असें सांगतात कीं, नाथांच्या यशाचा हे थोडासा हेवा करीत म्हणून दत्तांनीं यांस शाप दिला व म्हणून यांचे ग्रंथ मागे पडले. निळोवारायांचा नाथांवरील अभंग शेवटीं दिला आहे त्यांतही 'दासोपंतांचा अभिमान' नाथांच्या दारीं चोपदाराच्या वेषांत श्रीदत्त उभे राहिलेले त्यांनीं पाहिले म्हणून गेला असें म्हटलें आहे; त्यावरूनही वरील आख्यायिकेंत कांहीं तथ्य असेल असें वाटतें कसेंही असलें तरी दासोपंतांचें मन नाथांविषयीं पुढें तरी निर्मळ झालें असें त्यांनीं नाथस्तवनपर केलेल्या उत्कृष्ट पदावरून दिसतें. तें पद शेवटीं दिलें आहे. त्या पदांतही वरील गोष्टीचा ध्वनि असावा असें "दत्तात्रेय धरुनि दार रक्षि होउनि चोपदार। चमत्कार हाचि फार दासोपंत चोजविलारे" ह्या चरणावरून दिसतें. दासोपंतास श्रीदत्तसाक्षात्काराचा जो अभिमान वाटत होता तो श्रीदत्तात्रेयांनीं नाथांच्या दारीं षष्ठीच्या उत्सवांत चोपदार म्हणून उभें राहून घालविला एवढें खरें. ह्या दत्तभक्ताच्या ठिकाणचा हा अभिमानही कांहीं काळानंतर नाहीसा झाला व ते आणि नाथ समानपदारूढ झाले. नाथांची

व त्यांची पहिली भेट झाली तेव्हां ते वयाने लहान होते. त्या वेळीं व नंतर हे उभय दत्तोपासक संतकवि पुष्कळ वेळ एकांतांत स्वानंदसुखाच्या गोष्टी करीत असत.

७ वरील गोष्टीस कांहीं वर्षे गेल्यावर नाथांच्या मनांत पंढरीस जाण्याचें आलें. नाथांनीं लावलेल्या रीतीप्रमाणें वागण्याचें उद्धवानें कबूल केलें व नाथ मोठ्या थाटानें पंढरीच्या यात्रेस निघाले. त्यांच्या बरोबर आसपासचे शेंकडों वारकरी निघाले. नाथांचें संगतिसुखहि मिळेल व पांडुरंगाचें दर्शनही होईल म्हणून वाटेंतही आणखी पुष्कळ लोक त्यांस येऊन मिळाले. असें करितां करितां नाथ पंढरपुराजवळ आले तेव्हां त्यांच्या मार्गे मनुष्यसमुदाय समुद्रासारखा जमला होता ! वाटभर विठ्ठलाचें भजन चाललें होतें. दिंड्यापताकांचे जिकडे तिकडे संभार दिसत होते. पंढरपुराजवळ जातांच गांवांतील हजारां लोक नाथांस सामोरे आले व मोठ्या थाटानें वाजतगाजत त्यांनीं नाथांस गांवांत नेलें. चंद्रभागेचें स्नान, पुंडलीकाचे दर्शन, गांवप्रदक्षिणा हें नाथांनीं सर्व यथासांग केलें. श्रीविठ्ठलाचें सांवळें सगुणरूप नाथांच्या हृदयांत नेहमीं खेळत होतेंच, पण आंत तेंच बाहेर पाहतांच त्यांच्या प्रेमसागरास भरती आली. गरुडपारापुढें त्यांचीं चार कीर्तनें झालीं. एक दिवस बडव्यांच्या विनंतीवरून नाथांनीं भानुदासांचें चरित्र कीर्तनास लावलें. तेव्हां सर्वत्र आनंदीआनंद भरून गेला होता. नाथांच्या सत्कीर्तीचा गजर नुस्ता ऐकून जे होते त्यांना त्यांचें दर्शन होऊन त्यांच्या जिवंतवार्णांतून प्रकट झालेलें अलौकिक वक्तृत्व एकावयास सांपडल्यामुळें आपल्या कानानेत्रांचें साफल्य झालें असें वाटलें. भानुदासांचें प्रेमळ चरित्र त्यांच्या पणतवाच्या तोंडून ऐकतांच श्रोत्यांची वृत्ति तल्लीन झाली. पंढरीच्या कीर्तनप्रसंगीं नाथांच्या मुखांतून सहजगत्या जे शेंकडों प्रासादिक अभंग निघाले त्यांपैकीं ४-५ ह्या ठिकाणीं देतोः-

अभंग.

उदंड क्षेत्रांची पाहिली रचना । पंढरी ते जाणा भूवैकुण्ठ ॥ १ ॥
तीर्थ आणि देव संतसमागम । ऐसें सर्वांतम कोठें नाहीं ॥ २ ॥

पंढरीसारिखें तीर्थ महीवरी । न देखों चराचरीं त्रैलोक्यांत ॥ ३ ॥
एकाजनार्दनी सुखाची विश्रांती । पाहतां विठ्ठलमूर्ति लाभ बहु ॥४॥

२

आशा धरूनियां आलों येथवरी । पाहतां पंढरी पावन झालों ॥१॥
आलिया जन्माचें सुफळ झालें काजादृष्टीं गरुडध्वज पाहतांची ॥२॥
एकाजनार्दनी पावलों विश्रांती । पाहतां विठ्ठलमूर्ति भीमातटीं ॥३॥

३

अनंताचे गुण अनंत अपार । न कळेचि पार श्रुतिशास्त्रां ॥ १ ॥
तो हा महाराज विटेवरी उभा । लावण्याचा गाभा शांभतसे ॥२॥
कटावरी कर ठेवी जगजेठी । पाहे कृपादृष्टी भक्ताकडे ॥ ३ ॥
पुंडलिकाचे तपें जोडलासे ठेवा । एकाजनार्दनीं सेवा देई देवा ॥४॥

४

उघडा हा मंत्र विठ्ठल वदा वाचे । अनंत जन्मांचे दोष जाती ॥१॥
न करीं आळस आलिया संसारीं । वदा निरंतरीं विठ्ठलनाम ॥२॥
साधेल साधन तुटती बंधनें । विठ्ठलनाम जाण जप करी ॥ ३ ॥
एकाजनार्दनीं आसनीं शयनीं । विठ्ठल निशिदिनीं जप करी ॥४॥

आवडीनें भावें हरिनाम गावें । सप्रेम नाचावें कीर्तनरंगीं ॥ ॥
तरती तरती तरती संसार आणिक विचार दुजा नाहीं ॥ २ ॥
एकाजनार्दनीं भावाचें माहेर । तरिजे संसार क्षणमात्रें ॥ ३ ॥

८ शके १५०५ मध्यें नाथांना आळंदीस जाण्याचा योग आला. एके दिवशीं नाथांचा घसा सुजून दुखू लागला, त्यावर बरेच औषधोपचार

झाले पण सूज उतरेना. तिसऱ्या दिवशीं स्वप्नांत श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनीं दृष्टांत देऊन त्यांस सांगितलें कीं, ' माझ्या मानेस अजानवृक्षाच्या मुळीचा गळ-फांस वसला आहे तो तूं स्वतः येथें येऊन काढ म्हणजे तुझा घसा बरा होईल ! ' यानंतर समुदाय बरोबर घेऊन कीर्तन करित नाथमहाराजांची स्वारी आळंदीस आली, यासंबंधानें नाथांचा अभंगः—

श्रीज्ञानदेवें येऊनी स्वप्नांत । सांगितली मात मजलागीं ॥ १ ॥

दिव्यतेजःपुंज मदनाचा पुतळा । परब्रह्म केवळ वोलतसे ॥ २ ॥

अजानवृक्षाची मुळी कंठास लागली । येऊनी आळंदीं काढवेगीं । ३ ।
ऐसें स्वप्न होतां आलों अलंकापुरी । तंव नदी माझारीं देखिलें द्वार ॥ ४ ॥

एकाजनार्दनीं पूर्वपुण्य फळलें । श्रीगुरु भेटले ज्ञानेश्वर ॥ ५ ॥

नाथ आळंदीस आले तेव्हां तेथें वस्ती नव्हती. सभोंवार गर्द झाडी असून आंत जाण्यासही लोक भीत. आळंदीस श्रीसेद्धेश्वराचें स्थान अत्यंत प्राचीन असून तें एक दिव्य तपोवन होतें. बरोबरच्या मंडळीस बाहेर वसवून नाथ एकटे समाधिस्थानाच्या शोधार्थ आंत शिरले. समाधीजवळ अजानवृक्ष होता तो दुरूनच त्यांनीं पाहिला तेव्हां त्यांस फार आनंद झाला. समाधीचें द्वार उघडून ते आंत शिरले, " तों वज्रासन घालोनि सहज । तेथेंच वैसले ज्ञानराज । दिव्यस्वरूप दिसे तेजःपुंज । उपमा न साजे तयासी । (भक्तिविजय अ० ४६-१६७). श्रीज्ञानेश्वरांचें दर्शन होतांच नाथांनीं त्यांचे पार्यी लोटांगण घातलें. ज्ञानेश्वरांचा एकांत तीन अहोरात्र झाला असें केशवानें नाथचरित्रांत लिहिलें आहे. ह्या एकांतांत काय ब्रह्मानंद लोटला असेल याची कल्पना विषयपंक्तींचे दर्दुर जे आम्ही पामर त्यांना कशी करितां यावी ? नाथ अगोदरच पूर्णपुरुष होते. त्यांत अजान-वृक्षाची मुळी मस्तकाला लागल्याचें मिष करून श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनीं नाथांस साक्षाद्दर्शन दिलें व ज्ञानेश्वरीचा लोकांत प्रसार करण्याची आज्ञा केली. नाथ समाधीच्या बाहेर आल्यावर लोकांनीं चुनेगच्चीनें बुजवून पूर्ववत् दगड रचून टाकले. ही गोष्ट शके १५०५ च्या ज्येष्ठांत झाली. नाथांचा मुक्काम आळंदीस एकादशीपर्यंत होता. एकादशीस नाथांनीं

बाहेर कीर्तन केलें. नाथांच्या बरोबर यात्रा फार होती, तितक्यांस शिधा-सामग्रीची मोठी अडचण पडूं लागली; तेव्हां देवानें कानडा लिंगायताचें रूप घेऊन पालें ठोकून दुकान मांडलें. सर्व लोकांस त्यानें द्वादशीचा शिधा पुरविला. पैसे कोणापाशीं मागितले नाहींत. 'नाथ बहुत समर्थ आहेत, पैशाचा हिशोब ते व आम्ही पाहून घेऊं' असें त्यानें सांगितलें. नाथांचा मुक्काम हलायची वेळ आली तेव्हां तो लिंगाईत एकाएकीं गुप्त झाला ! ही गोष्ट नाथांनीं दोन अभंगांत सांगितली आहे. आळंदीसच नाथांनीं चारी भावंडांवर अनेक प्रेमळ अभंग केले. 'येथींचे वृक्ष पाषाण । ते अवघे देव जाण । म्हणे एकाजनार्दन । येथें संशय नाहीं. ' अजान-वृक्षार्ची पानें भक्षून जो आळंदीस अनुष्ठान करील किंवा ज्ञानेश्वरीचीं तीन सप्तकें म्हणजे २१ पारायणें करील त्यास सद्यः ज्ञानप्राप्ति होईल असें नाथांनीं स्पष्ट म्हटलें आहे.

१

ॐ नमो ज्ञानेश्वरा । करुणाकरा दयाळा ॥ १ ॥

तुमचा अनुग्रह लाधलों । पावन जालों चराचरीं ॥ २ ॥

मी कळाकुसरी कांहींच नेणें । बोलतां वचनें भाविकां ॥ ३ ॥

एकाजनार्दनी तुमचा दास । त्याची आस पुरवावी ॥ ४ ॥

२

धन्य जाहलों आतां । अवघी चिंता वारली ॥ १ ॥

आजी देखिलीं पाउलें । सुख जालें समाधान ॥ २ ॥

निवारला भागशीण । पाहतां चरण गोमटे ॥ ३ ॥

भय निवारली खंती । दृष्टीं मूर्ती पाहतां ॥ ४ ॥

समाधिसोहळा देखिला । एकाजनार्दन सुखावला ॥ ५ ॥

९ नाथांनीं पैठणास आल्याबरोबर ज्ञानेश्वरीच्या संशोधनाचें काम जारीनें हातीं घेतलें. कांहीं अशुद्ध व अबद्ध पाठ लेखक-पाठकांच्य

चुकीमुळें तींत घुसडले गेले होते, ते त्यांनीं काढून टाकून शुद्ध प्रत मराठी वाचकांच्या हातीं दिली. नाथांचें संशोधन शके १५०६ तारण-नाम संवत्सरीं संपलें. नाथांच्या वेळीं पैठणास मौलानारून नामक एक मुसलमान अवलिया होता. तो मोठा विरक्त, शानी व स्वानुभवसंपन्न महात्मा होता. एक दिवस नाथमहाराज सायंकाळीं त्याच्या मशिदी-वरून जात असतांना तो शालजोडीला ठिगळें लावीत असलेला त्यांस आढळला. नाथांनीं त्यास हें काय करितां म्हणून विचारिलें, तेव्हां त्या निःस्पृह महात्म्यानें नाथांस सांगितलें कीं, “ ज्ञानेश्वरींत फेरफार करून पदरच्या ओव्या त्यांत एकनाथ घालणार आहे म्हणून ऐकतो तर त्याची ज्ञानेश्वरी कशी दिसेल तें पाहण्यासाठीं मी हा उद्योग आरंभिला आहे ! ” हें ऐकतांच एकनाथांनीं आपला पहिला वेत सोडून दिला व ज्ञानेश्वरीरूप अमृताच्या ताटांत कोणीही पदरची नरोटी ठेवूं नये असा सर्वास निर्वध घालून दिला असें म्हणतात. ही गोष्ट भक्तकथामृतसारांत दिली आहे व ‘ मौलानारून साहेब की मनसबी ’ नामक ग्रंथ उर्दू भाषा शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांस अभ्यासावा लागतो त्यांतही दिलेली आहे असें भिंगारकरबोवांनीं लिहिलें आहे. सदर ग्रंथ म्हणजे वरील अवलियानेंच लिहिलेला ग्रंथ होय. ह्यासंबंधानें ज्यास्त विवेचन अवश्य तर मी श्रीज्ञानेश्वरचरित्रांत करीन.

१० भावार्थरामायण हा नाथांचा अखेरचा ग्रंथ होय. हा ग्रंथ फार मोठा असून ह्या ग्रंथाच्या इतिहासाबरोबर नाथांचा वेडसर शिष्य गावबा याचाही इतिहास सांगितला पाहिजे ! हें रामायण इतर रामायणांप्रमाणें अर्थातच सप्तकांडात्मक आहे. याची पहिली पांच कांडें व युद्धकांडाचे ४४ अध्याय नाथांनीं रचलेले असून युद्धकांडाचे पुढील अध्याय व उत्तरकांड गावबानें रचलेले आहे. हाही ग्रंथ मुख्यतः अध्यात्म-पर आहे. अध्यात्मरामायणांत ’ इतिहासाचा भाग कमी आहे, पण यांत नाथांनीं अनेक रामपर ग्रंथांच्या आधारानें इतिहासाचा भाग भरपूर वर्णिला असून सर्व रामायण अध्यात्म-तंतूंनीं विणलेले आहे. रामकथा व ब्रह्मकथा किंवा इतिहास व अध्यात्म ह्या दोहोंचाही लाभ प्रस्तुत ग्रंथ वाचल्यापासून होणार आहे. वाल्मीकि-

रामायण, आनंदरामायण, योगवासिष्ठ इत्यादि संस्कृत ग्रंथांचे आधार नाथांनीं यांत घेतलेले असून ग्रंथरचनेचा एकंदर थाट बराच स्वतंत्र आहे. ह्या रामायणांत पदोपदीं अध्यात्मविचारांची व नाथांच्या ग्रंथांत विशेषत्वानें आढळणाऱ्या रूपकांची गर्दी असून गेल्यामुळें रामचरित्र व ब्रह्मज्ञान यांची काव्याच्या मनोहर उद्यानांत भेट झाली आहे ! प्रत्येक कथेंत अध्यात्म पाहण्याची नाथांची दृष्टि त्यांच्या ब्रह्मस्थितीची निदर्शक आहे. परोपकारांत व जगदुद्धारकर्मांत गढलेला ब्रह्मनिष्ठ पुरुष जसें रामायण वर्णील तसेंच हें रामायण झालें आहे ! वर्णनें अत्यंत सरस व हृदयंगम असून ग्रंथ पूर्ण प्रासादिक आहे. रामकथा व परमार्थ दोन्ही एकमुखानें एकदम भेटावेत अशी ज्याला इच्छा असेल त्याला नाथांच्या भावार्थरामायणासारखा दुसरा ग्रंथ आढळणार नाही. असा हा अत्युत्कृष्ट ग्रंथ नाथांच्या हातून पूर्ण तडीस गेला नाही, तरी गावत्रानें लोकांच्या आग्रहास्तव तो नाथांज्जेनें पूर्ण केला. या ग्रंथाच्या स्फूर्तीबद्दल नाथ लिहितात:—(अ० ४)

तू कैसा झालासि वक्ता । पुसाल माझी योग्यता ।
 तेंही मी सांगेन तत्त्वता । सावध श्रोता परिसावी ॥ ८ ॥
 मी नेणें मुळींच्या संस्कृताशीं । मूर्खपण माझी मिराशी ।
 त्या मूर्खांच्या मुखाशी । श्रीराम ऐसी कथा वदवी ॥ ९ ॥
 प्रेरितांही न करी जाण । तंव स्वप्नामार्जीं रामायण ।
 श्रीराम विस्तारी संपूर्ण । पूर्ण खूण ग्रंथाची ॥ १० ॥
 जागृतीमार्जीं वर्ततां । पुढें प्रकाशे रामकथा ।
 दुश्चितपणें ठेवों जातां । राम तत्त्वता रामायण दावी ॥ १२ ॥
 करूं जातां फुकट गोठी । त्यामार्जीं रामकथा उठी ।
 रामें पुरविली पाठी । खिलिली दृष्टी रामायणीं ॥ १३ ॥
 ऐसियांत न करी म्हणतां । राम चढे मीपणाचे माथां ।
 मग तो आपुलिया निजसत्ता । वदवी कथा बलात्कारें ॥ १४ ॥

रामानें असा बलात्कार करून ग्रंथ लिहावयास लावल्याचा प्रसंग फारच थोड्या ग्रंथकारांवर येत असेल !! जागृतींत रामकथाच पुढें

दिसावी, स्वप्नांत रामचरित्रच पुढें उभें असावें, फुकट गोष्टी करूं जातांही त्यांत रामकथा प्रगट व्हावी, ह्याप्रमाणें रामानें नाथांची अगदीं पाठ पुरवून टाकली व दृष्टीच रामायणावर खिळून टाकली ! असा प्रकार झाला तरी मी रामचरित्र लिहिणार नाहीं असा (नाथ म्हणतात) मी हेका धरिला तेव्हां—काय चमत्कार सांगावा ? राम चढे मीपणाचे माथां (रामच माझा मीपणा होऊन बसला) आणि मग ? मग काय ? ' मग तो आपुलिया सत्ता । वदवी कथा बलात्कारें ! ' असा रामाचा जुलूम नाथासारख्या ग्रंथकाराशिवाय दुसऱ्या कोणाच्या वांग्याला येणार आहे ? नाथांच्या मानगुटीवर बसून जबरदस्तीनें रामानें हें रामायण नाथांकडून लिहविलें आहे ! ह्या जबरदस्तीची फिर्याद तरी नाथांनीं कुणाकडे न्यावी ? फिर्याद नेण्याला रामाहून वरिष्ठ कोर्ट त्रैलोक्यांत दुसरें नसल्यामुळें नाथ मुक्ताच्यानें कवूल झाले. पण ते तरी प्रज्ञावंतच पडले ! रामची त्यांस नित्य संगत असल्यामुळें वरोवरीचें नातें जडलेलें. त्यांनीं एक अशी चातुर्याची पकड घेतली कीं, कांहीं पुसायची सोय नाही ! ते म्हणाले, ' तुझा बलात्कार जर मजवर होणार असेल तर नफ्यातोऱ्याचा मालकही तूं ! मजकडे मग कांहींच लिगाड राहिलें नाही. ' हा भाव मनांत आणून ते म्हणतातः—

यालागीं कथादूषणभूषण । माझे अंगीं न लगे जाण ।

कर्ता श्रीराम आपण । माझे मीपण तो जाला ! ॥ १६ ॥

ग्रंथ निंदिती अथवा वंदिती । ते दोघे आम्हां ब्रह्ममूर्ती ।

हे श्रीजनार्दनाची युक्ति । उपदेश एकांतीं निजगुह्यार्थ ॥ १७ ॥

या प्रकारानें मी कच्च्या गुरूचा चेला नाहीं असें नाथांनीं व्यक्त केलें.

११ नाथांचें भावार्थरामायण युद्धकांडाच्या ४४ व्या अध्यायापर्यंत आलें तों त्यांचा निर्याणसमय ओढवला. ग्रंथ अपुरा राहणार म्हणून श्रोत्यांस फार वाईट वाटलें. कृष्णदास लोळे रामायणकर्ता नाथांकडे पूर्वीं एकदा आला होता. त्याचें युद्धकांड संपण्यास ११ दिवसांची मुदत पाहिजे होती, तेव्हां नाथांनीं त्याचें मरण ११ दिवस लांबवून त्याच्या हातून ग्रंथ पूर्ण करविला होता ! ह्या गोष्टीची नाथांस श्रोत्यांनीं आठवण दिली व भावार्थरामायणाच्या समाप्तीपर्यंत तरी मृत्युकाल लांबवण्यास सांगितलें,

पण नाथांनीं कालवंचना करण्याचें नाकारलें. रामायणास प्रारंभ करितांना ज्यांनीं मीपणा अंगावर घेतला नाहीं ते ग्रंथप्रसिद्धीची वाट थोडीच पाहणार !

देहीं असावी देहबुद्धी । तें जाल्या कवितेची हर्षसिद्धी ।

श्रीनाथ नैराश्य आधी । लौकिकविधी, नावडे पै ॥ ११० ॥

—केशवकृत नाथचरित्र (अ० १९.)

काळाला शिक्षा करून ग्रंथ समाप्तीस नेण्याचें कारण नाहीं असें नाथांनीं सांगितलें; तरी कित्येकांनीं आग्रह केला तेव्हां नाथांच्या घरीं गावबा म्हणून एक वेडसर शिष्य होता त्यास नाथांनीं पुढें बोलावलें व ग्रंथ समाप्त करण्याची आज्ञा केली ! गावबा सर्वांच्या परिचयांतला व त्याची विद्वत्ता केवढी आहे याची सर्वास ओळख होती, त्यामुळें नाथांनीं गावबाचें नांव घेतलें तेव्हां हा विनोद असेल असें वाटून सर्वास हसूं आलें ! पण नाथांसारखे पुरुष जे विनोदाने बोलतील ते सुद्धां खरें करणें हरीला भाग आहे. गावबा गंगातीरच्या एका कुळकर्ण्याचा मुलगा असून त्याला वाळपणापासून पुरणपोळी खाण्याची फार आवड होती. त्याला गायत्रीमंत्र सुद्धां धड उच्चारतां येत नव्हता. असा हा स्थूलबुद्धि मुलगा पुरणपोळीसाठीं एक दिवस हट्ट धरून बसला असतांना त्याचे आईनें त्यास सांगितलें कीं ' पैठणास एकनाथ म्हणून साधु आहेत त्यांच्या घरीं जा म्हणजे तुला रोज पुरणपोळी खायला मिळेल ! ' मुलगा उठला तो चालूं लागला, पैठणास हा नाथांकडे आला तेव्हां नाथांनीं हरिपंडितासारखें याला ममतेनें वागवीत जा म्हणून गिरिजाबाईस सांगितलें. तेव्हांपासून हा १५ वर्षे नाथांच्या घरींच होता. याला नाथ मंत्रोपदेश देऊं लागले तेव्हां ' एकनाथ ' ह्या शब्दाशिवाय मी दुसरा मंत्र जपणार नाहीं, असें यानें सांगितलें. नाथांच्या घरीं कथापुराणें ऐकण्यांत व सर्वकाळ नाथांच्या सन्निध राहून पडेल तें काम आवडीनें करण्यांत हा सदा दक्ष असे. असा वेडसर मनुष्य सत्संगतीनें इतका तयार झाला कीं, नाथांज्ञेनें त्यांनीं वरील प्रसंगीं ४५ वा अध्याय करून दाखविला व नाथांच्या पश्चात् सर्व भावार्थरामायण तडीस नेलें ! !

११ अखेर.

गेले बहुत वैभवाचे । गेले बहुत आयुष्याचे ।

गेले अगाध महिमेचे । मृत्युपंथें ॥ ४६ ॥

असो ऐसे सकळही गेले । परंतु एकचि राहिले ।

जे स्वरूपाकार झाले । आत्मज्ञानी ॥ ५९ ॥

--दासबोध द० ३ स० ९.

१ नाथांची अपत्यें. नाथांचा नातू लीलाविश्वंभरसुत मुक्तेश्वर. २ नाथ व हरिपंडित अथवा भक्ति व पांडित्य. ३ पत्रावळीची गोष्ट. ४ नाथांचें देहावसान.

१ नाथांस गिरिजाबाईपासून तीन अपत्यें झालीं. प्रथम गोदावरी नांवाची कन्या झाली, तिच्या पाठीमागून हरि नामक पुत्र झाला व शेवटीं गंगानामक कन्या झाली. नाथांची पहिली कन्या गोदा पैठणासच राहणाऱ्या चिंतोपंत नामक विद्वान् व सुशील गृहस्थास दिली होती. हे प्रथम थोडे विषयी होते, पण नाथसंगतीनें सुधारले व नाथांनीं यांस दत्तभक्तीस लावले. गोदेचें सासरचें नांव गंगाबाई असून नाथ तिला ब्राह्मणपासून लीलेनें 'लीला' म्हणत. चिंतोपंतांचें दुसरें नांव 'विश्वंभर' असें होतें. गोदा, लीला ऊर्फ गंगाबाई आणि चिंतोपंत ऊर्फ विश्वंभरबोवा यांजपासून सुप्रसिद्ध कवि मुक्तेश्वर हा जन्मला. मुक्तेश्वर हा अर्थात् नाथांचा नातू. यानें आपल्या भारतांत 'मातृजनक जनार्दनी एकनाथ नमियेला' असें म्हटलें आहे. याचें आडनांव मुद्गल, गोत्र अत्रि, व हा अर्थातच आश्वलायनशास्त्री ऋग्वेदी ब्राह्मण. मुक्तेश्वर हा पुढें जगविख्यात कवि झाला व त्यानें रामायण, भारत व भागवत यांवर

उत्कृष्ट ग्रंथरचना केली. मुक्तेश्वरानें ' लीलाविश्वंभर ' ह्या पदानें आई-बापांस वारंवार नमन केलें आहे. ' लीलाविश्वंभरगुरुचरणी । पुष्पांजली वचनसुमनी । मुक्तेश्वरें अर्पूनि मनी । कृतकृत्यता मानिली ' (मुक्तेश्वरी भारत वनपर्व). ह्याशिवाय स्वतःबद्दल सभापर्वांत एके ठिकाणी ' तो मुद्गलचिंतामणिसुत । लीलाविश्वंभर जगविख्यात ' असें त्यानें म्हटलें आहे. ह्या मुद्गलांचें कुळदैवत कोल्हापूरची जगदंबा व तसाच बार्शी-जवळचा सोनारी येथील भैरवनाथ हे होत. मुक्तेश्वरास बापापासूनच ' दत्तोपासनेची ' दीक्षा मिळाली होती. मुक्तेश्वरानें आदिपर्वाच्या उप-संहारांत म्हटलें आहे:—

प्रसिद्ध महाराष्ट्रदेशी । गोदावरीतटनिवासी ।
अत्रिगोत्र पवित्रवंशी । जन्म जाहला जयातें ॥ ६ ॥

तो चिंतामणिभूदेवकुमर । श्रीदत्तांग्रिपद्मभ्रमर ।
श्रोतयां विनवी मुक्तेश्वर । क्षमा कांजे समस्तीं ॥ ७ ॥

करवीर लक्ष्मी विष्णुभाजा । भैरव सुवर्णपुरीचा राजा ।
उभय कुळदैवतीं माझा । मस्तक पायीं स्पर्शिला ॥ ८ ॥

मुक्तेश्वर हा जन्मतः मुका होता, व त्याकडे पाहून लीलावती दुःखानें रडे. ती एकदां बापापार्शीं हट्ट धरून बसली, तेव्हां नाथांनीं त्याच्या मस्तकावर हात ठेवून त्याला बोलका केला व ' हा पुढें मोठा कवि होईल, असा त्यास आशीर्वाद दिला ! ' मूकं करोति वाचालं ' हें सहजसामर्थ्य ज्या महात्म्याच्या ठिकाणीं होतें अशा त्रिभुवनविजयी बापानें आपला हट्ट अशा प्रकारें पुरविला हें पाहून लीलेला किती आनंद झाला असेल ! मुक्तेश्वराला नाथांचा सहवास बालपणीं बराच झाला. मुक्तेश्वर पुढें मोठा प्रासादिक कवि व दत्तोपासक झाला. त्याची नाथां-

१ मुक्तेश्वराचें श्लोकबद्धरामायण प्रसिद्ध आहे. त्याचें भागवत उपलब्ध नाहीं. भारताचीं पहिलीं चार व पुढील एक सौप्तिक पर्व अशीं पांचच पर्वे छापलीं आहेत, पण त्यांवरून तो कवि लोकनायक ह्या पदवीस सर्वथा पात्र कसा आहे हें दिसतें. ह्याचीं कांहीं स्फुट प्रकरणेही छापलेलीं आहेत.

विषयींची पूज्यबुद्धि त्याच्या आरत्यांत व पदांत व्यक्त झाली आहे. चिंतामणिमुद्गलाची समाधि पैठणास नाथांच्या वाड्याशेजारी आहे व ती 'नाथांच्या जावयाची समाधि' म्हणून पैठणास लोक दाखवितात. मुक्तेश्वर पुढे कुरुंदवाडाजवळ पंचगंगेच्या तीरीं तेरवाडगांवीं समाधिस्थ झाले. त्यांचा पणतू मुक्तेश्वरवावा यांस कोल्हापूरच्या शंभुछत्रपतीनें शके १६४९ मध्ये एक व शके १६८० मध्ये एक अशा दोन सनदा तेरवाड गांव इनाम दिल्याबद्दल दिल्या आहेत. त्यांत "थोरले मुक्तेश्वर गोसावी, हे श्री एकनाथस्वामींची कन्या गंगावाईचे पुत्र यांचें वृंदावन मौजे तेरवाड प्रांत रायबाग येथें आहे' असे शब्द आहेत. तेरवाडचे इनामदार हे लीलाविश्वंभरसुत जो मुक्तेश्वर त्याचे वंशज आहेत. नाथांच्या पहिल्या मुलीसंबंधानें अतिसंक्षेपानें हें वृत्त दिलें आहे. दुसरी मुलगी गंगा ही कर्नाटकांत नाथांचा एक जुना सोयरा होता त्याच्या मुलास दिली असून तिला 'पुंडाजी' नांवाचा एक मुलगा झाला होता. ह्यापलीकडे तिची माहिती मिळत नाही. असो, नाथांच्या दोन्ही मुलींबद्दल थोडक्यांत माहिती दिली आहे, आतां नाथांचे पुत्र हरिपंडित यांजकडे वळूं.

२ नाथांचा पुत्र हरिपंडित हा मोठा बुद्धिवान् व विद्वान् होता. षट्-शास्त्राध्ययन अल्पवयांतच होऊन तो विद्वन्मान्य झाला. त्यास नाथांचें वर्तन पसंत नव्हतें. तो संस्कृत भाषेचा अत्यंत अभिमानी असून आपले वडील प्राकृत भाषेंत ग्रंथ करितात, प्राकृतांत पुराणें सांगतात व प्राकृत लोकांतच वागतात हें त्यांस अगदीं आवडत नसे ! नाथांनीं त्यांस 'संस्कृतवाणी देवें केली । प्राकृत काय चोरापासून झाली ? असें विचारून प्रतिपादन करावें कीं, "देवासी नाहीं वाचाभिमान । संस्कृत प्राकृत त्या समान । ज्या वाणीं जालें ब्रह्मकथन । त्या भाषा श्रीकृष्ण संतोषे ! (भागवत २९) देवाला भाषेचा अभिमान नाहीं, त्याला सर्व भाषा सारख्याच आहेत, देव शब्दांकडे पाहत नसून तो भावार्थाचा भोक्ता आहे, प्राकृत लोकांच्या उद्धारार्थ प्राकृत भाषेंतच ग्रंथ करून प्राकृत भाषेंतच निरूपण—व्याख्यानादि केलें पाहिजे असें नाथांचें मत असे व त त्यांनीं आपल्या भागवतांत जागोजाग स्पष्ट केलें आहे. हरिपंडितांनीं संस्कृत भाषेचा अभिमान घेऊन प्राकृतभाषेस तुच्छ करावें व नाथांनीं

ज्ञानेश्वरी—अमृतानुभवासारखे ग्रंथ पुढें करून ते संस्कृतापेक्षां कोणत्या वाजूने न्यून आहेत तें सांग म्हणून विचारावें ! नाथ संस्कृतवाणीचा कधी अनादर करित नसत, पण मराठी भाषेविषयी त्यांना मोठें प्रेम असे. ' माझी मराठी भाषा चोखडी । परब्रह्म फळली गाडी । ' असें त्यांनीं म्हणावें. ज्या वाणीत हरिकथाप्रेम आहे तीच वाणी सरस असें त्यांचें सांगणें होतें. ते खरे खरे भागवत म्हणजे पूर्णानुभवी असून हरिप्रेमानंद अखंड भोगणारे भक्त होते. " प्रेमेंवीण श्रुतिस्मृतिज्ञान । प्रेमेंवीण ध्यानपूजन । प्रेमेंवीण श्रवणकीर्तन । वृथा जाण नुपनाथा " (नाथभागवत अ० २-३२३) आत्मज्ञानाच्या अंगानें ते परिपूर्ण होते, अखंड ब्रह्मानुभव घेणारे पूर्णपुरुष होते; पण नुसता ब्रह्ममायावादाचा गोंधळ घालणारे रूक्ष वेदांती नव्हते. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांप्रमाणें ते ज्ञानी असून भक्त होते, त्यांच्या ठिकाणीं ज्ञान व भक्ति एकरूपच झालेली होती. भक्ति प्रेमानंद त्यांनीं नुसता हृदयांतच सांठवून ठेवला नव्हता, तर त्या आनंदानें त्यांनीं विश्व आनंदमय केलें. आंत प्रेममूर्ति हरि संचला आहे तसाच तो बाहेरही सर्वत्र कांदला आहे असें ते नित्य पहात असल्यामुळें हा ब्राह्मण, हा शूद्र असा भेदभाव त्यांच्या मनांत वागत नसे. हरिपंडित वर्णाश्रमाचा पूर्ण अभिमानी, कर्मठ व केवळ पंडित होता. नाथांचें हृदयाकाश व्यापक असून स्वपरभेदशून्य होतें. नाथ महाभक्त म्हणून हजारां लोकांस प्रिय झाले व हरिपंडित पैठणकर विद्वान् व कर्मठ ब्राह्मणांमध्ये प्रिय झाला. हरिपंडितही सच्छील, व पितृभक्त होता, तथापि नाथांचे विचार न पटून तो प्रव्हाद व मेघःश्याम हे आपले दोन पुत्र व भार्या यांस बरोबर घेऊन आपल्या विचारांना विशेष अनुकूल अशा काशीक्षेत्रांत जाऊन राहिला; आणि त्याचा राघव नांवाचा मुलगा मात्र मागें नाथांजवळ राहिला. हा राघव लहान असतांनाच आजोबांच्या तंत्रानें वागे, व नाथांच्या मागें ध्रुवपद धरून उभा राही. त्याचें नाथांवर फार प्रेम होतें. हरिपंडित काशीस गेल्याबरोबर विद्वानांत मान्यता पावला व त्याला तेथें राहण्यास वाडा मिळून त्याचें तेथें चांगलें बस्तान बसलें. चार वर्षे गेल्यावर नाथ त्याची समजूत काढण्याकरितां स्वतः काशीस गेले. हरिपंडितांनीं त्यांचा मान चांगला ठेवला. कांहीं दिवस तेथें राहिल्यावर नाथांनीं महाराष्ट्र ग्रंथांवर पुराण

सांगायचें नाहीं व परान्न ध्यायचें नाहीं ह्या दोन अट्टी बापापासून कवूल करून घेऊन हरिपंडित नाथांबरोबर परत पैठणास आले ! याप्रमाणें कांहीं दिवस गेले. नाथांच्या ऐवजीं हरिपंडितांचीं पुराणें सुरू झालीं. नाथही वृद्ध झाले होते, ते पुत्राचें पुराण चाललें म्हणजे श्रोत्यांमध्ये वसत असत. हरिपंडित विद्वान् खरे, पण नाथांच्या वेळीं जेथें मुंगीची रीघ होत नसे तेथें कांहीं शालजोड्या मात्र चमकूं लागल्या ! हा भेद हरिपंडितांच्या लक्ष्यांत येऊन आपल्या बापाविषयीं लोकांचा जो परमपूज्य भाव आहे तो दोन आणेसुद्धां आपल्या वांट्याला कां येत नाहीं याचा तो विचार करूं लागला. पूज्यता कांहीं जवरीनें मिळणारी नव्हे हें त्यास ठाऊक होतें. नाथांच्या वाड्यांत त्यांच्या दर्शनासाठीं हजारों लोक नित्य जमत असत. त्यांचा वाडा म्हणजे मंदिरच होऊन राहिलें होतें.

३ हरिपंडितांचें हृदय जरा मऊ होत चाललें आहे हें पाहून नाथांनीं अहंकाररूपी ब्रह्मसमंघाच्या ताड्यांतून त्याला सोडविण्याचा विचार मनांत आणला. पैठणास एका बाईनें पूर्वीं देवाला सहस्र ब्राह्मणभोजनाचा नवस केला होता. कालगतीनें तिचा नवरा मरून गेला, घरांतली संपत्ति नाहींशी झाली व तिच्यावर चार घरीं पाणी भरून पोट भरण्याचा प्रसंग आला. याप्रमाणें वाताहात झाली तरी तिच्या मनांत नवस फिटवावा असें होतें. तिला एका शास्त्रीबोवांनीं सल्ला दिली कीं, ' एक ब्रह्मनिष्ठ जेवूं घातला तर हजार ब्राह्मणांचें पुण्य लागतें ! ' त्यावरून तिनें मनांत योजलें कीं, नाथांस जेवायला बोलवावें. नाथांच्या वाड्यांत येऊन तिनें नाथांस फार आग्रह केला, तेव्हां तिचा सद्भाव पाहून व हरिपंडितांचा अभिमान मारण्यास ही उत्तम संधि आहे असें जाणून त्यांनीं कवूल केलें व हरिपंडितास तिच्या घरीं स्वयंपाक करण्यास पाठविलें. हरिपंडितांनीं स्वतः स्वयंपाक केला व नाथांस वाढलें. बाईला फार आनंद झाला. नाथांनीं घरीं जातांना हरिपंडितास सांगितलें कीं, ' बाईला पत्तावळ काढूं न देतां तूं स्वतः काढ ! ' हरिपंडितांनीं त्याप्रमाणें पत्तावळ काढण्यास प्रारंभ केला तों काय चमत्कार सांगावा ! एका पत्तावळीखालीं दुसरी, दुसरीखालीं तिसरी, याप्रमाणें नाथांच्या पत्तावळीखालीं हजार पत्तावळी निघाल्या !! बाईला आपला नवस फिटला असें वाटून आनंद झाला व हरिपंडित

हंतगर्व होऊन बापास शरण गेले व यापुढे पित्राज्ञा हीच शास्त्राज्ञा मानून त्याप्रमाणे चालण्याचे त्यांनी कबूल केले. त्यांचे नाथांवरचे सर्व आक्षेप जागच्याजागी जिरले व त्याबरोबर अहंकार मावळून नाथांच्या कृपेस ते पात्र झाले. त्यांचा ज्ञानाभिमान गळाला व नाथांच्या ठिकाणची मनुष्यबुद्धि जाऊन नाथ ही ईश्वरी विभूति आहे अशी त्यांची खात्री झाली. पत्रावळींच्या कथेचे तात्पर्य केशवाने “ म्हातारीचा भाव पूर्ण । सहस्र ब्राह्मणभोजन । पुत्रासी स्वस्वरूपज्ञान । होऊनि समाधान दीधले ” असे दिले आहे. असो, हरिपंडित यापुढे नाथांच्या आशेत राहिला. नाथांचे कीर्तन फार दिवस कार्नी न पडल्यामुळे लोक त्यासाठी फार उत्सुक झाले होते. यापुढे नाथांची कीर्तने व पुराणे पुन्हा सुरू झाली व पैठणास नाथांनी केवळ भूवैकुण्ठ बनविले.

४ नाथांचा वृद्धापकाळ झाला. बापलेकांचे सख्य झाल्यापासून घरांत विरोध राहिला नाही. नाथांचे पूर्वीचे छलक कांहीं निमाले व जे उरले ते नाथांचा अधिकार पाहून व त्यांची सर्वतोमुखी झालेली कीर्ति ऐकून आपल्या ठिकाणी लजित होऊन गेले. सहस्रकरापुढे नक्षत्रे फिकी पडतात त्याप्रमाणे सर्व पंडित नाथांपुढे नम्र होऊन गेले. शके १५२१ चा फाल्गुन मास उगवला व नाथांनी आपण लवकरच देह ठेवणार असल्याचे जाहीर केले. त्यांना संसारपाश गृहस्थाश्रमांत शिरल्यापासून केव्हाही नव्हता. “ स्वजनधनस्त्रीपुत्रांसी । नांदोनि तो नातळे त्यांसी । स्वप्न घरवात जागृत जैसी । तैसा साधूसी संसारू (भागवत अ० २६-३४६) चहुं-कडचे हजारों लोक नाथांच्या दर्शनास येऊ लागले. नाथांची वाड्यांत कीर्तने झाली, नामसप्ताह सुरू झाले व पैठण नामघोषाने दुमदुमून गेले. फाल्गुन वद्य षष्ठीचा दिवस उगवला व गुरुपूजा आणि ब्राह्मणभोजन आटोपल्यावर आतांच आपण देह ठेवणार असल्याचे नाथ बोलले. नाथांची प्रकृति निर्दोष होती. कुठे दुखतखुपत नव्हते. हजारों लोक नाथांच्या सांगण्यावरून वाळवंटांत जमले. नाथांनी शेवटचे कीर्तन केले. त्यांच्या मुखातील अमृताक्षरे ऐकून सारा समाज तल्लीन होऊन गेला होता. आरती झाली. खिरापत वांटली गेली. नाथ गंगेत उतरले. त्यांनी स्वस्थपणाने स्नान केले. कायेने, वाचेने, मनाने, कोणत्याही इंद्रियाने जागृतीत

अथवा सुषुप्तीत त्यांनीं पाप केलेलें नसल्यामुळें देहावसान जवळ आलेलें असून आंत यत्किंचित् गडबड उडाली नाही ! जन्मभर हरिवांचून आंत कांहीं ठेवले नव्हतें, मग हरिवांचून मरणसमयी तरी दुसरें काय स्मरणार आहे ? अथवा नाथांच्या देहावसानाला मरण हा शब्द तरी लोकव्यवहार म्हणूनच लावायचा. ते मरणाही आधीं मरून राहिले होते. देवगडावर गुरुसेवेत असतांनाच जन्ममरण त्यांनीं गुरुपदीं वाहिलें होतें. जन्ममरण ज्या वासनात्मक लिंगदेहाच्या मार्गे लागलेलें असतें तो लिंगदेह मार्गेच भस्म होऊन गेला होता. पैठणांत किंवा पृथ्वीवर कोठेंही कोणाही मनुष्याचें कल्पनेनें सुद्धां ज्यानें अहित केलें नाही, इतकेंच काय पण अज्ञ जीवांनीं केलेले हाल, छळ व निंदा समुद्रासारखें मोठें पोट करून ज्यांनीं जिंकून टाकली ते सकललोकसुहृद्, भूतदयेचा बल्लभ व हरिभक्ताग्रणि असे श्रीएकनाथ गंगेचें स्नान करून बाहेर आले. गंगेकडे तोंड करून पाटावर बसले व कृष्णस्वरूपाचें ध्यान करीत त्यांनीं परमानंदांत निमग्न असतां देह ठेवला ! कोणी म्हणतात ते गंगेत गुप्त झाले. एकनाथांच्या जीविताचें सार्थक झालें. आपल्या वयाचीं पहिलीं पंचवीस वर्षें त्यांनीं भगवत्प्राप्ति करून घेण्यांत घालविली व गृहस्थाश्रमाची दीक्षा घेतल्यापासून सर्व जन्म परोपकारांत घालविला. 'प्राणैरथैर्धियावाचा' म्हणजे आपले प्राण, आपली संपत्ति, आपली बुद्धि व आपली वाचा भूतमात्रांचे कल्याणार्थ त्यांनीं खर्च केली व जन्माचें साफल्य केलें. पैठणक्षेत्रांत त्यांनीं हरिपिकवला व भूलोकाचें दुरितदैन्य दूर घालविलें. त्या सच्चिदानंदरूप एकनाथमहाराजांस माझे अनंत प्रणाम असोत.

नाथांच्या समाधीचा काळ ५-६ वर्षांमार्गे शके १५३१ हा सर्वत्र समजला जात असे. शके १८२६ सालीं पैठणास कांहीं जुनीं बाडें चाळीत असतांना मला नाथांचा समाधि-शक नक्की ठरवितां आला व त्याप्रमाणें मी 'केसरीत' एक पत्र लिहून तो जाहीर केला. त्या वेळेपासून सर्व शोधकांनीं तो मान्य केला आहे. नाथ शके १५२१ विकारी-नाम संवत्सरीं फाल्गुन वद्य ६ रविवारीं रवि मीनगृहीं असतांना समाधिस्थ झाले. पैठणास नाथांच्या समाधिमांदिरावर पुढील श्लोक कोरलेला आहे:—

शालीवाहन पंधरा शतशकीं एकागळे विंशती ।
 वर्षानाम विकारि मास बरवा फाल्गून वद्याप्रती ।
 षष्ठी वासर भानु या शुभदिनीं निर्याणस्वच्छंदता ।
 पावे श्रीगुरु एकनाथचि महा स्वानंदसाम्राज्यता ॥

हा श्लोक नाथचरित्रकार केशवबोवा यांनी रचलेला असून तो ३० वर्षांमागे ब्रह्मचारी बोवांनी कोरलेला आहे. असेच श्लोक कृष्णदयार्णव व राघव यांच्या कवितेच्या वाडांतून दिलेले मला आढळले. कृष्णदयार्णव म्हणतात:—

भूवाहू शरचंद्रमा शकविधि क्षेत्रीं तिजा जो क्रमें ।
 अब्दामाजि विकारिनामक रवी मीनगृहीं संक्रमें ।
 षष्ठी फाल्गुन वद्य मित्रभ शशी वज्राख्य वाणिज्यता ।
 पावे श्रीगुरु एकनाथ करुणासिंधु स्वसायुज्यता ॥

ह्या वाहूशरचंद्रमा ह्या श्लोकांतले 'भूवाहूशरचंद्रमा' म्हणजे १५२१ हाच शक दिलेला आहे. राघव यानें 'शके पंधराशें एकवीस । वर्षानाम विकारी त्यास । मीनगृहीं संक्रातीस । फाल्गुन वद्य षष्ठीस' असें म्हटलें आहे. ह्या तिन्ही प्रमाणांवरून नाथांचा निर्वाणशक निर्विवाद ठरतो.

१२ स्तुतिसुमनांजलि.

नाथांच्या हयातीत त्यांच्या पायांवर हजारों लोकांचीं मस्तकें लवलीं व आज त्यांच्या देहावसानास तीनशेंवर वर्षे होऊन गेलीं आहेत तरी षष्ठीच्या दिवशीं दरसाल लाख-दीड लाख-लोक त्यांच्या सहवासानें पावन झालेल्या पैठणक्षेत्रीं जमून उच्छिष्टाच्या प्रसादाची अपेक्षा करीत त्यांच्या दारीं उभे असतात. नाथांच्या समाधीवर चवऱ्या ढाळणारे हजारों लोक आजवर होऊन गेले. राजेरजवाड्यांनीं भक्तिभावानें अर्पण केलेल्या जहागिरींत नाथसंस्थान चाललें आहे. निजाम, होळकर, भोसले, शिंदे, पवार, गायकवाड इत्यादिकांनीं दिलेलीं इनामें अजून चालू आहेत. त्यांचा विचार करण्याचें येथें आम्हांस प्रयोजन दिसत नाहीं. राजेरजवाड्यांप्रमाणें अनेक संतांनीं व कवींनीं परमप्रेमभरानें सुमनगुच्छ नाथांच्या पायांवर अर्पण केले आहेत, त्यांपैकीं कांहीं ठळक ठळक गुच्छ पुढें ठेवतो. उद्धवचिद्घन, रंगनाथ, शिवरामस्वामी, रमावल्लभदास, सिद्धचैतन्य, मुकुंद, जयरामसुत, उद्धवसुत, खंडेराय इत्यादिकांनीं केलेल्या 'संतमालिका' स्तोत्रांतून नाथांचें परमप्रेमभरानें बर्णन केलेलें आढळतें. याशिवाय मुक्तेश्वर, दासोपंत, तुकाराम, निळोवा, कृष्णदयार्णव, श्रीधरस्वामी, व्यंकटेशस्तोत्रकर्ते देवदास, एकेश्वर अवधूत, अमृतराय, आत्माराम रामदासी, मोरोपंत व त्यांचे पुतणे बाळाजीपंत पराडकर यांनीं नाथांच्या स्तवनपर केलेलीं पद्ये पुढें दिलीं आहेत.

(१) मुक्तेश्वरः—

भजा हो भजा माझ्या एकनाथासी ।

त्रिकाळीं श्रीदत्तात्रेयदर्शन ज्यासी ।

प्रतिष्ठान अधिष्ठान मान्य सर्वांसीं ।

प्रकट परब्रह्म भानुदासाचे वंशीं ॥ ध्रु० ॥

एकनाथा शरण जातां चुकलें भवभय

एकावांचुनि कांहीं न दिसे, अवघें अद्वय ।

एकानामें जपतां त्याची लगे निजसोये
एवढा महिमा ज्याचा वाचे वर्णांतां नये ॥ भ० ॥ १ ॥

करुणेचा अवतार तो हा विश्वतारक
कळेना स्वामीचें सहजासहजें कौतूक ।
कर्ज त्याचे घरचें फेडी कमलानायक
करी देव दास्य ज्याचा आज्ञाधारक ॥ भ० ॥ २ ॥

नाम एकोवाचें गोड आवडे मना
नावडे आणीक मज कांहीं त्यावीना ।
नामामृत सेवितां भेटी झाल्या चिद्घना
नाठवे देहभान प्रेमें करितां कीर्तना ॥ भ० ॥ ३ ॥

थरथर कांपे काळ स्मरतां स्वामी समर्थ
थकित होउनि जन हे पाहती हर्षें परमार्थ ।
थकलें माझें चित्त पुरले मनिंचे मनोरथ
थयथय नाचे मुक्तेश्वर म्हणे 'मी झालों कृतार्थ' ॥४॥

आरती १.

जयदेव ! जयदेव ! जय एकनाथा ! । सज्जनवृंदामाजीं देखों
आधिकता ॥ ध्रु० ॥ बाळपर्णी कोणा डंखों आला काळ ? । तो
काळचि कोणा झाला कृपाळ ? । जन्मारंभीं कोणाचें वैराग्य प्रबळ ? ।
कोणाचें वैराग्य राहिलें अढळ ? ॥ जय० ॥ १ ॥ क्षालन सद्गुरु-
पदपंकजिचें नीर । कोण त्याला मानुनि साराहुनि सार ? । कोण
गुरुभक्तीसी जाहला तत्पर ? । सर्वां गुरुभक्तीसी एक आधार ॥ जय०
॥ २ ॥ करतळामळ कोणी 'एकादश' केला ? । विश्वव्यापक ग्रंथ
कोणाचा झाला । अनंतकोटीब्रह्मांड ज्यासी अवलीळा । त्यासी
'अनुभव सार' कोणा पै वदला ॥ जय० ॥ ३ ॥ भूसुरमहिमा
कोणी वाढविला । षट्कर्मांचा महिमा अंगीं दाखविला । ... ..
... .. ॥ जय० ॥४॥
कोणाचें ऋण जाउनि कमलापति फेडी ? । कोणाचें हरिदास स्वयें

अंगण झाडी? । अनंतब्रह्मांडांच्या करितो घडामोडी । कोणाचे घरीं खांच्या वाहे कावडी? ॥ जय० ॥ ५ ॥ कोण मुक्या हातीं रामायण वदवी? समुद्रवल्यांकित श्री कोणाची झाली? । ऐसा अगम्य महिमा जाणति अनुभवी । भावें मुक्तेश्वर वांच्छित पद-पदवी ॥ जय० ॥ ६ ॥

आरती २.

जयदेव ! जयदेव ! जय एकनाथा । निर्विकार ब्रह्म तूंचि तत्त्वता । नामें भवकुंजर ताडूनी लाथा । भक्तप्रतिपाळक कळिकाळ माथां ॥ ध्रु० ॥ नानारूपीं चाळक व्यापक तूं एक । म्हणुनी 'एका' नामें पाचारिति लोक । ज्याचेनि नामें न चले विषयांचा पंक । जनार्दनजवळी कीर्तीचा जनक ॥ जय० ॥ १ ॥ निर्मळ गोदातटीं मुनिराजहंस । निर्गुणप्रतिष्ठानीं केला रहिवास; । लोकत्रयीं मिरवी कीर्तीचा घोष, । आचारविचार निर्मळ निर्दोष ॥ जय० ॥ २ ॥ अपरभानुकुळीं उगवला भानू, । सूर्याचाहीं सूर्य दैर्दीप्यमानू, । काम, क्रोध, लोभ, मद, मत्सर, मानू । कृपादृष्टी करुनि तारिसि रजरेणू ॥ जय० ॥ ३ ॥ भगवद्भावें करुनी सकळांसी मैत्री, । म्हणुनी जन्म विश्वामित्राचे गोत्रीं, । विश्व तरलें हरिहरनामाचे मंत्रीं । पाहूं न शके जवळ कळिकाळ नेत्रीं ॥ जय० ॥ ४ ॥ ब्राह्मणतीर्थी पूजा, नामाचा महिमा, । सत्कर्म लोटली मोक्षाची सीमा, । नाना मतांचिया वंदूनी गरिमा । मुक्तेश्वर तेथें धरियेला प्रेमा ॥ जय० ॥ ५ ॥

(२) दासोपंतः—

पद.

नमो एकनाथपंत संत साधु भला रे ॥ ध्रु० ॥

प्रतिष्ठान अधिष्ठान दयाभूत अनुष्ठान ।

उतरती इतर पितर पितृश्राद्धपर्वणिला रे ॥ १ ॥

आवडिने कावडिने सांवडिल्या पत्रावळि ।
 गंधचंदनासि घांसि नंदनंदन रावविला रे ॥ २ ॥
 दत्तात्रेय धरुनि दार रक्षि होऊनि चोपदार ।
 चमत्कार हाचि फार दासोपंत चोजविला रे ॥ ३ ॥

(३) तुकाराम महाराजः—यांनीं ' भक्तऋणीदेव बोलती पुराणें ' ह्या अभंगांत कवीर—नामदेवांचीं उदाहरणें देऊन ' प्रत्यक्षासी काय घावें हें प्रमाण । एकोवाचें रिण फेडियेलें ' असें म्हटलें आहे. त्याचप्रमाणें टिपरीचे अभंगांत ते म्हणतातः—

ब्राह्मणाचा पोर एक खेळिया एका भला
 तेणें जन खेळकर केला रे ॥ ३ ॥
 जनार्दन बसवंत करुनियां तेणें
 वैष्णवाचा मेळ मेळविला रे ।
 एकचि घाई खेळतां खेळतां
 आपणचि बसवंत झाला रे ॥ ४ ॥

अभंग.

शरण शरण एकनाथा । पायीं माथा ठेविला ॥ १ ॥
 नका पाहूं गुणदोष । जालों दास पायांचा ॥ २ ॥
 उपेक्षितां मज । तरी लाज कवणासी ? ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे भागवत । केलें श्रुत सकळां ॥ ४ ॥

(४) निळोवारायः—

अभंग.

धन्य धन्य एकनाथा । तुमचे चरणीं माझा माथा ॥ १ ॥
 दासोपंताचा अभिमान । गेला होतांची दर्शन ॥ २ ॥

दत्तात्रेय चोपदार । तेथें उभे काठीकर ॥ ३ ॥

यवन अंगावरी थुकला । प्रसाद देउनि मुक्त केला ॥ ४ ॥

निळा शरण तुमच्या पायां । अनन्यभावे नाथराया ॥ ५ ॥

(५) कृष्णदयार्णवः—

ओव्या.

म्हणाल येथ कोण विचारु । तरी श्रीएकनाथ परमेष्ठी गुरु ।

भानुकुळीं अपरभास्करु । अज्ञानतिमिरपरिहर्ता ॥ १ ॥

सकळसद्गुणीं परिपूर्ण । प्रतिष्ठानीं अवतरून ।

कलिमलमग्ना ब्रह्मज्ञान । प्रबोधून उद्धर्ता ॥ २ ॥

अभेदगुरुभजनाची मागी । प्रकट आचरोनि दाविली जर्गी ।

गुरुदास्याच्या ऐश्वर्ययोगीं । समता अंगीं शोभविली ॥ ३ ॥

अद्वैतबोधीं एकात्मता । पूर्णपणें वाणली असतां ।

ते पहावया हरिहरधाता । अवधूतवेषें पातले ॥ ४ ॥

यशोदानंदात्मज आवडी । धर्मालयीं उच्छिष्टें काढी ।

अर्जुनाचीं धुतलीं घोडीं । येथ कावडी जळ वाहे ॥ ५ ॥

अन्नगंधादि धूपदीप । अर्पणीं सादर नित्य समीप ।

यावेगळे क्लेश अमूप । कारितां अल्प श्रम न मानी ॥ ६ ॥

ऐसा महिमा अगाध ज्याचा । तिहीं रुक्मिणीस्वयंवर वाचा ।

वाखाणिले त्या ग्रंथाचा । विचित्र महिमा जग जाणे ॥ ७ ॥

— हरिवरदा अ० ५२.

(६) श्रीधरस्वामीः—

जो भानुदासकुलभूषण । प्रतिष्ठानवासी परिपूर्ण ।

त्या श्रीएकनाथें ग्रंथ संपूर्ण । बहुसाल कथियेले ॥

— रामविजय.

(७) देवदासः—

उद्धवाचें रूप धरून । एकनाथाचें फेडिलें रिण ।
 ऐसा उदार धीर सर्वज्ञ । तूंचि एक गोविंदा ॥

— संतमालिका.

(८) एकेश्वर अवधूतः—

प्रत्यक्ष भानूनें उपदेशिला । ल्याला पांडुरंगगळाच्या माळा ।
 अंकुर फुटले कोरडेगूळा । त्या भानुदासचरणकमळा नमस्कार१
 भानुवंशभूषण श्रीरघुनाथ । तैसा भानुदासकुळटिळक श्रीएकनाथ
 जो व्यास अवतार साक्षात । जगदुद्धारार्थ अवतरला ॥ २ ॥
 जो सद्गुरुभक्तीचा शृंगार । जो ज्ञानवैराग्याचें भांडार ।
 जो सच्चिदानंद एकाकार । त्या एकनाथा नमस्कार एकपणें ॥३॥
 जो जनार्दनस्वामीचा लाडका । जेणें भवसमुद्रीं भागवतनौका ।
 घालोनि तारिलें भाविकां । जो परमसखा संतांचा ॥ ४ ॥

-- संतमालिका.

(९) अमृतरायः—

पद

सर्जनमन सुमेरू गुणनिधि एकनाथ ।
 परमपुरुख परमभागवत अवतरे ॥ ध्रु० ॥

नगरनमन पट्टन, तीरथमन गोदा, ।
 पुलिनपनघनतटनिकट निवास करे ॥ १ ॥

घनं वैद्रावनं, धन तरुवर कल्पवृच्छ, ।
 धन यन चरण न सौजि अजी अरति धरे ॥ २ ॥
 होत पुरानश्रवणकीर्तन मुखविचार ।
 सुख उपजत मुखतान अमृतवचन झरे ॥ ३ ॥

— आत्माराम.

(१०) रामदासशिष्यः—

अभंग.

धन्य एकनाथस्वामी गुरुभक्त । साह्य भगवंत सदा ज्यासी ॥ १ ॥
 जेवि रामायण हरिवंश भारत । तेवि वाड चरित गाती भक्त ॥२॥
 श्रीगंध उगाली पाणी आणी देव । पडलें काम सर्व संपादित ॥३॥
 रुसतां स्त्रीवरी देव जाला दारा । उठविली त्वरा मेली गाय ॥४॥
 प्रायश्चित्तीं पीडितां धांवला त्रिंबक । मारितां चावूक गर्भ गर्जे ॥५॥
 भार्गीरथीतीर्थ पाजीलें खरासी । श्राद्धीं अंत्यज्यांसी अन्न दिव्हें ॥६॥
 रामायण लिही वदे वायुसूत । करवी भागवत विश्वेश्वर ॥ ७ ॥
 ग्रंथवाक्यें ज्याचीं मान्य हो समस्तां ॥ क्रिया दासोपंता साक्षी आली ८
 मढें नेतां बाई हांसोनी बोलतां । कथा केले स्वतां उठोनियां ॥९॥
 प्रत्यक्ष प्रगटोनि श्रीरामदासाला । परामर्ष केला यथास्थित ॥१०॥
 धन्य ज्याची लीला धन्य ज्याचें नामासखा आत्माराम जाला ज्याला।

(११) मोरोपंत पराडकरः—

{ नमिला शमिलास्यप्रद शांतिजलधि एकनाथ तो भावें ।
 शोभावें ज्याचें यश विश्वां ज्या देववृंद लोभावें ॥ १ ॥

१ धन्य. २ वृंदावन. ३ पुढील अभंग धुळ्याच्या सत्कार्योत्तेजक समेनें
 मजकडे पाठविला आहे.

भूतदया संसारीं एकोपंतास निरुपमा घडली ।

जडली आंगासींच क्षांति सदा, शांति तों गळां पडली ॥ २ ॥

अत्यद्भुत यश हरिचें जेविं तसें एकनाथपंताचें ।

तें तें साचें जें जें वर्णितसें चरित वृंद संतांचें ॥ ३ ॥

एकोपंत जनार्दनपंताचें भजनही असीम करी ।

याची मति गुरुचरणीं, भक्ष्यां घालि न मिठी असी मकरी ॥४॥

श्रीज्ञानेश्वर भेटे एकोवाला तसाचि अत्रिज गा ।

हें किति? दास्य करि प्रभु-ज्याहुनि आधार अन्य न त्रिजगा ! ५

ग्रंथ श्रीभागवत श्रीरामायण करी सुविस्तर तें ।

जरि न रचिता दयानिधि केवळ जडजीव तरि कसे तरते? ॥६॥

विश्वेश्वर अविमुक्तीं, विठ्ठल पंढरपुरीं प्रतिष्ठानीं ।

प्रभु एकनाथ, वरिला सर्वमहितदैवतप्रतिष्ठानीं ॥ ७ ॥

ज्या पैठणांत षष्ठी, तो संसारीं कधीं नव्हे कष्टी ।

हे स्वस्थाना नेते, रक्षुनि अंधावळा, जशी यष्टी ॥ ८ ॥

मातेचे पाय जसे छळ करित्याचे तसेचि जो पाहे ।

साधु निवे, नच कोपे, न दुरुक्तक्षोभ मानसीं राहे ॥ ९ ॥

जों जों प्रायश्चित्त ब्राह्मण आग्रह करूनियां देती ।

तों तों साधुमनांत प्रीति, न चतुराननींहि नांदे ती ॥ १० ॥

हस्तीं धन आलें जें तें देवब्राह्मणांसि अर्पावें ।

स्वापत्य तसें प्रेमें अन्नार्थि प्राणिजात तर्पावें ॥ ११ ॥

भक्तवश त्यक्तप्रभुभाव नव्हे पांडुरंग देव कसा ? ।

बारा वर्षे वसला एकोवाच्या गृहांत सेवकसा ! ॥ १२ ॥

प्रभुरूप प्रभुभक्त स्पष्ट, म्हणुनि एकनाथ हा भावें ।

स्तविला भक्तमयूरें कीं येणें सर्व इष्ट लाभावें ॥ १३ ॥

(११) बाळाजीपंत पराडकरः -

शुक भवनिधि तरले, परि योगालावू धरूनियां पोटीं ।
एकोवाही तरले, भवप्रस्तर दृढ धरूनियां पोटीं ! ॥ १ ॥

शुकसम जेणें केले विकाररिपु हे अनाथ संतत सा ।
भवसिंधुसेतु तो कां न ध्यावा एकनाथ संत कसा ? ॥ २ ॥

श्रीएकनाथसदनीं माधवजी सर्व काम हें करितो ।
स्वकरें चंदन घांसी, गंगेचें पाणि कावडी भरितो ॥ ३ ॥

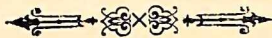

नाथवाणीचा प्रसाद.

---

१ चतुःश्लोकी भागवत.

चतुःश्लोकी भागवत मूळ श्रीमद्भागवताच्या द्वितीय स्कंधांत नवव्या अध्या-
यांत सांगितलें आहे. सृष्टीच्या प्रारंभीं आदिदेव व जगाचा परमगुरु जो ब्रह्मदेव
त्यानें ' प्रपंचनिर्माणविधिः कथं भवेत् ' म्ह० कोणत्या प्रकारें सृष्टि उत्पन्न
करावी याचा विचार चालविला. पण त्याची बुद्धि न चालतां तो कुंठित-
मति झाला, तेव्हां त्यानें ' तप तप ' म्हणजे ' तपांचरण कर ' असा
ध्वनि उदकांतून ऐकला ! या ध्वनीचा वक्ता कोण तो त्याला दिसला
नाहीं, तथापि त्यानें ती आदिनारायणाची आज्ञा आहे असें मानून
कर्मेंद्रियें, ज्ञानेंद्रियें व मन आंवरून कठोर तपश्चर्या केली, त्याचें दिव्य
तप पाहून भगवान् प्रसन्न झाले व त्यांनीं त्याला आपलें दर्शन देऊन
दिव्य लोक दाखविला. भगवान् उच्च सिंहासनावर आरूढ झाले आहेत,
त्याच्या सभोंवार चार, सोळा व पांच अशा शक्ति उभ्या आहेत (चार
म्ह० प्रकृति, पुरुष, महत्त्व व अहंकार, सोळा म्ह० पंचकर्मेंद्रियें, पंच-
ज्ञानेंद्रियें, पंचमहाभूतें व मन किंवा अकरा इंद्रियें व पंचमहाभूतें; व पांच
सूक्ष्मभूतें) आणि इतरत्र कोठेंही स्थिर नसणारी ऐश्वर्यें तें स्वभाविक
असून ते आपल्याच स्वरूपांत रममाण झालेले त्यानें पाहिले.

भृत्यप्रसादाभिमुखं दृगासवं
प्रसन्नहासारुणलोचनाननम् ।
किरीटिनं कुंडलिनं चतुर्भुजं
पीतांबरं वक्षसि लक्षितं श्रिया ॥ २-९-१५ ॥

भगवन्मूर्ति चतुर्भुज दिसत होती, भक्तांवर अनुग्रह करण्याविषयीं
उत्सुक होती, दृष्टि अत्यंत मोहक होती, मुखावर किंचित् हास्य विराजत
होतें, नेत्र आरक्त होते, मस्तकावर किरीट व कानांत कुंडलें चमकत
होतीं. पीतवस्त्र (पीतांबर) परिधान केलें होतें, वक्षस्थलावर लक्ष्मीचें

चिन्ह होते ! ब्रह्मदेवानें प्रभूला प्रेमभराश्रुलोचनांनी वंदन केलें—देव म्हणाले, 'तुझ्या तपानें मी प्रसन्न झालों आहे.'

प्रत्यादिष्टं मया तत्र त्वयि कर्मविमोहिते ।

तपो मे हृदयं साक्षादात्माऽहं तपसोऽनघ ॥ २२ ॥

सृजामि तपसैवेदं त्रसामि तपसा पुनः ।

विभर्मि तपसा विश्वं वीर्यं मे दुश्चरं तपः ॥ २-९-२३ ॥

“सृष्टि उत्पन्न कशी करावी याविषयी तूं व्यामूढ झालास तेव्हां 'तप तप' असा संदेश तुला मीच दिला. ब्रह्मदेवा! तप म्हणजे साक्षात् माझी अंतरंगशक्ति आहे. तप म्हणजे प्रत्यक्ष मीच आहे, मी विश्वाची उत्पात्ति तपाच्या योगानें करितों व पुनः संहारही तपानेंच करितों. तपाच्या योगानें विश्वाचें पालन करितों. तात्पर्य तप ही माझी अमोघ शक्ति आहे.”

ह्यानंतर भगवंतांनी ब्रह्मदेवाला चार श्लोकांत आपलें परमगुह्य ज्ञान सांगितलें, तेंच 'चतुःश्लोकी भागवत' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. यावर श्रीएकनाथ महाराजांचें ओवीबद्ध फार रमणीय असें भाष्य आहे. असो. नाथ कथासंदर्भ सांगतात:—

आदिकल्पाचिये आदी । येकार्णव जळामर्धी ।

ब्रह्मा जाला जडमूढबुद्धि । सृष्टिसृजनविधि स्फुरेना ॥ ३२ ॥

यालागीं श्रीनारायण । द्यावया निजात्मशुद्धज्ञान ।

आपली निजमूर्ति चिद्घन । तिचें दर्शन देऊं पाहे ॥ ३४ ॥

असो. पहिला श्लोक पहा 'श्रीभगवानुवाच':—

(१) अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम् ।

पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ॥ २-९-३२ ॥

सृष्टीच्या पूर्वी (अग्रे) मीच होतो (आसम्). सूक्ष्म (सत्) किंवा स्थूल (असत्) किंवा दोहोंना कारण जी प्रकृति हें सर्व माझ्याहून अगर्दी भिन्न नव्हतें (न अन्यत्), सृष्टी झाल्यावर (पश्चात्) दृष्टीस

येणारें हें सारें जग माझेंच स्वरूप आहे. प्रलय झाल्यावर जो अवशिष्ट राहणार तो मीच.

मीच एक असूळविसूळ । मीच एक सकळासकळ ।

मीच एक सूक्ष्म स्थूळ । तें स्वरूप प्रांजळ परमेष्ठी ॥ ८६ ॥

सृष्टिपूर्वी मी निजस्वरूप । शुद्ध ब्रह्म निर्विकल्प ।

स्वानंदकंदस्वरूप । पूर्णत्वे अमूप मीचि स्वयें ॥ ८७ ॥

उसाची कांडी पेरण्यापूर्वी, तोंडानें रस चाखण्यापूर्वी जशी उसाची गोडी स्वयंभू आहे; बोल वाचेंत येण्यापूर्वी, शब्दांनी बोलण्यापूर्वी जसा शब्दार्थ आहे; दृश्याची दृष्टीशी गांठ पडण्यापूर्वी जसा देखणेपणा आहे; निशाण उपजण्यापूर्वी किंवा घाव घालण्यापूर्वी जसा नाद आहे, रति-रमणसंबंधापूर्वी जसा आनंद आहे; किंवा घटमठादि आकार होण्यापूर्वी जसे गगन आहे (नाथराय म्हणतात) ' तेवि मीं चिदंबर सृष्टिपूर्वी ' आहेत.

पूर्वी म्हणावयाचें लक्षण । नव्हता सदसत्कारण ।

मी परमानंद परिपूर्ण । या नांव जाण सृष्टिपूर्वी ॥ ९६ ॥

सत् म्हणजे सूक्ष्मसूळ । असत् म्हणजे नश्वर स्थूळ ।

या अतीत मी निर्मळ । आहे प्रांजळ सृष्टिपूर्वी ॥ ९७ ॥

आतां ही सृष्टिही मीच कसा आहे हें सांगतात:—

गोडी तेचि साखर देख । तेविं चिदात्मा तेचि हे लोक ।

जगासी मज वेगळिक । अणुमात्र देख असेना ॥ १०२ ॥

सोनेच अळंकाररूपाला येतें, तंतुवेगळा पट नसतो, मृत्तिकेहून घट भिन्न नाही, स्याप्रमाणें स्थूळसूक्ष्मसंसार प्रगट झाला असतांही माझ्या चिद्रूपसत्तेला खंड पडत नाही. वट आणि वटाच्या पारंब्या तसा मी आणि जग म्ह० परमात्मा; आणि संसारप्रळयानंतरही मीच कसा आहे तें पहा. कूर्म आपले अवयव प्रकट करितो किंवा लपवतो तरी दोन्ही अवस्थेंत कूर्मच आहे, तसा जगदाकार प्रकट झाला असतां किंवा लोपला

असतां एक परमात्माच आहे. तात्पर्य सृष्टीच्या आदिमध्यावसानीं एका नारायणावांचून दुसरें कांहींही नाही, एक चैतन्यमूर्ति मात्र आहे. मृत्तिकेचीं गोकुळें केलीं, पूजिलीं आणि विसर्जिलीं तरी सर्वप्रसंगीं मृत्तिकाच आहे--

तेर्वि नामरूपसंबंध । जाऊनि भूतभूतादिभेद ।

अंतीं उरें मी परमानंद । स्वानंदकंद निजरूपे ॥ १२० ॥

ज्याचें नांव म्हणिजे लुगडें । तें पाहों जातां सूतचि उघडें ।

तेर्वि जग पाहतां धडफुडें । अति चोखडें चिद्रूप माझें ॥ १२५ ॥

यालागीं सृष्टिआदि मीच असैं । सृष्टिरूपीं मीचि भासैं ।

अंतीं सृष्टीचेनि नाशें । म्यां उरिजे अविनाशें सच्चिदानंदें ॥ १२६ ॥

नारायणांनीं ब्रह्मदेवाला चतुःश्लोकी भागवत सांगितलें, त्यांतिल पहिल्या श्लोकाचें रहस्य आपण नाथांच्या संगतींत पाहिलें; आतां दुसरा श्लोक पाहूं.

(२) ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि ।

तद्विद्यादात्मनो मायां यथा भासो यथा तमः ॥२-९-३३ ॥

आत्म्याच्या ठिकाणीं माया कशी उत्पन्न झाली म्हणाल तर जी उत्पन्नच झाली नाही तिची कथा काय सांगावी ? झाली नाही मग भासते कां ? सत्यार्थभूत जो मी त्या मला न देखतां जें द्वैतभान होतें ती माया.

मी परमात्मा जो अधिष्ठान । त्या मज सत्यार्थातें न देखून ।

जें जें देखिजे द्वैतभान । ते माया जाण विरंची । १३६ ॥

कनकबीज जसैं सेवून पुरे । तंव आपआपणां विसरे ।

मग नसती देखे नानाकारें । व्याघ्र वानरें ससे मासे ॥ १३७ ॥

कनकबीज म्ह० धोतऱ्याचें बीं, तें सेविलें असतां मनुष्य भ्रांतिष्ठ होतो व नसते नानाकार पाहतो, त्याप्रमाणें स्वस्वरूपाच्या विस्मरणानें मायेचें द्वैतभान उठतें तीच माया. माया भावरूप वस्तु नाही, केवळ भास

आहे, तमोमय आहे. दोर निजरूपानें असतांना सर्पाकार भासावा, तसा परमात्म्याच्या विसरांत नाथिला (नसलेला) संसार भासला तरी तो सत्य म्हणतां येत नाहीं.

गगनीं चंद्र येक असे । तिमिरदृष्टी दुजा दिसे ।

तेविं द्वैताचेनि आभासे । माया उल्हासे भवभावरूपे ॥१४१॥

सूर्याच्या अदर्शनांत तम प्रबळपणें वाढतें, पण सूर्योदय होतांच तम नाहीं, तसाच मायेचा प्रकार आहे. तात्पर्यः—

स्वरूप स्वयें आनंदघन । नित्य निर्धर्म निर्गुण ।

ते स्वरूपीं स्फुरे जें मीपण । तें जन्मस्थान मायेचें ॥१४५॥

स्वस्वरूपाचा विसर, कल्पना ती मूळमाया. ती कशी उत्पन्न होते कोणी सांगावें ? पण समजुतीखातर बोलूं. मनुष्य स्वस्थ बसला असतांना त्याला विषयकल्पना स्फुरते व तो खटाटोपाला लागतो हें आपण प्रत्यक्ष पाहतों ना ? ही जी विषयकल्पना तिलाच अविद्या म्हणतात व तिच्या योगें वस्तु जीवदशेला येते. हाच विचार सूक्ष्मांत घ्या. स्वरूपाच्या ठिकाणी ' अहमात्मा ' ' एकोहं बहु स्याम् ' अशी जी मूळ वृत्ति उठते ती मूळमाया. तिच्या पोटांत सर्व ब्रह्मांडरचना उभी राहते पण मूळ-मायेपर्यंत विचारांनं मागें जात जात जीव उगमाला गेला कीं माया नाहीं. सिद्धांच्या स्वानुभवावरूनच माया मिथ्या ही भाषा आली आहे.

देह लक्षितां मिथ्या छाया । स्वरूपप्राप्ती मिथ्या माया ।

हें सत्य जाण विधातया । छाया माया समान ॥ १६३ ॥

एवं निजात्मप्राप्तीवीण । नव्हे निजमायानिर्दळण ।

ते आत्मप्राप्तीलार्गी जाण । सहगुरुचरण सेवावे ॥ १६४ ॥

आतां तिसरा श्लोक पाहूंः—

(३) यथा महांति भूतानि भुतेषूच्चावचेष्वनु ।

प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ॥ २-९-३४ ॥

ज्याप्रमाणें पृथ्वी वगैरे महाभूतें आपल्या लहानमोठ्या (उच्चावचेषु)

सर्व कार्यांत प्रविष्ट झालीं आहेत; कारण कीं तीं त्या कार्यांत सांपडतात, पण तीं तत्त्वतः पाहतां प्रविष्ट झालींच नाहीत; कां कीं तीं कार्ये होण्यापूर्वीच कारणरूपानें तेथें आहेत; तद्वत् (भगवान् म्हणतात) कीं मीं ह्या जगांत प्रवेश केला असें दिसतें; कारण ह्या सर्व विश्वांत मी सर्वत्र व्यापकपणानें भरलों असून सांपडतो, पण तत्त्वतः पाहतां मी ह्यांत कधीं प्रवेशच केला नाही, कां कीं जग निर्माण होण्यापूर्वी कारणरूपानें मी आहे (म्ह० जगाचें उपादान कारण मीच आहे.)

जो मी परमात्मा हृषीकेशी । न रिश्रोनि रिघालों सृष्टीसी ।
नातळोनि चाळी जगासी । हे दृष्टांतेसी स्थिति सांगों ॥१८६॥

येथें महाभूतें जैसीं । उच्चनीच देहासरिसीं ।
प्रवेशलीं दिसती कार्येसीं । कारणस्थितीशीं अप्रविष्ट ॥ १८७ ॥

सागरू पाहतां दृष्टी । उठती कळोळाचिया कोटी ।
तो सागर कळोळाच्या पोटीं । केविं उठाउठी सामावेल? ॥१८९॥

कार्यदृष्टीनें पाहाल तर भूतें माझ्यांत प्रवेशलीं आहेत पण कारण-दृष्टीनें मी भूतांच्या हृदयीं असून नाही आहे ! औटहाताच्या देहाला मी म्हणणें हें कार्य, नामरूप सत्य मानून द्वैताचा अभिमान वाहणें हा कार्यसंभ्रम होय. देह किंवा सृष्टि हे व्याप्य व मी व्यापक ही भाषाच जगद्रूप चिदात्मा जो मी एकी एक त्या माझ्या ठिकाणीं शोभत नाही. कोट्यवधि घट गगनांत प्रवेशले तरी गगन त्यांत अप्रविष्ट असून पूर्णपणें सर्वत्र संचलें आहे तसा मी सर्व भूतभौतिकांत आहे.

मजहोनि कांहीं वेगळें असे ? । मा मी त्यांत जाऊनि प्रवेशें ! ।
अथवा न प्रवेशतु वसे । सावकाशें वेगळा कीं ? ॥ २०६ ॥

मेघमुखींची गार दुर्लभ । तीमाजी गोठले जळथेंव ।
ते गारेची निर्धारितां शैभ । सर्वांगें स्वयंभ जळचि कीं ॥२०७॥

तेवि जन तोचि जनार्दन । जनार्दन स्वयें जन ।
ऐसा जनार्दन अभिन्न । जगीं प्रवेशोनि अप्रविष्ट ॥ २०८ ॥

असो, आतां चवथा श्लोक पाहूं:—

(४) एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनाऽऽत्मनः ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात्सर्वत्र सर्वदा ॥ २-९-३५ ॥

परमात्मा सर्व कार्यांचें कारण असल्यामुळें कार्यांत अन्वयरूपानें आहे, पण कारणरूपानें कार्याहून वेगळा आहे. याप्रमाणें अन्वयव्यतिरेकांनीं जें सर्व ठिकाणीं सर्वकाळ भरलेलें आहे तें आत्मस्वरूप होय, जाणायचें तें एवढेंच !

कारणापासून कार्य अभिन्न । या नांव अन्वय जाण ।

कार्य मिथ्या सत्य कारण । हें व्यतिरेकलक्षण विधात्या ॥२४७॥

कार्यांत कारण अनुस्यूत भरलें आहे हा अन्वय व कार्य मिथ्या असून सत्य आहे हें जाणणें हा व्यतिरेक. कारण तांब्याचा नाग केला म्हणजे त्याचें सर्वांग फडा, पुच्छ, मध्यभाग हे सर्व तांबेंच असतें; त्याप्रमाणें जगांत परमात्म्याचा अन्वय आहे. सोन्याचा खंडोवा केला म्हणजे खंडोवा आणि सुवर्ण यांचा अभेद आहे त्याप्रमाणें आत्मा व जग यांचा अन्वय आहे. भूतभौतिक अखिल सृष्टीहून परमात्मा भिन्न नाहीं हें जाणून सर्वा-भूतीं भगवद्भाव ठेवणें हें अंतरंगसाधन भक्तांनीं करावयाचें असतें; किं-हुना भावार्थी भक्त हें सहजच करीत असतात. सर्वाभूतीं भगवद्भाव हेंच भक्तीचें मुख्य लक्षण आहे. अलंकार घडले किंवा मोडले तरी सोनेपण घटत नाहीं. त्याप्रमाणें नामरूपें झालीं किंवा लयाला गेलीं तरी स्वरूपानुसंधान ज्या भक्ताचें सुटलें नाहीं त्याला प्रपंचाचें कांहींच सांकडें उरत नाहीं. स्वरूपाच्या अंगाशीं प्रपंच जडलेला दिसतो, पण त्याची स्वरूपां वार्ताही नाहीं हें व्यतिरेकानें समजतें. संसार हा नश्वर असून वस्तु नित्यानंद निर्विकार आहे हा व्यतिरेक.

अन्वयें माझी पूर्ण भक्ती । व्यतिरेकें शुद्धस्वरूपस्थिति ।

साधक स्वयें साधिती । त्यांसी स्वरूपप्राप्ती अविनाशी ॥२६६॥

हें ह्या कथेचें सार होय. हें पूर्ण ज्ञान भगवंतांनीं कृपा करून ब्रह्म-

देवाला दिलें, व ह्या ज्ञानाच्या अनुष्ठानानें निरहंकार होऊन ब्रह्मदेवानें सृष्टि निर्माण केली.

ब्रह्मदेवापासून हें ज्ञान नारदाला प्राप्त झालें. नारदांनीं हें महामुनि श्रीव्यासांना दिलें व व्यासांनीं शुकाचार्याला दिलें व त्यांपासून हें विश्वाला मिळालें. ह्या चतुःश्लोकीचें अधिक स्पष्टीकरण करण्यासाठीं व्यासांनीं भागवतग्रंथ लिहिला. तात्पर्य हें 'चतुःश्लोकी भागवत' भागवताचें सारभूतच आहे. हाच सिद्धांत भागवतांत परोपरीनें सांगितला आहे. वेदांतशास्त्राचें हेंच रहस्य आहे.

---

२ नाथांचें रुक्मिणीस्वयंवर.

१ नाथांचें रुक्मिणीस्वयंवर हजारों भाविक स्त्रीपुरुषांच्या विशेषतः वारकऱ्यांच्या नित्य पाठांतलें आहे. कित्येक तरुण स्त्रीपुरुष अनुरूप वराच्या किंवा बधूच्या प्राप्तीच्या इच्छेनेंही हा ग्रंथ वाचीत असतात. पुष्कळ कुलवधू तुळशीच्या पूजेनंतर श्रीगोपाळकृष्णाच्या मूर्तीसंनिध बसून हा ग्रंथ परम-प्रेमानें नित्य वाचतात. “ श्रीखंड्याचें ” लग्न करून देण्याचें नाथांनीं कबूल केलें होतें, पण श्रीखंड्या हा साधारण ब्राह्मण नसून साक्षात् श्रीकृष्णपरमात्मा आहे ही गोष्ट उघड झाल्यानंतर तो बेत राहून गेला होता; तथापि आपल्या वचनांतून मुक्त होण्यासाठीं नाथांनीं अशाप्रकारें त्याचें लग्न लावून ‘ रुक्मिणीस्वयंवर ’ रचिलें असें म्हणतात !

२ नाथांच्या रुक्मिणीस्वयंवराची योग्यता फारच अलौकिक आहे. श्रीकृष्णाची स्वयंवरकथा सर्व हिंदुस्थानांत प्रिय आहेच, पण ह्या नाथकृत मराठी स्वयंवरकथेच्या अलौकिकपणाचें बीज तिच्या दिव्य स्वरूपांतच आहे. नाथांचें रुक्मिणीस्वयंवर अध्यात्मप्रधान आहे. थोर विभूर्तींच्या सर्वच मंगलकथा लोकप्रिय असतात त्याप्रमाणें परमात्म्याचा पूर्णावतार जो श्रीकृष्ण त्याचा त्याच्या चिच्छक्तीशीं पट्टराणीशीं जो-योग-विवाह-झाला त्या विवाहाची मंगलकथा लोकप्रिय होणें अगदीं साहजिक आहे. तथापि नाथांनीं रुक्मिणी व कृष्ण यांच्या लग्नांत जीवशिवांचें लग्न लावून कथापरांप्रमाणें ज्ञानपरांनाही आनंदविलें आहे ! कुलीन देशस्थ ब्राम्हणांच्या व सामान्यतः देशावरील अनेक वरिष्ठ जातींच्या घराण्यांत नाथांच्या काळीं ज्या प्रकारचे विवाहसमारंभ होत व अद्याप होतात त्या सर्व प्रकारांचें, व रीतीभार्तींचें, नाथांनीं मोठ्या प्रौढ व

१ रजपुतान्यांतही आपल्या इकडल्या पुराणिकांसारखे कथाभट आहेत. ते हिंदी उर्फ राजस्थानी भाषेंत ‘रुक्मिणीमंगलावर’ पुराणें गांवोगांव सांगतात. मंगलार्ची पद्यें फार गोड असून तीं ते तालसुरावर गातात.

सभ्य पण विनोदपर व चित्ताल्हादक अशा दिव्यवाणीने जें व्हारीचें वर्णन केलें आहे तें वाचलें असतां सामान्य लोकांनाही हें नाथांचें रुक्मिणीस्वयंवर मनापासून कां आवडतें तें समजतें. येथें ही कृष्णकथा आहे म्हणून भाविक रमतो, जीवशीवै-
क्यप्रतिपादक हा अध्यात्मग्रंथ आहे म्हणून ज्ञानी रमतो व सुंदर विवाह-
वर्णन आहे म्हणून प्राकृत रमतो. बद्ध मुमुक्षु व मुक्त ह्या तीनही प्रका-
रच्या जीवांना नाथांच्या रुक्मिणीस्वयंवरापासून आनंदाचा लाभ होतो
असाच त्याचा उत्कृष्ट परिपाक झाला आहे. वर्णनाचा ओघ गंगौघाप्रमाणें
गंभीर, सहज व दिव्य आहे, ' अनुभवकसवटी कथा चालली मराठी, '
म्हणजे स्वानुभवाच्या व अध्यात्मविचाराच्या स्फूर्तीबरोबर ही कथागंगा
जी वेगानें लोटली ती श्रीकृष्णाच्या शुद्धस्वरूपाला जाऊन लगटली. नाथ
म्हणतात त्याप्रमाणें " मुखी जनार्दनचि वक्ता । जनार्दनचि झाला श्रोता
जनार्दनचि ग्रंथ लिहिता । सत्य सर्वथा हे वाणी "

३ नाथांनीं आपला हा ग्रंथ शके १४९३ प्रजापतिनामक संवत्सरांत
चैत्र शुद्ध ९ रोजीं म्हणजे रामजयंतीच्या शुभदिवशीं काशीक्षेत्रीं मनक-
र्णिकेच्या तीरीं संपविला. ह्या ग्रंथाचे त्यांनीं १८ प्रसंग कल्पिले असून
एकंदर ओवीसंख्या १७११ आहे. पहिल्या प्रसंगांत श्रीकृष्णरूपाचें
वर्णन असून सातव्या प्रसंगांत रुक्मिणीच्या स्वरूपाचें वर्णन आहे. पहिल्या
सात प्रसंगांत याशिवाय रुक्मीकृत कृष्णनिंदा, रुक्मिणीची कृष्णप्रीति,
सुदेवप्रेषण, द्वारकावर्णन, कृष्णकृत ब्राह्मणसत्कार, रुक्मिणीपत्रिका, विवा-
हाची तयारी, रुक्मिणीची उत्कंठा, कृष्णागमन, अंबालयांतलें रुक्मिणी-
हरण इत्यादि प्रकार वर्णिले आहेत. पुढील ८ ते ११ ह्या चार प्रसंगांत
बळरामप्रमुख यादवांनीं शत्रूंना कसें चोपून काढलें त्याचें वर्णन असून
१२ व्या प्रसंगांत श्रीकृष्णानें रुक्मीचा पराभव करून त्याचे पांच पाट
काढून त्याला सोडून दिल्याची कथा आहे. प्रसंग १३ मध्ये बळरामानें
रुक्मिणीची समजूत पाडल्याचें वर्णन असून पुढील पांच प्रसंगांत विवाह-
समारंभाचें विस्तृत वर्णन आहे. ठोकळ मानानें पाहतां पहिल्या ७
प्रसंगांत रुक्मिणीहरण, पुढील ६ प्रसंगांत युद्धवर्णन व शेवटील ५
प्रसंगांत विवाहसमारंभवर्णन असे याचे मुख्य तीन भाग आहेत.

४ प्रत्येक प्रसंगाच्या शेवटी ' इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशम-
स्कंधे हरिवंशसंहितासंमते रुक्मिणीस्वयंवरे—अमुक—प्रसंग असें म्हटलें
आहे त्यावरूनच नाथांनीं मूळ भागवत दशमस्कंध (अ० ५२।५३।५४)
ह्यांतील रुक्मिणीस्वयंवराची कथा आधाराला धरून शिवाय हरिवंशांतील
तीच कथा संमतीला घेतली आहे असें दिसतें. भागवत व हरिवंश
यांतलि सदर कथानकांशीं नाथांचें रुक्मिणीस्वयंवर ताडून पाहतां कथा-
भागाशिवाय नाथांनीं कांहीं एक घेतलें नाहीं असें स्पष्ट दिसतें. भाग-
वतांत सदर कथा १४४ श्लोकांत सांगितली असून नाथांनीं याच कथेवर
१७११ ओव्या रचल्या आहेत. पहिल्या सहा श्लोकांवर नाथांनीं दोन
अध्याय म्हणजे १४९ ओव्या लिहिल्या आहेत. युद्धवर्णनपर १७
श्लोकांवर नाथांनीं ४ अध्याय म्ह० ३२० ओव्या लिहिल्या आहेत.
रुक्मिणीच्या विवाहसमारंभावर नाथांनीं शेवटल्या पांच अध्यायांत मिळून
ज्या ६०० बहारीच्या ओव्या दिल्या आहेत त्यांबद्दल तर मूळांत अवघे
पांचच श्लोक आहेत ! म्हणजे एकंदरीनें कथाभागापलीकडे नाथांनीं
भागवतांतलें कांहीं एक घेतलें नाहीं. हरिवंशांत तर किष्णुपर्वांत अ०
४७-६० पर्यंत रुक्मिणीस्वयंवराचीच कथा सांगितली आहे, तथापि त्यां-
तल्या फक्त ५९।६० ह्या दोन अध्यायांत जो कथाभाग आला आहे
तोच भागवतांतील १४४ श्लोकांत आला आहे व त्याचीच संमति
नाथांनीं आपल्या रुक्मिणीस्वयंवराला घेतली आहे. तात्पर्य, नाथांची रचना-
शैली स्वतंत्र आहे.

५ नाथांचें रुक्मिणीस्वयंवर सर्वमान्य झालें आहेच पण त्याची तारीफ
कृष्णदयार्णवांनीं ज्या सहृदयतेनें केली आहे ती सहृदयता अत्यंत चित्त-
वेधक आहे. कृष्णदयार्णवांनीं भागवताच्या दशमस्कंधावर अर्धा लाख
ओव्यांची मनोहर टीका केल्याचें प्रसिद्धच आहे. ह्या टिकेंत रुक्मिणी-
स्वयंवराची कथा वर्णायचा ओघानें प्रसंग आला तेव्हां श्रीएकनाथमहाराज
व त्यांचें रुक्मिणीस्वयंवर यांचें त्यांस सप्रेम स्मरण होऊन टीका पुढें
चालविण्याचा त्यांस धिंवसा (हिऱ्या) होईना. महाभागवत व परम-
ज्ञानी जे नाथमहाराज त्यांचा सदर कथेवर अनुपम ग्रंथ असतां मीही
त्यावर टीका केली तर ती केवळ वाग्जल्प (वृथा चावटी) होऊन

मर्यादाभंग होईल, असें वाटून दयार्णवांच्या मुखांतून शब्द बाहेर निघेना. दयार्णवांची ही नाथभक्ति पाहून (हरिवरदा अ० २९) श्रोतेही तल्लीन झाले व त्यांनी त्यांना एक उपाय सुचविला:—

ग्रंथव्याख्यान खंडित नोहे । मर्यादेचा तंतुराहे ।
ऐसा एक विचार आहे । तो तूं पाहे विवरूनी ॥ ४८ ॥

एकनाथव्याख्यान । मूळश्लोकीं संयोजून ।
पाठांतरें असंलग्न । तें त्वा संलग्न करावें ॥ ४९ ॥

एकनाथकृत व्याख्यान मूळश्लोकीं संयोजून व्याख्येंत पाठभेदानें कांहीं अव्यवस्थित झालें असेल तेवढेंच नीटनेटकें करावें म्हणजे प्रस्तुत ग्रंथ खंडित होणार नाही व गुरुरंपरेचाही उपमर्द केल्याचा दोष मार्थी येणार नाही. हा श्रेष्ठ प्राज्ञ सज्जनांचा सल्ला मान्य करून नाथांचें रुक्मिणीस्वयंवर मूळ भागवती श्लोकानुरोधानें बरोबर सांगून व मध्यें संदर्भासाठीं क्वचित् ५।२५ ओव्या पदरच्या घालून दयार्णवांनीं ही वेळ साधून नेली. रुक्मिणीस्वयंवराच्या ज्या हस्तलिखित किंवा छापील प्रती आज उपलब्ध आहेत त्यांत पत्रिकेचे सप्तश्लोक तेवढे नाथांच्या ओव्यांसह दिले आहेत, बाकी सर्वत्र केवळ नाथांच्या ओव्याच दिल्या आहेत. वर भागवती श्लोक व खालीं नाथांची त्यावरील टीका याप्रमाणें दयार्णवांनीं एकनाथी व्याख्यानाची मूळश्लोकीं ' संयोजना ' केली आहे ! हें बरेंच चातुर्यांचें व श्रमाचें काम दयार्णवांनीं केल्यामुळें नाथांनीं उपसंहारांत जें म्हटलें आहे—कीं “ व्यासवचनांचा अर्थ प्राकृतांत विस्तारून मी प्रकट केला आहे, पदपदांचा विस्तार करितां कथा पुढें चालली आहे, मुळींचे पदार्थ पाहत अर्थकथा चालली आहे, ” त्याचा अर्थ नीट लक्ष्यांत येतो.

वरीलप्रसंगीं कृष्णदयार्णवांनीं नाथांच्या रुक्मिणीस्वयंवरासंबंधानें जे प्रेमोद्गार काढले आहेत ते पहा:—

दशमस्कंध वाखाणितां । प्रसंगें रुक्मिणीस्वयंवरकथा ।
उपायिली, ते वर्णू जातां । धिवसा चित्ता नुपलभे ॥ ३१३ ॥

म्हणाल येथ कोण विचार । तरी श्रीएकनाथ परमेष्ठी गुरु ।
 भानुकुळीं अपरभास्करू । अज्ञानतिमिरपरिहर्ता ॥ ३१४ ॥
 सकळ सद्गुणीं परिपूर्ण । प्रतिष्ठानीं अवतरून ।
 कलिमलमग्नां ब्रह्मज्ञान । प्रबोधून उद्धर्ता ॥ ३१५ ॥
 अंगीं वैराग्य धडधडीत । अवलंबूनि भक्तिपंथ ।
 जनार्दनस्वामी सद्गुरुनाथ । सेवूनि परमार्थ साधिला ॥१६
 अभेद गुरुभजनाची मागी । प्रकट आचरोनि दाविली जगीं ।
 गुरुदास्याच्या ऐश्वर्ययोगीं । समता अंगीं शोभविली ॥३२०॥
 यशोदानंदात्मज आवडी । धर्मालयीं उच्छिष्टे काढी ।
 अर्जुनाचीं धुतलीं घोडीं । येथ कावडीं जळ वाहे ! ॥ ३३४ ॥
 ऐसा महिमा अगाध ज्याचा । तिहीं रुक्मिणीस्वयंवर वाचा ।
 वाखाणिले त्या ग्रंथाचा । विचित्र महिमा जग जाणे ॥ ३३५ ॥
 परमार्थबुद्धी निष्कामपठण । करितां लाहती अपरोक्षज्ञान ।
 अमोघसिद्धीचें आयतन । त्यावरी व्याख्यान केवि कीजे ! ॥३४१

मराठीत श्रीधरस्वामी, मोरोपंत, काशिकवि, सामराज, विठ्ठल, वीरेश्वर
 इत्यादि कवींनीं सदर कथा आपापल्यापरीनें गाइली आहे पण नाथांच्या
 या कथाचंद्रिकेपुढें त्या तारका मंदप्रभ वाटतात ! !

६ भातां नाथांच्या रुक्मिणीस्वयंवराकडे वळून त्यांतील थोडीं अव-
 तरणें दाखल करितों:—

विवेकालो जशी श्रद्धेची जोड मिळावी त्याप्रमाणें भीमक राजाला
 शुद्धमती राणी प्राप्त झाली होती. त्यांच्या पोटी कृष्णाची चिच्छक्ति
 रुक्मिणी जन्मास आली. पांच विषयांचे शेवटीं जशी सुबुद्धि उपजावी तशी
 रुक्मी आदिकरून पांच भावांच्या पाठीवर ' नवविधा तेचि नवमास ' पूर्ण
 होऊन गोरटी रुक्मिणी जन्मास आली ! राजाची मुलांपेक्षां तिच्यावर
 प्रीति अधिक होती. ती उपवर झाली तेंव्हां तिला योग्य वराला देण्याचा
 विचार चालू होतांच एक दिवस द्वारकेंतील कृष्णचरित्र पाहून आलेला एक

ब्राह्मण राजदरबारीं आला व रुक्मिणी राजाजवळ असतां त्यानें कृष्णस्वरूपाचें वर्णन केलें.

कीर्तिनामक ब्राह्मणानें श्रीकृष्णस्वरूपाचें वर्णन कसें केलें तें नाथांच्या अध्यात्मप्रचुर वाणीनेंच एका (प्रसंग १) :—

जो निर्गुण निर्विकार । जो निष्कर्म निरुपचार ।
तोचि जाहला साकार । लीलाविग्रह श्रीकृष्ण ॥ २० ॥
अति सुरंग चरणतळें । उपमे कठिण रातोत्पळें ।
वाळसूर्याचेनि उजाळें । तैसीं कवळें टांचांचीं ॥ २१ ॥
ध्वजवज्रांकितरेखा । चरणींचीं सामुद्रिकें देखा ।
न वर्णवती सहस्रमुखा । ब्रह्मादिकां अलक्ष्य ॥ २२ ॥
कृष्णअंगा जडलेपणें । विजूसी तेज चढलें चौगुणें ।
विसरली अस्तमाना जाणें । पीतांबरपणें कांसेशीं ॥ २६ ॥
सोहंभावाचेनि गजरें । चरणीं गर्जती नेपुरें ।
मुमुक्षूचें मन निदसुरें । त्यातें चेइरें करीतसे ॥ २८ ॥
शून्य सांडोनि निरवकाश । तैचि कृष्णहृदय सावकाश ।
संतीं केला रहिवास । वृत्तिशून्य होवोनी ॥ ३८ ॥
ज्ञानवैराग्यशक्तिसंपुटीं । निपजलीं मुक्तमौतियें गोमटीं ।
तेचि एकावळी कंठीं । श्रीकृष्णाचे शोभत ॥ ४० ॥
पंचभूतें भिन्नभिन्न । तैशा आंगोळिया जाण ।
तळहात तो अधिष्ठान । पांचही मिळती एकमुष्टी ॥ ४६ ॥
चहूंखाणी क्रियाशक्ती । त्या चारी भुजा शोभती ।
आयुधें वसविलीं हातीं । कवणे स्थिती पहा पां ॥ ४५ ॥
अत्यंत तेजें तेजाकार । द्वैतदलनीं सतेज धार ।
तैचि धगधगीत चक्र । अरिमर्दनीं उद्भट ॥ ४६ ॥
जें जें अत्यंत सुंदर दिसे । तें तें कृष्णाचेनि लेशें ।
डोळियां तेंणें लाविलें पिसें । जाहलीं मोरपिसें हरिअंगीं । ७०

कृष्ण देखिला जिये दृष्टीं । ते परतोनि मागुति जुठी ।
 अधिकाधिक घाली मिठी । होय तल्लीन हरिरूपीं ॥ ७५ ॥
 ऐसा धीर वीर उदार सुंदर । गुणागुण अतिगंभीर ।
 पृथ्वीवरी एक यदुवीर । दुजा नाहीं सर्वथा ॥ ८५ ॥

७ आईबापांचा विचार रुक्मीला आवडला नाही व त्यानें फार कृष्ण-
 निंदा केली पण कृष्णनिंदेंतही कृष्णस्तुतिच कसी झाली तें पहा:—

कृष्णासी सोयरी नये कामा । हें काय कळलें नाहीं तुम्हां ।
 सखा मारिला अहंमामा । तो काय आम्हां धड होईल ? ॥ २ ॥

एक म्हणती नंदाचा । एक म्हणती वसुदेवाचा ।
 ठावहि नाहीं बापाचा । अकुळी साचा श्रीकृष्ण ! ॥ ३ ॥

मुळींच नाहीं जन्मपत्र । कवण जाणे कुळगोत्र ।
 कृष्ण नव्हे जी स्वतंत्र । भक्तपरतंत्र सदांचा ॥ ४ ॥

कर्म पाहतां परद्वारी । गोरसाची करी चोरी ।
 धरितां न धरवे निर्धारीं । चोरटा हरी चित्ताचा ॥ ५ ॥

कृष्णासी उघड नाहीं वर्तणें । सदा संसारीं लपणें ।
 त्याचीं मीं जाणें विंदाणें । लपतीं स्थानें तीं एका ॥ १० ॥

चढे वैकुंठीचे पाहाडीं । क्षीरसागरीं देतसे बुडी ।
 शेषाचिये फणें दडी । मिषें निद्रेचेनि राहे ॥ ११ ॥

विघ्न देखोनियां थोर । होय मत्स्य कीं सूकर ।
 नातरी पाठीं करोनि निवर । रूप धरीं कमठाचें ॥ १२ ॥

दैत्य देखोनियां सबळ । जाहला भिकारी केवळ ॥
 बळींनं केला द्वारपाळ । गळां बांधोनि द्वारासी ॥ १४ ॥

कृष्णासी नाहीं रूपगुण । न देखों एक-देशीं स्थान ।
 तयासी कैचें सिंहासन । वृत्तिशून्य वर्ततसे ॥ २० ॥

कृष्णासी नाहीं देहाभिमान । कदा नेणे मानापमान ।
 तयाचे गांठीं कैचें धन । भाजीचें पान खातसे ॥ २१ ॥

जयासी माया पाहीं । दोघी वर्तती दोन ठायीं ।
 एक देही एक विदेही । देवकीही यशोदा ॥ २३ ॥
 कुळकर्माचा अंत ! आपणासकट सकळांचा घातू ।
 करणें असेल जीवांतू । तरी कृष्णनाथू वरावा ॥ ३० ॥

(प्रसंग २.)

रुक्मी कृष्णाची निंदा म्हणून करायला गेला तों त्याची तीच महत्तम स्तुती झाली ! अहंकंसमामाला मारणारा, दोन आईबापांचा, अकुळी, चित्तचोर, भक्तपरतंत्र, सदा संसारी लपणारा, मत्स्यकूर्मवराहादि विचित्ररूपें धारण करणारा, बळीच्या द्वारी रावणारा, 'आपणासकट सकळांचा' घात करणारा असा हा कृष्ण ज्याला जीवाचा (जीवपणाचा) अंत करून घ्यावयाचा असेल त्यानेंच स्वीकारावा ! किती अप्रतिम 'व्याजस्तुति' ही ! भगवान् असे सर्वगुणसंपन्न आहेत कीं, त्यांची निंदाच होऊं शकत नाही.

८ रुक्मिणीनें श्रीकृष्णास सप्तश्लोकी पत्रिका लिहिली व ती सद्भावनामक ब्राह्मणाबरोबर पाठविली. तो ब्राह्मण मनोवेगाच्या वारूवर बसून द्वारकेस गेला. द्वारकेचा बाह्यप्रदेशांचा आराम, द्वारकानगरी व श्रीकृष्ण मूर्तीतें पाहून ब्राह्मण आनंदानें नुसता वेडावला (प्रसंग ३)—

द्वारकाबाह्यप्रदेशीं । आराम रमवी जीवशीवांशीं ।
 वसंत निववी सदा सुमनेसीं । संताप कोणासी असेना ॥६॥
 प्रेमें विकासलें कमळ शुद्ध । रंजी करिती कृष्णषट्पद ।
 ऐकोनि गंधर्व जाहले स्तब्ध । सामवेद मौनावले ॥ ७ ॥
 डोलती पै द्राक्षांचे घड । मुक्तपरिपाकें अति गोड ।
 सकळ कामांचें पुरे कोड । गोडही गोड ते गोडी ॥ ९ ॥
 कोकिला कृष्णवर्ण कूजती । शब्द निःशब्द मधुरवृत्ती ।
 तेणें सनकादिक सुख पावती । प्रजापती तटस्थ ॥ १० ॥
 मयूर आनंदें नाचत । अप्सरानृत्य तेणें तटस्थ ।
 तांडव विसरले उमाकांत । भति अद्भुत हरिलीला ॥ ११ ॥

शुद्ध हंस द्वारकावासी । मुक्तमोतियें चारा त्यांसीं ।
तें देखोनियां परमहंसीं । निजमानसीं लाळ घोटी ॥ १२ ॥

शुक पिंगळे अनुवादत । तेणें वेदांत दचकत ।
अति गुह्याचे गुह्यार्थ । पक्षी बोलत द्वारकेचे ॥ १३ ॥

द्वारकेमाजी शुद्ध केणें । दों अक्षरांचें खरें नाणें ।
जैसें घेणें तैसें देणें । कोणासी उणें असेना ॥ १८ ॥

हेमसिंहासनीं आदिमूर्ती । बैसला असे सहजस्थिती ।
द्विजासी देखोन श्रीपती । भाव चिर्त्तीं जाणिला ॥ २२ ॥

रुक्मिणीनें श्रीकृष्णास पत्रिका पाठविली त्यांतील ३ रा श्लोक पहा—

तन्मे भवान् खलु वृतः पतिरंग जायामात्मार्षितश्च भवतोऽत्र
विभो विधेहि । मा वीरभागमभिमर्शतु चैद्य आराद्रोमायुवन्मृगपते-
बलिमंबुजाक्ष ॥ ३ ॥

मनें वाचा आणि काया । निर्धारेंशीं तुझी जाया ।
मी झालें असें यदुराया । विवाह विधिया त्वां कीजे ॥ १४ ॥

कृष्णकेसरीची संपत्ती । चैद्यजंबुक जें कां नेती ।
कमलनयना कमळापति । थोर अपकीर्ति होईल ॥ १७ ॥

अंबालयांत कुलवधू नेण्याच्या विदेह राजाकडील पद्धतीचा उल्लेख
करून त्या प्रसंगीं आपण माझें हरण करावें असें सुचवून रुक्मिणी
शेवटीं म्हणते—

तुझी कृपा नव्हती फुडी । कवण जिणियाची आवडी ।
देहदंडाची हे बेडी । कोण कोरडी ओढील ? ॥ ५९ ॥

कृपा न करवेल येथें । तरी मारुनि जाय आपुले हातें ।
मग परलोकीं तरी तूतें । सावकाश भोगीन ॥ ६० ॥

प्रसंग ४ था.

रुक्मिणीच्या पत्रिकेप्रमाणें एकटे कृष्ण निघाले तेव्हां त्यांच्या तोंडीं
नाथांनीं पुढील उद्गार घातला आहेः—

जो दुजियाची वाट पाहे । त्याचें कार्य कांहींच नोहे ।
यश कैसेनि तो लाहे । जो साह्य पाहे सांगाती ! ॥ २ ॥

९ आतां रुक्मिणीचें स्वरूपवर्णन एकाः—

सुरवर पन्नगांच्या ठायीं । हिंडतां सौंदर्या विश्रांति नाहीं ।
म्हणोनि धांविन्नलें लवलाहीं । भीमकीदेहीं विश्रांति ॥ ३ ॥

नाहीं स्रष्टयानें स्रजिली । कृष्णप्रभावे रूपा आली ।
वरवेपणा सिंगे चढली । साकारली सौंदर्ये ॥ ६ ॥

मस्तकींचे नील कुंतल । तेंचि नभ अति सुनीळ ।
तळीं मुखचंद्र निर्मळ । भीमकीमुखीं उगवला ॥ ८ ॥

चंद्रमंडळामागेंपुढें । जैसे तारांगणांचे वेढे ।
तैशीं मोतिलग तानवडें । दोहींककडे तळपती ॥ १२ ॥
श्रीकृष्णरंगें सुरंग । अहेवंपण तिचें अभंग ।

तेंचि कुंकुम पै चांग । मुखचंद्रीं चंद्रमा ॥ १८ ॥
जैशीं नक्षत्रें नभमंडळीं । तैशी मुक्तमोतियांची जाळी ।
लेइलीसे भीमकवाळी । तेंणें वेल्हाळी शोभत ॥ २१ ॥

दृश्य देखतां शिणले नयन । धर्णीचें घ्यावया कृष्णदर्शन ।
एकत्र होऊनि देखणेंपण । भीमकी लोचना पै आलें ॥ २३ ॥

पहावया घनसांवळा । कृष्णश्यामता आली बुबुळा ।
आसावली दोहों डोळां । सबाह्य देखणें समदृष्टी ॥ २४ ॥

मुखामाजी दंतपंक्ती । जैशा ओंकारामाजी श्रुती ।
चौकींचे चारी झळकती । 'सोहं अस्मि' सोलीव ॥ ३१ ॥

वनिताअधरीं सुवर्णफांसा । पडोन मुक्त आले नासा ।
भुलवावया कृष्णपरेशा । उपाय कैसा देखिला ॥ ३२ ॥

कृष्णमणी अहेवतंतु । कंठीं धरिला न तुटतु ।
दिसौं नेदी लोकांतु । केला एकांतु निजकंठीं ॥ ३७ ॥

एका अंगी भिन्नपणी । जीवशीव वाढिन्नले दोनी ।
 तेणें झाली घनस्तनी । कुचकामिनी कुचभारें ॥ ४१ ॥
 विद्याअविद्या पाखें दोन्हीं । आच्छादिलें दोहींकडूनी ।
 दाटली त्रिगुणांची कसणी । कृष्णावांचोनी कोण सोडी ॥ ४२ ॥
 भीमकीकृष्णआलिंगन । तेणें जीवशीवा समाधान ।
 यालागीं दोनी उचंबळले जाण । कृष्णस्पर्शन वांछिती ॥ ४३ ॥
 प्रकृतिपुरुषां पडली मिठी । तैसें विरडें कांचोळिये दाटी ।
 कृष्ण सोडील जगजेठी । आयावाया न सुटेची ॥ ४४ ॥
 शमदमादि सहा सुभटें । हस्तकडगे बाह्यवटें ।
 करीं कंकणें उद्धटें । कृष्णनिष्ठे रुणझुणती ॥ ४५ ॥
 पाहतां तळहातींच्या रंगा । उणें आणिलें संध्यारागा ।
 करी चरणसेवा श्रीरंगा । तळवा तळ हातीं सदा ॥ ५० ॥
 (प्रसंग ७.)

१० कुंडिनपुरांत रुक्मिणीविवाहाचा संभ्रम मांडल्यावरही तेथें चार
 पुरुषार्थांची चवाई । तें आसन त्यावरी पाही ' अशा लोकोत्तम जाव-
 याला वसवून त्याची पूजा करतांना भीमक व शुद्धमती यांची कशी
 अवस्था झाली तें पहाः—

पाहतां श्रीकृष्णाचें रूपडें । अनंतरूपें कृष्ण चहूंकडे ।
 विस्मयें भीमक झालें वेडें । मार्गेंपुढें हरि देखे ॥ ८२ ॥
 अनंतरूपें यादवपती । कैचेनि मी पूजूं श्रीपती ।
 पूज्य पूजकता वृत्ती । हेही स्थिती नाठवे ॥ ८३ ॥
 उदक घाली शुद्धमती । चरण प्रक्षाली नृपती ।
 तार्थि चरणतीर्थ मागती । कृष्णपदप्राप्ती दुर्लभ ॥ ८५ ॥
 शुद्धसत्वाचें विरजांवर । चिद्रत्नांचे अलंकार ।
 भीमकें अर्पुनियां अपार । कृष्ण वर पूजियेला ॥ ८७ ॥

वृद्धपरंपरा ऐसी आहे । वरचरण उटी वधुमाये ।

शुद्धमति येऊनि लवलाहे । वदन पाहे कृष्णाचें ॥ ८९ ॥

मुकुट कुंडलें कौस्तुभमाळा । झळकत पीतांबर मेखळा ।

देखोनियां घनसांवळा । दोहीं डोळां निवाली ॥ ९० ॥

कृष्ण चरणालागीं लावितां हळदी । अहंभावेसी ठकली बुद्धि

लाज विसरली त्रिशुद्धि । मी तूं उपाधी नाठवे ॥ ९२ ॥

अक्षयवाणें करी आरती । कृष्णप्रभा दीपदीप्ती ।

कृष्णीं लागलिया परमप्रती । चित्तवृत्ती तद्रूप ॥ ९४ ॥

रुक्मिणीच्या विवाहाला उभयपक्षीय वऱ्हाडी मिळाले व लग्नसमारंभ यथाशास्त्र यथासांग पार पडला. सर्व वारकिसारीक गोष्टींचेही नाथांनीं फार मजेचें वर्णन केलें आहे. रुखवतप्रसंगां भावार्थाच्या ताटांत स्वानंद-रस भरून शुद्धमतीनें वाढला तेव्हां 'जे जे धाले कृष्णपंक्ती । सुधा पुढती त्या नलगे, ' भोजनांत अनेक पक्वान्नें व पदार्थ केले होते, जो तो आपल्या रुचीपरत्वेन सेवीत होता. षड्रसांचे सर्व पदार्थ होते:—

कृष्णपंक्ती नाहीं उणें । जेवितां जेविते जाणती खुणे ।

रुचिलेपणें वाढिती जाणें । सावधपणें शुद्धमती ॥ १३५ ॥

पहिले वाढिले नवजणी । पूर्ण करिती चौघीजणी [मुक्ती]

एकाजनार्दन भोजनीं । अतृप्त कोणा राहूं नेदी ॥ १३८ ॥

(प्रसंग १४.)

११ कृष्णाचें उच्छिष्ट रुक्मिणीला नेऊन दिलें तेव्हां तो प्रसाद तिनें माथां धरिला व परमानंदानें सेविला—

जंव जंव कृष्णशेष सेवी । तंव तंव समाधिसुख वाकुल्या दावी ।

बाप भाग्याची पदवी । स्वर्गीं देवीं वाखाणजे ॥ १५ ॥

अक्षता डोक्यावर पडायची वेळ आली तेव्हां 'चढोनि परेचिये उपरी । सद्गुरु सावधान करी.'—

अक्षर निमिष पळेंपळ । घटिका भरतां नलगे वेळ ।
लोकव्यापारें वरळ । गेला काळ नेणती ॥ १९ ॥

सद्गुरु सांगे भरली घडी । उगेच पाहाती वऱ्हाडी ।
ज्यासी निजकार्याची तांतडी । घडिया घडी ते साधिती ॥ २० ॥

विवाहप्रसंगीं रुक्मिणीचें अत्यंत मनोहर रूप पाहून 'कृष्णाला
रुक्मिणी व रुक्मिणीला कृष्णच पूर्णपणें साजतात' असेंच सर्वास वाटलें.

पाहतां भीमकीचें रूपडें । अरूपरूपें तेज गाढें ।
मंडपामाजी उजेड पडे । आणिकीकडे पाहों नेदी ॥ ४३ ॥

नामरूपाचेनि प्रकाशें । अवधी भीमकीच भासे ।
देखोनि जीव भुलले कैसे । डोळ्यां पिसें लाविलें ॥ ४४ ॥

उभवूनि स्वरूपठसा । भुलविलें आदिपुरुषा ।
एकाएकीं धाविन्नला कैसा । कृष्ण पिसा इणें केला ॥ ४५ ॥

वस्त्रें अर्पूनि सुंदरी । वेगीं नेली अभ्यंतरीं ।
मायावसनें त्याग करी । अंगीकारी श्रीकृष्णवास ॥ ४६ ॥

कृष्ण आपलें वऱ्हाड बरोबर घेऊन वाजतगाजत वधूगृहीं यावयास
निघाले, तेव्हां पुढें 'ममतेच्या हवाया जळत होत्या' 'अतिलोभाच्या
चिचुंदऱ्या' पेटवून दूर भिरकावल्या जात होत्या, क्रोधाचे भुइनळे,
कामाचे हातनळे, अहंकाराचे बाण यांनीं जनमनरंजन होत होतें. मधून-
मधून निजतेजाच्या चंद्रज्योति उधळत होत्या, भ्याडांच्या पाठीं अधिक
लागून त्यांना झोंपडी पहायाला लावणारा महामोहाचा मत्त हस्ती पुढें
डौलानें चालविला होता. चतुर्विध मुक्ति हार्ती कलश घेऊन महाद्वारीं
उभ्या होत्या. श्रद्धा, शांति व विरक्ती ह्या दासी कृष्णाच्या अंगावरच्या
वस्त्रांची इच्छा करीत अंतर्गृहाच्या दारांत उभ्या होत्या. ऋग्वेदादि चौघे
बंदीजन कृष्ण सर्वांच्या दृष्टीस पडावा म्हणून विवेकाची वेताटी (छडी)
हार्ती घेऊन दृश्य गलबला मार्गें लोटीत होते ! अहं-सोहं सोडून वैष्णव
वार पुढें नाचत होते. कृष्णाचे भक्त, ज्ञानी, योगी, अनुभवी असे सोयरे
कोणी सलोकतेच्या वारूवर, कोणी समीपतेच्या अश्रावर, कोणी सरूप-

तेच्या कुंजरावर बसून मागेंपुढें चालले होते. कृष्णाबरोबर दयासुभद्रा सुखासनावर आरूढ होऊन मिरवत होती. ह्या मिरवणुकींत सर्वांचे डोळे कृष्णदर्शनाचें परमसुख भोगीत होते.

दृष्टी जडली कृष्णरूपासी । परतोनि नये दृश्यापार्शी ।
पारणें होतसे डोळ्यांशीं । कृष्णासुखाशीं भोगिती ॥ ८९ ॥
कृष्ण देखोनि धाले नेत्र । देती तृप्तीचे ढंकर ।
तरी भुकेले अपार । वारंवार हरि पाहती ॥ ९० ॥

(प्रसंग १५.)

ह्याप्रमाणें सकलजननयनांचे भ्रमर झालेले कृष्णनवरदेव विवाहमंडपा-
पार्शी आले तेव्हां प्रचंड जयजयकार होऊन लोक आपापल्या स्थानीं
बसले. श्रीकृष्णाची अर्घ्यपाद्यांनीं पूजा करून—

उदक घाली शुद्धमती । चरण प्रक्षाळी नृपती ।
जेथोनि तीर्थांची उत्पत्ती । ते पूजिती श्रीचरण ॥ १४८ ॥
चंदन पुष्पें टिळे माळा । नावें पूजिला घनसांवळा ।
आनंद भीमकभूपाळा । परब्रह्म डोळां देखितां ॥ १४९ ॥

१२ दधिमधु एकत्र करून कृष्णाच्या हातावर घातलें तों मेहुणे
पुढे झाले व त्यांनीं ' गोकुळीं चोरुनि दधि खातां । तुझांसी लाज नाहीं
सर्वथा । आम्ही निजभावे अर्पितां । कां लाजतां निजचोरा ' याप्रमाणें
बोलून थट्टा करण्यास आरंभ केला. आचमन झाल्यावर पायघड्यांवरून
कृष्णास गौरीहराची पूजा करित असलेल्या रुक्मिणीकडे नेलें व अंतरपाट
घरून एकदाचें ' शुभलग्न सावधान ' झालें ! भीमकीच्या मस्तकावर
कृष्णानें अक्षता टाकल्या व रुक्मिणी कृष्णाच्या मस्तकावर अक्षता टाकूं
लागली तों तिला कृष्णच सर्वत्र दिसूं लागला.

कृष्ण देखे जिकडे तिकडे । अक्षता घाली चहूंकडे ।
पुरोहित म्हणती लागलें वेडें । कृष्ण निवाडें नोळखिसी ॥९॥

कृष्णालागीं परमपिसी । माळ घालूनि रथीं होतीसी ।

शेखीं कृष्णातें नोळखिसी । केवीं नांदसी संसारीं !! ॥ १० ॥

१३ ह्यानंतर विवाहशेमाला श्रीकृष्णाला बहुल्यावर जावें लागलें तेव्हां ' कडे घ्यावी जी नोवरी, ' असें म्हणत लहानथोरांनीं त्याला वेढलें. पुढील सर्व विनोदाचे व थडामस्करीचे प्रकार कृष्णांनीं लहान होऊन लहानांच्या संतोषार्थ मोठ्या आनंदानें केले ! हळद लावण्याच्या समयीं ' नांव घेऊन कृष्णाचे पाय माग ' म्हणून रुक्मिणीला स्त्रीपुरुषांनीं वेढल्यावर ' आतां काय बोलों गोष्टी । न दिसे सृष्टीं नामरूप ' असें वाटून रुक्मिणीच्या मनांत आलें—

पाहतां रूपाचा दुष्काळ । घाली साकारतेचा आळ ॥

लावितां नामाचा विटाळ । तेणें गोपाळ शोभला ॥ ५९ ॥

सर्वेचि म्हणे कळलें चित्ता । गो-इंद्रियां हा नियंता ॥

यासी गोंवळा म्हणतां । दोष सर्वथा मज नाहीं ॥ ६० ॥

असा विचार करून ' पाय द्या गोपाळा ' असें म्हणून रुक्मिणीनें पाय मागितला व ' खूण जाणून ' कृष्णानें तो दिला तेव्हां टाळ्यांवर टाळ्या वाजल्या व—

अबला सांगती वडिलां । येणें अभिमान सांडिला ।

कृष्ण बाईले अधीन झाला । तिच्या बोलामाजी वतें ! ॥ ६४ ॥

कृष्ण देखोनि बहुकाळा । हळद लावी वेळोवेळां ।

उटोनियां घनसांवळा । अति सोज्वळा करूं पाहे ॥ ६५ ॥

भीमकीनें ते निर्मळ पाय हातीं घेतले तेव्हां ' पाहतां कृष्णचरणरेखा । चरणीं देखे तिहीं लोकां '

नोवरीचें बिरडें फेडायला कृष्णाला सांगितलें तेव्हां—

मेहुणे म्हणती ' हा जगजेठी । जाणे विरड्यांची हातवटी ।

अभ्यास केला यमुनेतटीं । दाटोदाटीं गौळणींसी ' ! ॥ ७५ ॥

यावर यादवमंडळी रागावून कृष्णाला म्हणतात—

‘महावीराचें विरडें पडलें । तें तुवां एकलेनें फेडिलें ।
मेहुणे न लाजती बोलतां बोलें । रुक्मिया दिधलें तें दीजे ।७७।

कृष्ण रुक्मिणीला हळद लावणार. तोंच ‘आमची भीमकी सुकुमार
गोरटी आहे, मळाना मुष्टीनें मारून तुमचे हात कठिण झाले आहेत हो !’
असा वधूपक्षीय स्त्रियांनीं कह्या केला. रेवतीवहिनीही कृष्णास म्हणाल्या
‘बाईच्या अंगाला हात लावण्यापूर्वीं नांव घेतलें पाहिजे.’ तेव्हां-

कृष्ण म्हणे “हळदीमिसें । मजचि लावूं आल्या पिसें ! ।
नांवरूप मज न दिसे । काय म्यां कैसें म्हणावें ? ॥ ९१ ॥

नामरूपाची व्यवस्था । रुक्मिणीच जाणे तत्त्वतां ।
माझ्या अंगीं नाहीं सर्वथा । नाम घेता मी नव्हे ” ॥ ९२ ॥

“आग्रह न करावा गोपाळा । नामरूपा तूंचि जिव्हाळा ।
व्यर्थ चाळविसी अबला । सुखसोहळा तुझेनी ” ॥ ९३ ॥

कृष्ण म्हणे “रुक्मिणीदेवी । नामरूपा तूंचि असावी ।
मजपरिस तूंचि बरवी ” । हांसिजे सर्वीं ऐकोनि ॥ ९४ ॥

कृष्णानें एकदाची हळद लाविली तेव्हां ‘झाला भीमकीचा दास । जो
जगन्निवास जगदात्मा !’ अशी सर्वांनीं एकच ओरड केली !

१४ कृष्णाचे पाय हातांत आले तेव्हां त्याचें वंदन करावें असें
रुक्मिणीच्या मनांत आलें पण सख्या वक्रदृष्टीनें आपल्याकडे पाहत आहेत
हैं जाणून ती मनांत लाजली व आईसुद्धां सर्व हांसतील अशी अभि-
मानाची कल्पनाही थोडी उठली. लाज व अभिमान हे हरिचरण दुराव-
णारे आहेत यामुळें ती कपाळ वांकवूं लागली तरी तिच्या कपाळाला
पायाचा स्पर्श होईना ! मग मात्र ती गजब्रजून गेली, तेव्हां उद्धवाच्या
विनंतीवरून कृष्णानें तिचे मनोरथ पूर्ण केले.

हरिखें नमूं पाहे गोरटी । पूर्वील सख्या वक्रदृष्टी ।
देखतां लाजली पोटीं । भेद उठे शंकेचा ॥ १०४ ॥

तेणें चुकविले समचरण । वृथा गेलें जी नमन ।
 मायेसकट हांसती जन । येरीं अभिमान धरियेला ॥ १०५ ॥
 थोर अभिमानली बाळी । धरी अंगुष्ठ करतळीं ।
 नमन चुकों नेदीच ये वेळीं । तंव वनमाळी हांसत ॥ १०६ ॥
 येरी मस्तक जंव लोटी । तंव समचरणा पडली मिठी ।
 अभिमानें केली हिंपुटी । पाय ललार्तीं न लागती ॥ १०७ ॥
 जितुकें अभिमानाचें बळ । तितुकें निजदृष्टीं पडळ ।
 तेणें चुकविलें चरणकमळ । वेगें वेल्हाळ गजवजली ॥ १०९ ॥
 नेत्रीं अश्रूंचिया धारा । अंग कांपे थरथरा ।
 चरणवियोगें सुंदरा । शरीरभारा उबगली ॥ ११६ ॥
 मग धांवोनियां लवलाहे । धरून भीमकीची वाहे ।
 उद्धव म्हणे “ उठीं उठीं माये । वंदीं पाय कृष्णाचे ॥ १२० ॥
 सांडीं सांडीं लाज अभिमान । निर्विकल्प राखीं मन ।
 वृत्ति करुनि सावधान । हरिचरण वंदावे ” ॥ १२१ ॥
 उद्धवाचिया वचनीं । दृढ विश्वासली रुक्मिणी ।
 लाज सांडिली निवटूनि । हरिचरणीं निर्लजा ॥ १२२ ॥
 वृत्तीसीं झालें समाधान । खुंटला शब्द तुटलें मौन ।
 भोगिताहे चैतन्यघन । समचरण वंदित ॥ १२४ ॥
 उपरमली विषयदृष्टी । निजानंदें कोंदली सृष्टी ।
 तेथें हरपली त्रिपुटी । उठाउठी निजलाभ ॥ १२५ ॥
 नोवरा नोवरी नाठवे हेतु । आण वाहून गेला दृष्टांतु ।
 अर्थ स्वार्थ आणिक परमार्थु ॥ आला अनंतु अनंती ॥ १२७ ॥

ह्या ओव्या भाविकाच्या नेत्रांतून प्रेमांश्रूंच्या धारा उत्पन्न करून वृत्ति क्षणैक समाधानसुखोन्मुख करितात. जीवशिवांचें लग्न लागल्यावरसुद्धां हरिचरणसेवेची प्रीति जीवाची कायम राहते. चरण क्षणभरही अंतरलेले भक्ताला खपत नाहीत.

लाज व अभिमान सांडून मन निर्विकल्प करून रुक्मिणी कृष्णपुढीं
जेव्हां जडली तेव्हांचें तिचें वर्णन पहा:—

तेणें सुखें वांकुलिया । बोधाच्या गुतकुलिया ॥

उसळती उकळिया । आनंदाच्या ॥ ९३ ॥

अहंसोहंगांठी । सुटल्या चरणभेटी ।

आनंदाची सृष्टी । हेलावतु ॥ ९४ ॥

सेव्यसेवकभावो । नाठवे विवाहो ।

देवी आणि देवो । एक जाली ॥ ९५ ॥

तो सोहळा देखोनि । एका जनार्दनी ।

उलहासु जनीं वर्नीं । सांठवेना ॥ १०६ ॥

हळदीचा समारंभ संपला. श्रीकृष्णांनीं रुक्मिणीला कडेवर घेतलें व
प्रकृतिपुरुष एकपणें आंबा शिंपों गेले. कुंकवानें गौरीहर शिंपतात त्याला
आंबा शिंपणें म्हणतात. त्याचें मर्म नाथांनीं किती उत्कृष्ट व्यक्त
केलें आहे तें पहा:—

ओंकार बीज दृढ मूळ । सहज वृक्ष तो सुनीळ ।

वाढिन्नलासे कोमळ । अर्धमात्रापर्यंत ॥ १४४ ॥

आगमनिगम तेचि पानें । वैराग्यमोहराचीं सुमनें ।

मोहरला कवणें मानें । श्रद्धाजीवनें सपोष ॥ १४५ ॥

स्वानंदवसंताचे रिघवणें । वृक्ष नित्य नवा तेणें गुणें ।

संतकोकिलांचीं सुटलीं मौनें । टाहो करिती निजबोधें ॥ १४७ ॥

सकळ फळें फळल्यापाठीं । आम्रवृक्ष फळें शेवटीं ।

रसस्वादाचिया खोटी । पोटीची आंठी सांडिली ॥ १४८ ॥

निजरसें जो मुराला । तोचि सजनीं सेविला ।

बहु काय बोलों बोला । आंबा शिंपों गेला श्रीकृष्ण ॥ १४९ ॥

१५ पुढें एक दिवस धेंडा नाचविण्याचा प्रसंग झाला.

बोध नाचत घेऊनि कृष्ण । नोवरी घेऊनि देहाभिमान ।
आपुलाले पक्षीं जाण । दोघे जण नाचती ॥ ७ ॥

नोवरी वाढे आपणावरी । आपण वाढे नोवरीवरी ।
क्षणा तळीं क्षणा वरी । नानापरी नाचवी ॥२७॥

पाहतां पाहतां पडलें ठक । नोवरा नोवरी झालीं एक ।
जीव शीव हे सरली भाक । निजसुखस्वानंदें ॥२८॥

(प्रसंग १७.)

१६ विवाहकार्य संपलें, वरात निघाली. यादवसेना द्वारकेस जाण्यास निघाली तेव्हां देवकीच्या स्वाधीन रुक्मिणी करितांना भीमकी व शुद्धमती या दोघींना अनावर हुंदका आला व—

चौघां पुत्रांहून आगळी । वाढविली हे वेल्हाळी ।
आतां दिधली तुम्हांजवळी । पुत्रस्नेहें पाळावी ॥ ३ ॥

असें म्हणून रुक्मिणी यादवांना निरविली. सकळ नरनारींच्या डोळ्यां-
लाही आंसुवें आली व रुक्मिणीला—

कृष्णीं लागलिया प्रीति । मायामाहेरींची खंती ।
सर्वथा न करीं चिरीं । निज वृत्ति हरिचरणीं ॥ ८ ॥

असा बोध करून त्यांनीं वाटे लावलें. ही कन्यावियोगाचा प्रसंग सर्वच कुटुंबवत्सलांना दुःसह होतो. वरात द्वारकेस आली. नागरिकांनीं गृह-
प्रवेशसमयीं परमोत्सव करून सर्व नगर शृंगारलें होतें.

वधुवरें पाहावया कौतुक । नगर नागरिक लोक ।
मंडपघसणी होतसे देख । एकाएकीं धाविन्नले ॥२२॥

(प्रसंग १८.)

१७ द्वारकाप्रवेशप्रसंगीं वेश्या व संन्याशी यांचे एकमेकांस गर्दीत धक्के लागल्यावर त्यांचा मजेचा संवाद दिला आहे तो मननीय आहेः—

वेश्या आणि संन्याशी । मंडपघसणी होतसे कैशी ।
 कोप आला श्रीपादासी । दंडं वेश्येसी ठोकती ॥ २६ ॥
 येरी विसरली देहासी । वृत्ती लागली कृष्णस्वरूपाशीं ।
 रागें लाता हाणोनि तिशीं । 'विटाळ आह्वांसी कां केला' २७
 येरी हांसोनि कपाळ पिटी । 'अजून क्रोध न सांडी पोटीं ।
 विटंबिली दंडकासोटी । आत्मदृष्टी तुम्हां नाहीं ॥ २७ ॥
 मी उत्तम पैल हीन । विषम भेदाचें अज्ञान ।
 सर्वाभूतीं समसमान । निजात्मज्ञान तुम्हां नाहीं ॥ २८ ॥
 शेंडी सांडिली उपडोनि । वासना वाढविली चौगुणी ।
 श्रीकृष्ण देखिलिया नयनीं । विटाळ मानी तो निजांध' ॥ ३० ॥

वेश्येच्या भाषणाचा सारांश हाच कीं 'मी कृष्णरूपीं तल्लीन झाल्यामुळें जसे तुम्ही मला दिसला नाहींत, तशी तुमची तल्लीनता झाली असती तर मीही तुम्हांला दिसले नसते. कृष्णदर्शनावरोबर भेदज्ञान मावळलें पाहिजे. क्रोधादि विकारांचा न्यास झाला नाहीं तर दंडकासोटी घुंरता संन्यास म्हणजे संन्यासधर्माची विटंबना होय.' असा यांचा वाद चालला होता तों गोविंद दोघांपासून दूर गेला होता (अंतरला होता.) सर्व जनांना आनंद झाला. कृष्णानें मोठा दानधर्म केला व सर्वांच्या जयजयकाराच्या गजरांत रुक्मिणीसह श्रीकृष्णांनीं द्वारकेंत प्रवेश केला.

३ चिरंजीवपद.

हैं ४२ ओव्यांचें छोटें प्रकरण फार लोकप्रिय आहे. चिरंजीवपद म्ह० अविनाशी ब्रह्मपद. तें पावावयास अनुताप व वैराग्य प्रखर पाहिजे हें यांत नाथांनीं उत्तमप्रकारें सांगितलें आहे. मरणाचें नित्यस्मरण ठेवून देहसुखाविषयीं वितृष्ण असणें व ' नरदेह प्राप्त झाला असून मी तो विषयस्वार्थी लावला व थिता परमार्थ हातचा दवडला ' अशी तळमळ वाटणें याचेंच नांव अनुताप. असा अनुताप नित्य वाहतां वैराग्य सहज प्राप्त होतें. त्या वैराग्याची कथा ऐका. योगेश्वर श्रीकृष्णांनीं वैराग्य (त्याग) सात्त्विक, राजस व तामस असें त्रिप्रकारक असतें असें (गीता अ० १८) सांगितलें आहे. वेदविधि व सत्कर्मसदाचार यांचा त्याग करून कर्मधर्मीं भ्रष्टकार माजवणें म्ह० नियतकर्मांचा त्याग करणें हा तामसत्याग होय. आपली पूज्यता वाढावी यासाठीं सत्संग व सत्परिचर्या सोडून देहअहंतेला वश होऊन आपलीच प्रतिष्ठा वाढविणें व शिष्यशाखा वाढवून मठादि प्रपंच थाटून महती माजवणें हा राजसत्याग होय. हें तामस व राजस वैराग्य संतांस मान्य नाहीं. यानें कृष्णपरमात्म्याची प्राप्ति होत नाहीं, एवढेंच नाहीं तर हें अनर्थकारक आहे. आतां शुद्ध सात्त्विक वैराग्य कसें असतें तें ऐका. चिरंजीव पद पावावयास शुद्ध वैराग्य पाहिजे आहे. " भोगेच्छा विषयीक । ते तो सांडी सकळीक । प्रारब्धें प्राप्त होतां देख । तेथोनि निष्टक मन काढी. " विषयभोगाची इच्छा सांडणें व प्रारब्धानुसार विषयभोग प्राप्त झाले तरी तेथून मन निष्टक काढणें हा सात्त्विक त्याग होय. विषय बदाला बाधतात इतकेंच नव्हे तर साधकालाही बाधतात. संसार सोडून हा साधक बनला कीं, विषयही सोंवळे होऊन याला गांठायला येतात ! कसें तें पहा ! विषय पांचः शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध. पहिला विषय शब्द. ज्यानें परमार्थ धरिला त्याला जनमान हा महदनर्थ आहे. विरागी पुरुष पाहून लोक त्याची स्तुति करितात, त्याचा सन्मान करून पूजा करतात, नाथ म्हणतात—

त्याचें वैराग्य कोमळ कंटक । नेट न धरीच निष्टं ।
देखोनि मानस्तुति अलौकिक । भुलला देख पै तेथें ॥ १४ ॥

जनस्तुति लागे मधुर । म्हणती उद्धरावया हा हरीचा अवतार
आम्हांलागीं जाहला स्थिर । तेणें तो धरी शब्दगोडी ॥१५॥

२ ' हा आमच्या उद्धारासाठीं हरीच अवतरला आहे, केव्हांच हे महाराज हिमाचलावर गेले असते पण आमच्यासाठीं येथें राहिले आहेत ' इत्यादि प्रकारची स्तुति ऐकून हा त्या स्तुतिपर शब्दाला भुलतो व कोंवळ्या कांश्यासारखें याचें कोंवळें वैराग्य त्या स्तुतीच्या भाराखालीं पार दडपून जातें ! हा पहिला शब्दविषयच फार कठिण आहे, येथें याचें वैराग्य मऊ झालें कीं हा अनुक्रमानें स्पर्श, रूप, रस, गंध या विषयांनीं आक्रमिला जातो. मृदु आसनें, पलंग, शुश्रूषा, वस्त्रालंकार, आवडीचे पदार्थ, सुमनचंदन, फुलांच्या माळा, मानपत्रें, मेजवान्या, मिरवणुकी इत्यादि प्रकारांनीं पंचविषय सोंवळे होऊन म्हणजे धार्मिक आचारांतील सोज्जळरूपें घेऊन याला भुलवायला येतात व कोंवळ्या वैराग्याचा हा साधक त्यांना वश होऊन आपल्या खऱ्या हिताला मुक्तो ! मुलावाळांचा प्रपंच सुटून मठशिष्यांचा प्रपंच त्याच्या मार्गें लागतो ! पंचविषय हे बडे मैद आहेत, हा घरदार सोडून निघाला व साधक झाला तरी तेथेंही वेषांतर करून ते त्याला गांठतात व बुडवितात. यांना कोणत्याही वेषांत ओळखून न भुलणारा पुरुषच खरा विरक्त होय व त्यालाच चिरंजीव पद मिळतें ! या नवीन वेषांत विषयांना न ओळखणारा पुरुष ' इदं च नास्ति परं च न लभ्यते ' याप्रमाणें दोहोंकडे नागवला जातो. वरीलप्रमाणें साधक जनमानाला भुलला व पंचविषयांत अडकला कीं ज्यांनीं त्याचे प्रथम देव्हारे माजवले तेच त्याची निंदा करूं लागतात ! यालाही एकदां ती ' महाराज ' पणाची चटक लागली कीं, ' अनुताप नुपजे चित्तीं । ममता निश्चिती पूजकांची ' याप्रमाणें अनुताप होईनासा होऊन पूजक म्ह० भजकमंडळीच्या हा ममतेत सांपडतो. मनुष्य विवेकी असला तर त्याला जनमान काय करील म्हणून म्हणाल तर हें म्हणणें फुकट आहे. खरा ज्ञाता जो आहे त्याला प्रारब्धगतीनें मान झाला तरी

तो तेथें गुंतून न राहतां तात्काळ उदास होतो; पण त्या पूर्णतेस न पांचलेल्या साधकाच्या चित्तांतून मानगोडी (सत्काराची आवड) जात नाही. त्याला जनस्तुतीचा कैफ चढून तो पहिल्याहून अधिक देहाहंकाराच्या स्वाधीन होतो. इतका की, ' जरी कृपा उपजेल भगवंता । तरीच मागुता होय विरक्त ! ' खरें सात्विक वैराग्य ज्याला प्राप्त झालें आहे त्याचीं लक्षणें नाथ यापुढें सांगतात:—

तो विरक्त कैसा म्हणाल । जो मानलें सांडी स्थळ ।
 सत्संगीं राहें निश्चळ । न करी तळमळ मानाची ॥ ३६ ॥
 मांडीना स्वतंत्र फड । म्हणे अंगा येईल अहंता वाड ।
 धरुनि जीविकेची चाड । न बोले गोड मनधरणी ॥ ३७ ॥
 नावडे लौकिकपरवडी । नावडती लेणीं लुगडीं ।
 नावडे परान्नगोडी । द्रव्यजोडी नावडे ॥ २९ ॥
 नावडे स्त्रियांत बैसणें । नावडे स्त्रियांचें पाहणें ।
 नावडे स्त्रियांचें रगडणें । त्यांचें बोलणें नावडे ॥ ३० ॥
 नको नको स्त्रियांचा सांगात । नको नको स्त्रियांचा एकांत ।
 नको नको स्त्रियांचा परमार्थ । करिती आघात पुरुषांसी ॥ ३१ ॥

३ खरा विरक्त पुरुष मानल्या स्थळापासून म्ह. जेथें मानसत्कार होतो अशा स्थळापासून दूर होतो, सत्संगीं निश्चल राहतो, मानासाठीं तळमळ करित नाही, अहंता अंगीं जडेल या भयानें स्वतंत्र फड मांडीत नाही, जीविकेची चाड धरून म्ह० पोट भरायचा हेतु पोटांत ठेवून थोरांच्या मनासारखें बोलत नाही, लौकिकप्रकारांत पडत नाही, द्रव्यजोडी करित नाही, व स्त्रिया परमार्थाला आघात करणाऱ्या आहेत म्हणून त्यांसी संभाषणादि वर्ज्य करितो. साधक गृहस्थाश्रमी असेल तर त्यानें स्त्री सोडून कोठें जावें म्हणून शंका काढाल तर नाथ सांगतात—

स्वस्त्रियेवांचोनी । नातळावी अन्य कामिनी ।
 कोणे स्त्रियेसी सन्निधवाणी । आश्रयो झणी न द्यावा ॥ ३३ ॥

स्वस्त्रीसही कार्यापुरतें । पाचारावें स्पर्शावें निरुतें ।

परी आसक्त होवोनियां तेथें । सर्वथा चित्तें नसावें ॥ ३४ ॥

४ साधकानें एकांत सेवावा किंवा निःसंगाचा संग करावा, पण प्रमदासंगीं राहूं नये. नाथ सांगतात:—

नरनारी शुश्रूषा करिती । भक्तिममता उपजविती ।

परी शुद्ध जो परमार्थी । तो स्त्रियांचे संगतीं न वैसे ॥ ३५ ॥

अखंड एकांतीं वैसेणें । प्रमदांसंगें न राहणें ।

जो निःसंग निरभिमानें । त्यापै वैसेणें सर्वदा ॥ ३६ ॥

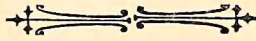
५ कुटुंबाच्या निर्वाहासाठीं अयाचित वृत्तीनें राहून कांहीं न मिळेल तर कोरात्र भिक्षा मागावी. सारांश बायका पैका व प्रतिष्ठा हे परमार्थांच्या मार्गांतले तीन प्रचंड खळगे आहेत हें जाणून विरक्त पुरुषानें फार सावधपणानें राहावें. हें शुद्ध वैराग्य अंगीं नसेल तर 'कृष्णप्राप्ती कैची त्यासीं?' खरा अनुताप व शुद्ध सात्विक वैराग्य अंगीं नसून जो कृष्णीं, मिळूं पाहेल तो अज्ञानी आहे म्हणून खास समजावें. हें बोलणें माझ्या मतीचें नसून 'कृष्णें उद्धवा सांगितलें हिताचें। तेंमी साचें बोलिलों' असें म्हणून 'हें साचें न मनी ज्याचें मन । तो विकल्पें न पवे कृष्णचरण' असा नाथ स्पष्ट इषारा देतात. तात्पर्य:—

साधावया वैराग्य ज्ञान । मनुष्यदेहीं करावा प्रयत्न ।

सांगे एका जनार्दन । आणीक यत्न असेना ॥ ४२ ॥

६ असा हा नाथांचा छोटासा सुंदर ग्रंथ साधकांनीं नित्य डोळ्यांपुढें ठेवून त्याचें मनन करावें. विषयमैन्द साधकालाही कसे फाडीं पाडतात हें लक्षांत ठेवून बायका, पैका व प्रतिष्ठा यांपासून दूर रहावें म्हणजे चिरंजीवपद प्राप्तीचे त्याला अन्य सायास करणें नको. तें पद सहजसिद्ध आहे.

४ नाथभागवत.

ह्या नाथभागवताच्या महार्णवांत असंख्य सुविचारमौक्तिकें इतस्ततः विखुरलीं आहेत त्यांतील कांहीं सहजासहजीं हातीं आलेलीं वाचकांच्या अंजुळींत टाकतां तीं त्यांनीं कर्णपुटीं धारण करावीं व करितां आल्यास त्यांचें मोल करावें ! एकेक मौक्तिक पृथ्वीच्या मोलाचें आढळेल. सारा जीवभाव गहाण ठेवूनही मोल होणार नाही अशी किती तरी दिव्य मौक्तिकें यांत आहेत. नाथभागवत हा नाथांचा मुख्य ग्रंथ आहे; ज्ञानेश्वरीच्या बरोबरीनें हा सर्वमान्य झालेला आहे. त्यांतील चिद्रत्नें मनन-सुखार्थ देत आहे.

- (१) दीपु लाविजे गृहाभीतरीं । तोचि प्रकाशे गवाक्षद्वारीं ।
तेवीं मनीं प्रगटला श्रीहरी । तोचि इंद्रियांतरीं भजनानंदु ।
  - (२) मायेचें मुख्य लक्षण । स्वस्वरूपाचें आवरण ।
द्वैताचें स्फुरे स्फुरण । मूलमाया जाण तिचें नांव ॥
  - (३) जो मोलें मंदिरा खाये । तो मंदिरानंदें नाचे गाये ।
जेणें ब्रह्मानंदु सेविलाहे । तो केविं राहे आवरिला ! ॥
  - (४) भक्ति म्हणजे सर्वाभूतीं । सप्रेम भजनयुक्ती ।
प्राप्ति म्हणजे अपरोक्षस्थिती । भगवत्स्फूर्ती अनिवार ॥
  - (५) हरिचरणीं अपरोक्षस्थिती । तेथील क्षणार्धाची जे प्राप्ती ।
त्यापुढें त्रिभुवनविभवसंपत्ती । भक्त मानिती तृणप्राय ॥
  - (६-८) जो शब्दज्ञानें पारंगतु । ब्रह्मानंदें सदा डुल्लतु ।
शिष्यप्रबोधनीं समर्थु । यथोचितु निजभावं ॥ २९८ ॥
- देहीं असोनि नाहीं अहंकृती । गेहीं असोनि नाहीं गृहासक्ती ।
शेखीं लोकांमाजी लौकिक स्थिती । सुखें वर्तती लोकांसारिखे

जाणोनि वेदशास्त्र निश्चितीं । जो न मिरवे गा व्युत्पत्ती ।
ज्यासी अपरोक्षे पूर्ण शांती । तो सदगुरुमूर्ती निश्चये राया ॥

- (९) जे गुरुचरणाचे अंकिले । जे गुरुवाक्या जीवें विकले ।
सद्गुरुलागीं बहिले । सर्वस्व आपुलें वोवाळिती ॥३-३३१॥
- (१०) जेणें आपणासी होय दुःख । तें भूतांसी करीना निःशेख ।
जेणें आपणासी होय सुख । तें आवश्यक करी दीना ॥
- (११) अंतर क्षालिलें गुरुप्रतीतीं । बाह्य क्षालिलें शास्त्रयुक्तीं ।
ऐसें शुचित्व निजनिश्चितीं । अद्वैतस्थिती तेथें नांदे ॥
- (१२) या श्लेचीण यथाकालें । यद्बळया जें जें मिले ।
तें तें सेवी सकळ मंगळें । गुरुवाक्यमेळें स्वानंदें ॥
- (१३) दारा सुत गृह प्राण । करावे भगवंतासी अर्पण ।
हे भागवतधर्म पूर्ण । मुख्यत्वे भजन या नांव ॥
- (१४) साधूची मैत्री चोखट । वोळखी सर्वासी जुनाट ।
सर्वांचा सखा श्रेष्ठ । सर्वां सकट सारिखा ॥
- (१५) सकळ योगांचें योगगव्हर । वेदांतनिजभांडार ।
सकळ सिद्धींचें परमसार । भक्ति साचार हरीची ॥
- (१६) मजमाजी रंगली चित्तवृत्ती । यालागीं विसरला गृहासक्ती ।
त्यासी गृहाश्रमीं माझी प्राप्ती । सुखसंपत्ती निजबोधें ॥
- (१७) जीवू परमात्मा दोनी एक । ऐसें जाणणें तें ज्ञान देख ।
ऐक्य भोगणें परमात्मसुख । विज्ञान सम्यक त्या नांव ।
- (१८) भरतखंडीं नरदेहप्राप्ती । हे परम भाग्याची संपत्ती ।
तेथेंही विवेकू परमार्थी । त्याचा बशवर्ती मी परमात्मा ॥
- (१९) मीचि देवो मीचि भक्तु । पूजोपचार मी समस्तु ।
मीचि मातें पूजितू । ही इत्थंभूतू उपासना ॥
- (२०) मी कर्मादिमध्यअंतीं । मी कर्मकर्ता क्रियाशक्ती ।
कर्मफलदाता मी श्रीपती । हा इत्यर्थ निश्चिती कर्मकांडींचा

- (२१) स्वस्वरूपातें विसरून । दृढ जें स्फुरे मीपण ।
तोचि अहंकार जाण । विकारें त्रिगुणक्षोभक ॥
- (२२) जागृतीचा जो विसरु । तोचि स्वप्नसृष्टीचा विस्तारु ।
वस्तुविमुख जो अहंकारु । तोचि संसारु गुणात्मक ॥
- (२३) माझें स्वरूप निजनिर्गुण । अथवा वैकुंठीचें सगुण ।
दोन्ही एकचि निश्चयें जाण । सगुणीं निर्गुण समसाम्य ॥
- (२४) जैसे आंतबाहेरी भाग । नेणें साकरेचें अंग ।
तैसें सवाह्याभ्यंतर चांग । ब्रह्म निर्व्यंग निजानंदें ॥
- (२५) प्रवाहरूपें अनिवार । जीवभाव लागला थोर ।
त्यातें जिंकी जो महावीर ! तो परमशूर बोलिजे ॥
- (२६) अन्नवस्त्र दान मान । पोटींच्या कळवळ्यांन जाण ।
करावें भूतीं प्रियाचरण । हा स्वधर्म जाण सर्वांचा ॥
- (२७) पिता स्वयमेव नारायण । माता प्रत्यक्ष लक्ष्मी आपण ।
ऐसे भावें ज्याचें भजन । सुपुत्र जाण तो एक ॥
- (२८) काया वाचा आणि मन । दृढ आवरावें आपण ।
तुटों नेदावें अनुसंधान । सदा सावधान निजरूपीं ॥
- (२९) वाहते उदकीं लिहिले लेख । तळीं अक्षर नुमटे एक ।
तेवीं सत्वशुद्धीवीण देख । निजज्ञान सुटंक प्रकटेना ॥
- (३०) धन्य नरदेहाची प्राप्ती । धन्य साधूंची संगती ।
धन्य धन्य ते भावार्थी । जें भगवद्भक्तीं रंगले ॥
- (३१) वैष्णवीं मानी जाति प्रमाण । शालीग्राम मानी पाषाण ।
सद्गुरूसी मानी माणुसपण । तो पापिष्ट जाण सर्वथा ॥
- (३२) प्रतिमा माझ्या अचेतन व्यक्ती । संत सचेतन माझ्या मूर्ती ।
भावें केल्या त्यांची भक्ति । ते मज निश्चिती पावती ॥

- (३३) अभेद भाक्ति वैराग्यज्ञान । स्वयं आचरोनि आपण ।
देखीं लावावें इतर जन । लोकसंग्रह जाण या नांव ॥
- (३४) सांडोनि आपली निजसत्ता । ज्यासी लागली पराधीनता ।
तो स्वर्गाही सुखाची वार्ता । न देखे सर्वथा निश्चित ॥
- (३५) येथें कोणाची करावी निंदा । कोणाच्या करावें गुणानुवादा
मीचि विश्व हें आलें दोधा । स्तुतिनिंदा निमाली ॥
- (३६) ज्यासी घनलोभाची आस्था । त्यासी कल्पांतीं न घडेमुक्ता
तैसेंच स्त्रीकामियां सर्वथा । नव्हे परमार्थता निजबोधु ॥
- (३७) सविता येतां प्राची जवळी । मावळे नक्षत्रमंडळी ।
तेवीं भक्तीच्या प्रबोधकाळीं । झाली होळी कामादिकां ॥
- (३८) भक्ति म्हणजे सर्वाभूतीं । सप्रेम भजनयुक्ती ।
प्राप्ती म्हणजे परोक्ष स्थिति । भगवत्स्फूर्ति अनिवार ॥
- (३९) सत्यापरतें नाहीं तप । सत्यापरता नाहीं जप ।
सत्यें पाविजे सद्रूप । सत्यें निष्पाप साधक होती ॥
- (४०) हो कां वर्णांमाजी अग्रगणी । जो विमुख हरिचरणीं ।
त्याहूनि श्वपच श्रेष्ठ मानीं । जो भगवद्भजनीं प्रेमळ ॥
- (४१) आंतरशुद्धीचें कारण । मुख्यत्वे हरिकीर्तन ।
नामापरतें साधन । सर्वथा आन असेना ॥
- (४२) स्वकर्म धर्म वर्णाचार । करितांही निजव्यवहार ।
ज्यासि सर्वभूतीं मदाकार । तो भक्त साचार प्रिय माझा ॥
- (४३-४७) मत्सुख गोपिका जाणती । कीं माझे मी जाणें श्रीपती ।
जे रासक्रीडेच्या राती । झाली सुखप्राप्ती सकळिकांसी ॥
जेथ मी क्रीडें आत्मारामू । तेथ केवि रिघे वापुडा कामू
माझे कामें गोपिका निष्कामू । कामसंभ्रमू त्यां नाहीं ॥

यापरी बुद्धि मदाकार । म्हणोनि विसरल्या घरदार ।
विसरल्या पुत्रभ्रतार । निजव्यापार विसरल्या ॥

विसरल्या विषयसुख । विसरल्या द्वंद्वदुःख ।
विसरल्या तहानभूक । माझेनि एक निदिध्यासं ॥

सच्चिदानंदस्वरूप प्रभावो । नेणतां माझा निजस्वभावो ।
गोपिकांचा अनन्यभावो । परब्रह्म पहाहो पावल्या । (अ०१२)

(४८) भक्त जेउती वास पाहे । ते दिग्मंडळ सुखाचें होये ।
तो जेथ कां उभा राहे । तेथ सुखावळें राहे महासुख ॥

(४९) जेवीं हिरेनि हिरा चिरिजे । तेवीं मनैचि मन धरिजे ।
हैही तैचि गा लाहिजे । जें गुरुकृपा पाविजे संपूर्ण स्वयें ॥

[५०] सांडूनि संसारस्फूर्ती । चित्स्वरूपीं जडे वृत्ती ।
जीव शिव एकत्वा येती । योगसंग्रहस्थिती या नांव ॥

नाथभागवतांतोल पहिल्या पांच अध्यायांत भागवतधर्माचें उत्कृष्ट विवरण केलें आहे. पुढें दत्तांनीं २४ गुरु कां व कसे केले हें सर्व सांगितलें आहे. ११ वा अध्याय सर्वोत्कृष्ट आहे. यक्षुदंडाप्रमाणें प्रत्येक अध्याय सरस आहे. नाथवाणीची प्रौढी, सरसता व पूर्णता अलौकिक आहे. वेदधर्माची महती संभाळून नाथांनीं भागवतधर्म सांगितले व त्याप्रमाणें स्वतःचें आचरण चोख ठेवून जगदुद्धार केला. नाथांचा भागवत ग्रंथ साराच अनुपम आहे. तो सर्व मूळांत वाचावा, त्याचीं शतशः पारायणें करावीं. वरील शितांवरून भाताची योग्यता कळून येणार आहे.

५ अभंग व भारूड.

एकनाथांचे अभंग नामदेव तुकारामांच्या अभंगांसारखेच साधे व प्रेमळ असून तसेच सर्वमान्य आहेत. मासल्याकरितां चार दोन अभंग देतो,—

१

देवासी तो पुरे एक प्रेमभाव । पूजा अर्चा वाव सर्व जाणा ॥ १ ॥
मनापासूनियां करितां कीर्तन । आनंदें नर्तन गातां गीत ॥ २ ॥
रामकृष्णहरि उच्चार सर्वदा । कळिकाळवाधा तें नोहे ॥ ३ ॥
एकाजनार्दनीं हाचि पै विश्वास । सर्वभावे दास होइन त्याचा ॥४॥

२

भाव तोचि देव भाव तोचि देव । ये अर्थीं संदेह धरूं नका ॥ १ ॥
भावे भक्ति फळे भावे देव मिले । निजभावे सोहळे स्वानंदाचे ॥२॥
भावचि कारण भावचि कारण । यापरतें साधन नाहीं नाहीं ॥३॥
एकाजनार्दनीं भावचि कारण । सच्चिदानंदावरील दावी खूण ॥४॥

३

भगवद्भावो सर्वाभूतीं । हेंचि ज्ञान हेचि भक्ती ।
विवेक विरक्ती । याचि नांवे ॥ १ ॥
हें सांडूनि-विषयध्यान । तेंचि मुख्यत्वे अज्ञान ।
जीवीं जीवा बंधन । येणाचि दृढ ॥ २ ॥

आठव तो परब्रह्म । नाठव तो भवभ्रम ।
दोहींचें निजवर्म । जाण बापा ॥ ३ ॥

एकाजनार्दनीं । सहज निजबोधनीं ।
सबाह्याभ्यंतरीं पूर्ण । परमानंद ॥ ४ ॥

४

पूजा कैसी करूं देवा । वाचे आठवूं केशवा ॥ १ ॥
होचि माझी पूजा विधि । सर्व टाकिली उपाधी ॥ २ ॥
घालुनी निर्मळ आसन । पूजूं संतांचे चरण ॥ ३ ॥
दृढ भाव धरूं साचा । सदा छंद हरिनामाचा ॥ ४ ॥
एकाजनार्दनीं पूजा । सर्वभावें गरुडध्वजा ॥ ५ ॥

५

आवडीनें भावें हरिनाम घेसी । तुझी चिंता त्यासी सर्व आहे ॥१॥
नको खेद करूं कोणत्या गोष्टीचा । पती लक्ष्मीचा जाणतसे ॥ २ ॥
सकळ जीवांचा करितो सांभाळ । तुज मोकलील ऐसें नाहीं ॥३॥
जैसी स्थिति आहे तैशापरी राहे । कौतुक तूं पाहे संचिताचें ॥४॥
एकाजनार्दनीं भोग प्रारब्धाचा । हरिकृपे त्याचा नाश आहे ॥ ५ ॥

नाथांचे बाळक्रीडेचे अभंग सूक्ष्मबुद्धीनें विवरून पहावे म्हणजे त्यांत
सारें अध्यात्म ओतलेलें आढळेल. हे अभंग फारच गोड आहेत. नाथांचीं
योडीं पदेही आहेत. बालमूर्ति श्रीकृष्ण यावरचें गोड पद पहाः—

पद.

असा कसा देवाचा देव बाई ठकडा ।
देव एका पायानें लंगडा ग बाई ॥ ध्रु० ॥

शिकेंचि तोडितो मडकेंचि फोडितो ।
करि दह्यादुधाचा रबडा ग बाई ॥ १ ॥

वाळवंटी जातो कीर्तन करितो ।

घेतो साधुसंतांसि झगडा ग वाई ॥ २ ॥

एकाजनार्दनीं भिक्षा वाढा वाई ।

देव एकनाथाचा वचडा ग वाई ॥ ३ ॥

नाथाचें मुरलीवरचें मौजेचें पद पहाः—

पद.

निःसंग मुरळी झाले । या मालूचें घर रिघालें ॥ ध्रु० ॥

गळां भक्तीची भांडारी । भावाचा कोटंबा करी ।

विवेकाचि मागते मी वारी । या संतांच्या चौघा आले ॥या० ॥१॥

चौ हात घाट वाजती । सोहं शब्दघोळ गर्जती ।

वाघ्या मुरळ्या या नाचती । गुरुकृपेचें अंजन ल्यालें ॥ या० ॥ २ ॥

वाजे वैराग्यतुणतुणं । तें कदा नव्हे वा सुनं ।

मन घुंगरूं वाजे छुनछुनं । नाचत जेजुरी गेले ॥ या० ॥ ३ ॥

गड देखीला जेजुरी । आत्मा नांदतो मल्हारी ।

जाउनि वसल्ये मी मांडीवरी । एकाजनार्दनीं बोले ॥ या० ॥ ४ ॥

नाथांसारखे महात्मे अठरापगड जातींचे व सर्व लोकांचे धर्मगुरु हे लोकनायक खरे. साऱ्या लोकांत गोडीनें मिळून मिसळून वागणारे हे लोकांचे गुरु पुष्कळदां लोकभाषेत धर्मरहस्य मौजेनें सांगतात. कर्मणूकची कर्मणूक आणि ज्ञानचें ज्ञान. ज्ञानभक्तीचा दौरा असतो तो सत्संगतीतच हातीं लागतो.

रोडगा.

सत्वर पाव ग मला । भवानिआई रोडगा वाहिन तुला ॥ ध्रु० ॥

सासरा माझा गांवीं गेला । तिकडेच खपवीं त्याला ॥भवानि०॥१॥

सासू माझी जाच करिते । लवकरि निर्दळीं तिला ॥ भ० ॥ २ ॥

जाऊ माझी फडफड बोलती । बोडकी कर ग तिला ॥ भ० ॥ ३ ॥
 नणदेचें पोर किर किर करते । खरूज येऊं दे त्याला ॥ भ० ॥ ४ ॥
 दादला मारुनि आहुति देईन । मोकळी कर गे मला ॥ भ० ॥ ५ ॥
 एकाजनार्दनीं सगळेचि जाऊं दे । एकटिच राहूं दे मला ॥ भ० ॥ ६ ॥

हें पद स्त्रीपुरुषांच्या मेळ्यांत नुसतें म्हटलें तर मौज वाटून हास्यरस पिकतो, वरवर अर्थ पाहिला तर भयंकर वाटतो. पण आंत शिरून रूपक उलगडलें कीं, त्यांतल्या अर्थगांभीर्यानें मन प्रसन्न होते. जीवात्मबुद्धि चिच्छक्तीची प्रार्थना करितांना हें म्हणत आहे, भवानी आई म्ह. मूळमाया, सासरा तो अहंकार व सासू ती कल्पना. जावा या इच्छा व निंदा, नणंद म्ह० चिंता तिचें पोर म्ह. दुःख नणदेचा नवरा म्ह. विषयतादात्म्य दादला म्ह. अविवेक अशा प्रकारें वरील पद लावलें म्हणजे परमार्थाचा आनंद होतो. भूतझडपण, कोल्हाटीण, विंचू, सर्प, कांडण, दळण, जातें, जंगम, मानभाव, फुलौरा, कवूलपत्र, अर्जदास्त, येडका, जोगवा, गोंधळ, चेंडू, कुत्रें, बैल, कानफाट्या, कापडी, पांगळा वगैरे अनेक प्रकारांवर नाथांनीं मौजेचें कवित्व केलें आहे त्यास एकनाथी भजनी भारूड म्हणतात. सर्वांत अध्यात्म ओतप्रोत भरलें आहे. पंढरीस नवरात्रांत रोज रात्रीं रुक्मिणीच्या सभामंडपांत याचे कांहीं नमुने प्रत्यक्ष पाहण्यास मिळतात. सुजाण अजाण सर्व लोकांना मौज वाटून त्यांत परमार्थबोधामृत प्यावयास मिळतें.

कांडण.

विवेक कांडणी कांडितें साजणी । निजबोध स्मरणीं फिरतसें ॥ ध्रु० ॥
 देह हें उखळ मन हें मुसळ । कांडिले तांडुळ विवेकाचे ॥ १ ॥
 एकाजनार्दनीं कांडण कांडितां । ब्रह्मसायुज्यता प्राप्त झाली ॥ २ ॥

अभयदान. (गद्य).

चिरंजीव जिवाजीपंत ठाणेदार । यांसी आत्मारामपंत कमा-
 वीसदार ॥ कसवे ब्रह्मपुरी ॥ आशिर्वाद उपरी । तुम्हांसी देह-

गांवचें ठाणें दिलें ॥ तर ठाण्यांत सावधपणें वर्तणूक करणें ॥ तेथें
 ममताई पाटलीण ॥ तिणें लटकेंच दंभ केलें आहे ॥ कामक्रोधादि
 षड्वैरी चाकर ठेवून ॥ लोभमोहाचे फांसे सिद्ध करून ठेविले
 आहेत ॥ म्हणून तुम्हांस सूचना मात्र लिहिली आहे ॥ विषयांचा
 लोभ न धरणें ॥ निजहितासी अंतर न करणें ॥ सत्य मिथ्या जाणून
 विचाराची वाट धरणें ॥ अविचारपणा सोडून देणें ॥ विवेक-
 सद्भावांसी मित्रत्व विशेष असों देणें ॥ त्यांचे बुद्धीनें गांवची
 लावणी करणें ॥ उत्तम चारी वर्णांसी कऊल देऊन धैर्याचा
 नांगर धरून शेतांतील मदेखट काढून वासनेच्या पालव्या तोडून
 संशयाचा गाशा गोळा करून ॥ भूमिका शुद्ध करून मग भक्ति-
 ज्ञानवैराग्य तिफणी करून सद्गुरुमुखें निजबीज पेरणें ॥ जेथें
 शुद्धसत्वाचा मेघ वर्षला ॥ तेथें सत्याचा माळा घालून ॥ कुतर्क
 पांखरूं उडवून देणें ॥ जागोजागीं विश्वास रक्षण ठेवून ॥ शेतां-
 तील माल अवघाचि गोळा करून षड्गुणऐश्वर्य बैल जुंपून ॥
 अवघाच माल खळ्यांत आणून कश्मल काढून ॥ स्वानंदाची
 रास करणें ॥ तेथें सिद्ध साधक मागते येतील । त्यांला भक्तीचे
 पायलींत अवघाचि माल मोजून ॥ सह हुजूर ब्रह्मपुरीस येणें ॥
 सांगितल्या गोष्टींत बाकी ठेवाल तर चौन्याशीं लक्ष योनी फिरणें
 लागेल ॥ मग पुनरपि तुम्हां वरदहस्त लाधेल ॥ खर चालावें
 जन्ममरणाची वाट खंडेल ॥ जनार्दन सद्गुरुकृपेचा सागर तेंण
 एकाजनार्दनीं आनंदमय समाधान झालें ॥ द्वैताचा लेश उरला
 नाही ॥ सच्चिदानंदरूप प्रत्ययास येऊन ॥ समाधान पावले ॥

जोहार.

ध्या जोहार ध्या जोहार । मी निराकारीचा महार ।
 संतसभेचा कारभार । मीच करतो कीं जी मायबाप ॥ १ ॥
 मी धन्याचा आवडता फार । धन्याचा विश्वास मजवर ।
 धन्याचे चाकरीवर । रुजू मी कीं जी मायबाप ॥ २ ॥

चारी वेदां झाडितों । सहा शाखांचा कर भरीतों ।
 पुराणें सर्व जमा करितों । संत पेठे आणितों कीं जी मायबाप ॥३॥
 ऐशी करितां खटपट । संतसभेची सांपडेल वाट ।
 तेणें मार्ग नीट । सांपडेल कीं जी मायबाप ॥ ४ ॥
 मार्ग धरा पंढरीचा । एका विनवी जनार्दनाचा ।
 रामनाम बोला वाचा । सावध होऊन कीं जी मायबाप ॥ ५ ॥

भोळी.

भोळी ग मी भोळी । घेऊं जाणे परी देऊं न जाणे ॥ ध्रु० ॥

नानक.

अल्ला रखेगा वैसे भी रहना । मुल्ला करेगा वैसे भी होना ॥

उदवा.

डोई बोडुनि केली खोडी ॥ काया विटंबिली बापुडी ॥ १ ॥

ऐसें नोहे निर्मळपण । शुद्ध करीं कां अंतःकरण ॥

श्वान आलें बुद्धिपणा । चघळोंनि सोडी वाहणा ॥

एका जनार्दनी निर्मळ भाव । तेथें कैचा द्वेषा ठाव ॥

फकीर.

हजरत मौला मौला । सब दुनिया पालनवाला ॥ ध्रु० ॥

सब घंटमो साइं विराजे । करत है बलबोला ॥

... ..

भला संतनका संग । खावे निजबोधनकी भंग ।

सदा आनंदमो दंग । ऐसे मलंग फकीर हे ॥

लियो संतनकी दुमाल । मेरा तुटे भवजंजाल ॥

कहे जनार्दन कगाल । फकीरहो रहैहे ॥

नवलाई.

आतां जाले नवलाई । पुन्हां जन्मा येणें नाहीं ॥ १ ॥
 बोधाचें कुंकू कपाळीं लावलें । भक्ती कांठी हातीं धरिलें ॥ २ ॥
 ज्ञानाचा कुकूला घेतला कांखे । प्रेमाचा खुळखुळा अनुहत वाजे
 एका जनार्दनी नवलाई जाला । संतांपार्यां खेळायला आला ॥४॥

मुका.

मुका झालों वाचा गेली ॥ ध्रु० ॥
 होतों पंडित महाज्ञानी ॥ दशग्रंथ पद्मशास्त्रपुराणी ॥
 चारी वेद मुखोद्गत वाणी । गर्वामध्यें जाली हानी ॥ १ ॥

पांखरू.

कृष्णा एक पांखरूं आहे । तें मुखेंविण चारा खाये ॥
 त्याला डोळे नाहीं परी तें पाहे । वाचेवीण सोय गाय रे ॥
 तिहीं लोकीं हिंडतें । त्रिभुवन त्याला थोडें रे ॥
 त्याचें नखांत आकाश बुडे । तें सन्मुख चहूंकडे रे ॥

झोंप.

उठाजि मायबाप कशि लागली झोंप ।
 हुजूर जाउनियां येवढी चुकवा खेप ॥

याप्रमाणें अज्ञानाची झोंप उडवण्यासाठीं नाथांसारखे जागल्ये या
 भूलोकीं मधून मधून अवतरतात ही परमात्म्याची केवढी कृपा आहे !
 ते लोकांना जागे करण्यासाठीं जीवापाड कष्ट करतात.

होळी.

देहचतुष्टयाची रचूनी होळी । ज्ञानाग्नी घालूनि समूळ जाळी ॥१॥

अजुनी कां उगलाची । बोंब पडों दे नामाची ॥ २ ॥

मांदी मेळवा संतांची । तुम्हां सोडवण्या साची ॥ ३ ॥

धांवण्या धांवती संत अंतरंग । संसारशिमगा नरासता सांग ॥ ४ ॥

एकाजनार्दनीं मारिली बोंब । जनवन स्वयंभ जाल एक ॥ ५ ॥

वाळसंतोष.

वाळसंतोष । बाबा वाळसंतोष ॥ ध्रु० ॥

जीर्ण स्वरूपाचा शेला । विषय भोगितां विटला ।

तो मज द्यावा दाते । वहिला वाळ संतोष वा०वा० ॥ १ ॥

भूत.

जवर भूत मोठें ग वाई । जाली झडपण करूं गत वाई ॥ ध्रु० ॥

भूत लागलें ध्रुववाळाला । उभा अरण्यांत गेला ॥ भूत जवर ॥

महालक्ष्मी.

बया दार लाव बया दार लाव ॥ ध्रु० ॥

नमो निर्गुण निराकार । आदि मूळमाया तूं आकारं ।

महालक्ष्मी तूं साचार । उघडें दार ठेवुनि बैसलीस बया ॥ १ ॥

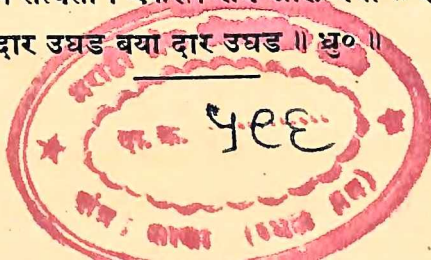
घेउनि दहा अवतार । करिशी दुष्टांचा संहार ।

आकार साहनि निराकार । काय बैसलीस बया ॥ २ ॥

म्लेंच्छें गांजिले देवभक्ता । महिमा उच्छेदिला सर्वथा ।

न चले जप तप तत्वता । एकरूप सर्व जाले बया ॥ ३ ॥

बया दार उघड बया दार उघड ॥ ध्रु० ॥

धी लिमये ब्रदर्स लि०

७१ अपोलो स्ट्रीट, फोर्ट—मुंबई.

पोस्ट बॉक्स नं. ६८४.

शेती व बागाईत

याकरितां लागणारे सर्व जातिचे
पंप्स, नांगर, कोळपीं, खतें, बियाणीं
वगैरे सर्व सामान मिळण्याचें
खात्रीचें ठिकाण.

पत्र पाठवून माहितीपत्रकें मागवा.

अमृतांजन.

हैं ठणका, कळा, वेदना इत्यादि व्यार्धाविर अचूक गुणकारी आहे. आज २५ वर्षे याच्या एकसारख्या वाढत्या खपावरून याची सहज कल्पना होते. लाखों कुटुंबे आज अमृतांजन वापरीत आहेत; कारण ते सर्व प्रकारच्या वेदना, मुरगळणे, संधिवात, कफ, सूज आणि अशा प्रकारच्या पुष्कळ व्याधि निखालस बऱ्या करिते म्हणून ज्यांनीं हे अद्याप अनुभवले नसेल त्यांनीं खात्री करून घ्यावी. किं. १० आणे. व्ही. पी. खर्च निराळा.

अमृतांजन डेपो. फोर्ट मुंबई.

हटकून गुण देणारीं औषधें,

कुमारी आसव.—लहान मुलांची अशक्तार्ई, पंगुत्व व इतर लहानसहान रोगांवर. किं. १ रु.

द्राक्षासव.—खोकला, अरुचि, जीर्णज्वर, क्षय वगैरेवर. किं. १ रु.

पीयूष रस.—खोकला, दमा, वांती, कफ, अरुचि वगैरे रोगांवर फक्त वनस्पती व फळांच्या रसांचें वनविलेलें स्वादिष्ट औषध किं. ०-८-०

अजीर्ण कुठार रसः—विकारी जुलाव, वांती, आमांश, अपचन ह्यांवर वस्ताद. किं. ०-७-०

मस्तकराज—डोकें दुखणें, संधिवात, व्रण, गळवें वगैरेवर किं. ०-८-०

धातुपौष्टिक गोळ्याः—ह्यांनें डोळ्यांची आग होणें, लघवींत जळजळणें, वीर्यपतन वगैरे विकार बंद होऊन शक्ति येते. किं. १ रु.

परम्यावर गोळ्याः—कोणत्याहि तऱ्हेचा व कितीहि जुना परमा खात्रीने बरा होतो. १-०-०.

पांढऱ्या कोडावरः—(बाहेरून लावण्याचीं औषधें किं. ५ रु.

” ” पोटांत घेण्याचें ” २ रु.

ह्याशिवाय इतर सर्व रोगांवरहि खात्रीचीं औषधें मिळतील.

मुंबईचा पत्ताः—मोगरे वैद्य.

वैद्य मोरेश्वर मुकुंद मोगरे,

गिरगांव व्याकरोड, मुंबई नं. ४ शिरगांव, ता.कें.माहिम जि. ठाणें.

ॐ नमः श्रीरामचंद्राय ।

आर्यमहौषधालय मु. व पोष्ट आंजलें,

अत्यंत खात्रीचीं शास्त्रोक्त औषधें.

औषधांचीं नांवें व गुण. तो० किं० रु०

अपूर्व मालिनीवसंत-जीर्ण अश्मरी.	१८
वसंतकुसुमाकर-क्षय, शक्तिपात व पौष्टिक.	१५
लघुमालिनीवसंत-जीर्णज्वर, नेत्ररोग, अग्नि.	१॥
बृहत्सुवर्णमालिनीवसंत-प्रमेह, क्षय, ज्वर, पौष्टिक.	१६
सुवर्णराजवगेश्वर-क्षय पांडु, प्रदर, इ.	६
पंचामृतपपटी-ग्रहणी, अतिसार, अवरोध.	४
महायोगराजगुग्गुळ-पक्ष, आम, संधिवात.	४
शूलकुठार-पोटदुखी, अग्निमांद्य, वात, इ.	२
अग्निकुमार-अग्निमांद्य शूल, वायु इ.	१
गोक्षुरादिगुग्गुळ-प्रमेह, स्त्रीरोग, मूळव्याधी.	॥
त्रिभुवनकीर्ति-ज्वर, खोकला, हिमज्वर इ.	॥
स्मृतिसागरस-अपस्मरावर वस्ताद.	५
गंधकरसायन १२ पुटी-कुष्ठ अग्निमांद्य इ.	॥
गंधकरसायक ९६ पुटी-मोठे कुष्ठादिकावर.	३
आनंद भैरव-कास, अतिसार व शैत्य इ.	१॥
कालकूटरस-ज्वर व सन्निपात, नाशक.	५
सुवर्णरसपपटी-क्षय, मेह, पांडु, प्रमेह.	१५
हेमगर्भ-वायु, श्वास, कास, क्षय इ. ना.	१५
लक्ष्मीविलास-क्षेत्र. उन्माद व व्रणहारक.	१५
सुवर्णमालिनीवसंत-जीर्णज्वर व क्षय.	८
गुळवेलीचें सत्व-कडकी, पित्त, इ.	०४

कृष्णशास्त्री विवलकर, वैद्य, मु. व पोष्ट आंजलें,

ता. दापोली, जि. रत्नागिरी.

ब्रह्मी तेल.

मेंदूचे विकार व डोकें दुखणें यांवर-जागरण करणारे-नाटकी, सर्कसवाले, तारमास्तर, स्टेशनमास्तर वगैरे व मानसिक श्रम करणारे-विद्यार्थी, वकील, डॉक्टर, जज्ज वगैरे लहानथोर स्त्री-पुरुषांस वापरण्यास योग्य, यानें त्रासामुळें गेलेले केस पुनः येतात. मो. वा. १८२, म. वा. ८१०, ल. वा. ८६, पॅ. पो. ख. निराळा व्यापारी लोकांस सवलतीनें मिळेल.

बाळबाळंतिणीकरितां औषध

बाळंतकाढा नं. १ किं.	८१४
बाळंतकाढा नं. २ ,,	८१४
द्राक्षासव बाळंतिणीकरितां	८१४
कुमारी आसव	८१४
प्रतापलंकेश्वर	तो. २ रु.
वातविध्वंस	,, ४ रु.
बाळकडू बा.	८३
दशमूलकाढा वा.	१८२
महावातास्र तेल	१ रु.

पौष्टिक औषधें

सूतशेखररस	तो. ६ रु.
नागेश्वररस	,, ६ रु.
सुवर्णमालिनी धसंत	६ रु.
,, ,, नं. १	१२ रु.
पूर्णंदुरस	१२ रु.
मन्मथरस	१२ रु.
चतुर्मुख	१० रु.
लक्ष्मीविलास	१५ रु.
वसंतकुसुमाकर	१५ रु.

शिवाय टिकाऊ काढे, आसवें, अरिष्टें, भस्में, मात्रा, रसायनें वगैरे पांचशेंवर औषधें तयार आहेत. सविस्तर माहितीचा क्याटलॉग सहा आणे आले असतां व लहान क्याटलॉग व रुग्ण-पत्रिका एक आणा आला असतां पाठवूं.

टेलिफोन नंबर
२२७८ किंवा
१८२४.

दत्तात्रय कृष्ण झांडू ब्रदर्स.
दुकान-ठाकुरद्वार, मुंबई नं. २
कारखाना चेंबूर जि. टाणें.

शरीरांतील रक्त बिघडल्याने सर्व रोगांची
उत्पत्ति होते म्हणून रक्त शुद्ध ठेवणे.
प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे. बिघडलेले
रक्त शुद्ध करण्याचा
खात्रीचा इलाज म्हणजे

डॉ वामन गोपाळ यांचा

आयोडाइज्ड

सार्सापरिला

घेणे हाच होय.

असे लक्षावधि लोकांनी ६० वर्षांचे अनुभवाने ठरविले आहे.

आणि म्हणूनच निरनिराळ्या प्रदर्शनांतून त्यांस
सोन्याची व चांदीची पदके बक्षीस मिळाली.

यांचे सेवनाने उपदंश किंवा गर्मी किंवा त्यापासून होणारे इतर
रोग जसे पक्षघात, संधिवात, अंगावर काळे डाग पडणे, अंग
सुजणे, शरीरांत आग होणे, अंगावर देवीसारखे फोड उठणे
वगैरे विकार पार नाहीसे होतात.

एका बाटलीची किं. १-४-० चार बाटल्यांनी उत्तम
गुण येतो. चार बाटल्यांची किं. ४-१३ पोस्टखर्चासह.

प्रत्येक शहरी प्रसिद्ध
व्यापाऱ्याकडे मिळेल.

डॉ. गौतम केशव आणि सन्स
ठाकुरद्वार, मुंबई.

मुंबई इलाख्यांतील पहिले एम्. डी.

डॉ. अण्णा कुटे;

यांची गुणकारी औषधे.

बालग्रहान्तक.

अर्शकुठार मलम.

(मुलांचे आंकडी अपस्मारावर
औषधे.)

(मुळव्याधीचे मोडावर
मलम.)

किंमत प्रत्येकीं १ रुपया. पोस्टेज माफ.

मुंबई येथील सर्व केमिस्ट अँड ड्रुगिस्ट यांचे दुकानांनी मिळतील.

पाटणकर
एग्युमिक्शर

धी गणेश फॉर्मसी, मुंबई नं. ४

मलेरिया, इन्फ्लूएंझा, वगैरे कोणत्याही प्रकारचा ताप असो, शौचाला साफ होऊन ताप घाम येऊन साफ निघतो, हा आमच्या एग्युमिक्शर (मध्य विशेष गुण आहे.

किं. १२ आ. तीन वा. रु. २ हीं औषधे प्रसिध्द व्यापाऱ्यांकडे मिळतील.

पाटणकर मायदेव आणि कंपनी,

सरकारी तबेल्यासमोर, गिरगांव-मुंबई.

खिशांत छापखाना !

म्हणजे रबरी टाईपाच्या पेठ्या, प्रत्येक पेटीत ' ए ' पासून ' डेड ' पर्यंत सर्व अक्षरे असून प्रत्येक जातीचीं अक्षरे तीन तीन चार चार असतात. तसेंच शून्य, पूर्णविराम, स्वल्पविराम व १ पासून १० पर्यंत आंकडेहि असतात. अक्षर जुळविण्याकरतां चिमटा व हॅन्डल असतो. शाईची गादी असते. वरील सर्व सामान फक्त एका डब्यांत असतें. डब्याची साईज २ $\frac{३}{४}$ ×२ इंच ह्या पेठ्यांची मागणी अतिशय असते. कारण इतकें सर्व सामान असूनहि पेटी चांगल्या रीतीनें खिशांत राहते. सबब ह्या ऑफिसर्स, कारखानदार, ट्रेव्हलिंग एजंटस, विद्यार्थी, नाटककंपनीवाले, सर्कसकंपन्यावाले वगैरे लोकांस अत्यंत उपयुक्त असतात. करितां हा आमचा खिशांतील छापखाना प्रत्येकानें अवश्य संग्रहीं ठेवावा. पेटीची किंमत २, २०१२, ३०८, ४०८, ५०४, ६०८ व ८०८. स्टायलोग्राफिक पेन्स—प्रत्येकी किंमत २, २०८, ३०८, ५ रु. कपड्यावर नांव घालण्याची (मार्किंग इंक) काळी पक्की शाई—बाटली किंमत ०८. व १. दररोज तारीख छापण्याचा डेटिंग स्टॅप—किं. १०८, व २. गळ्यातील अगर कमरेचे शिपायांचे पितळी पट्टे—किं. ६ तसेंच निरनिराळ्या साइजचे रबरी शिक्रे, बदामी, गोस व चौरस—प्रत्येक शिक्रेचाची सर्व सामानासह किंमत ३०८, ४०८. एक ओळीचा शिक्रे २ इंचपर्यंत सर्व सामानासह किं. २ ट. ख. निराळा. देवांच्या चित्रांची पेटी त्यांत गणपती, राम, कृष्ण, मारुती, सरस्वती, शंकर असे सहा शिक्रे पडसह असतात. किं. ३०८.

ह्या पुस्तकाचा उल्लेख करणारांस कॅटलॉग फुकट.

गंगाधर आर. आणि कंपनी,

रबरस्टॅप मेकर्स व एनग्रेव्हर्स,

गिरगांव—मुंबई नं. ४.

कर्णिक ब्रदर्स,
गिरगांव मुंबई.

REFBK-0000596

REFBK-0000596